FÜGEDI ERIK

Ispánok, bárók, kiskirályok

A középkori
magyar arisztokrácia fejlődése

Magvető Könyvkiadó
Budapest

Másfél évtizeddel ezelőtt fordult figyelmem először a középkori arisztokrácia felé. Akkor a 15. századi viszonyokat és fejlődést próbáltam meg tisztázni, és nagy örömömre szolgált, hogy munkámat barátaim és kollégáim kihívásnak tekintették, válaszuk egy sor kérdés tisztázását végezte el vagy segítette elő. Magam sem tudtam a témától szabadulni, valahol folyton beleakadtam, s amikor nemrégiben tézisekben kellett lefektetnem a középkori magyar arisztokrácia fejlődéséről vallott nézetemet, úgy éreztem, itt az ideje az egész kérdéssorozat összefoglalásának.

Mint minden összefoglalás, ez is több kérdést vet fel, mint amennyit megold, nagyobb súlyt fektet az eddigi kutatás hiányaira, mint elért eredményére; de azt remélem, hogy éppen ezzel segíti elő a további munkát.

A fejlődést elsősorban a hatalom megosztása szempontjából vizsgáltam, ez szükségszerűen egyoldalúvá tette az egész tanulmányt, sokszor maradtak ki olyan - elsősorban kultúrtörténeti - kérdések, amelyeket a magam számára kellett volna először tisztáznom. Bízom abban, hogy irodalom-, művészet- és zenetörténeti kutatásunk bámulatos fellendülése a jövő kutatója számára ezt is lehetővé teszi majd.

Az itt következő lapok mindegyikén szereplő középkori nagyúrnak volt néhány olyan vonása, amelyet sehol sem írtam le, pedig az egész tárgyalt korszakot jellemzik, és nagyon eltérnek a legújabb

kori arisztokrácia és politikai vezetők jellemzőitől. Az természetes, hogy az arisztokrácia katonai elit, de az már egy kicsit távol áll mai gondolkodásunktól, hogy hadvezérek személyesen és aktívan vegyenek részt a harcban, annak minden fázisában, a kézitusát is ideértve. A középkori arisztokratának olyan fizikummal kellett rendelkeznie, amely alkalmassá tette kisebb-nagyobb sereg vezetésére, de arra is, hogy hirtelen jött támadással szemben megvédje magát. A középkori társadalomban nem nagyon volt helye gyengéknek, a felső rétegekben mégannyira sem. Ezen az elven és gyakorlaton az életkor sem változtatott. Számtalan forrásunk említi azokat az érdemeket, amelyeket az arisztokraták gyermekkorukban szereztek, és nagyon kevés olyan rendelkezést ismerünk, amely öregség címén adott felmentést a hadba vonulás alól. S ha csak igen súlyos ok menthette fel a hadakozás kötelezettsége alól, a dolog természete szerint csak a halál oldhatta fel a politikai életben való részvétel nemegyszer súlyos kötelezettsége alól.

Mint minden elit, az arisztokrácia is nagy súlyt helyezett az utánpótlásra, fiainak nevelésére. Ha nem a királyi udvarba, akkor valamelyik rokon vagy barát arisztokrata udvarába küldték őket kisgyerekként, hogy mindazt a fizikai és szellemi ismeretet és ügyességet megszerezzék, amelyre felnőtt korukban szükségük lehetett. Sajnos forrásaink éppen erről beszélnek a legkevesebbet, egyrészt, mert ennek nem, vagy csak nagyon ritkán volt jogi következménye; másrészt, mert a képzés gyakorlati volt és szóbeli, amit nem tartottak szükségesnek nálunk leírni. Hatalmas mennyiségű és rendkívül becses hagyományok vesztek el ezen a téren, meglé-

tűk nagyban elősegítené az arisztokrácia magatartásának megértését.

A hiányok ellenére is biztosak lehetünk benne, hogy minden arisztokratától távol állt az individualizmusnak az újkori Európában kialakult szerepe. Gondolkodásuk alapvetően a nemzetség, később a klán keretében mozgott; házasságuk a klán politikai érdekeit és fennmaradását szolgálta, megszállott vagyonszerzésük a klán gazdagságát és hatalmát kívánta növelni, sírkövük vagy egyházi alapításaik a klán emlékét akarta fenntartani.

A felsorolt jellemzők egyike sem a magyar arisztokrácia sajátja, sokkal inkább az általános európai fejlődés egy része. Sajnos csak itt-ott tudtam a párhuzamokat bemutatni, pedig most, amikor a nemzeti identitás kérdése előtérbe került, ezeket biztosan több figyelem illetné meg. Az azonosságok és különbségek alapos kidolgozása azonban az egész összefoglalás elkészültét hosszú évekre elhalasztotta volna.

Mai gondolkodásunktól távol álló társadalmi csoport ennek a tanulmánynak a tárgya, magatartásának rekonstrukciója mégis megéri a fáradságot, mert a tömegek életét és sorsát nagymértékben ők szabták meg; a hatalomból való részesedésük egyben az ország sorsával szembeni felelősségüket jelentette.

Budapest, 1984. december

A kezdet

997-ben, nem sokkal Géza fejedelem halála után, sorsdöntő ütközetre került sor Géza fia István és Géza legidősebb rokona, Koppány csapatai között. A honfoglalás óta eltelt kereken száz esztendő alatt a kalandozások sikerei vereségre fordultak; nyilvánvalóvá vált, hogy a magyarság válaszút elé került. Az addigi politika folytatása ugyanolyan pusztulással fenyegetett, mint az, amely a hunokat és az avarokat eltüntette Európa térképéről; az adott európai viszonyokhoz alkalmazkodó politika pedig a magyarság további fennmaradását biztosíthatja. A döntést Géza fejedelem hozta meg, megteremtette a nyugati (latin) kereszténység és vele együtt az európai feudális politikai formák átvételének alapjait, békét kötött a német-római császárral. A békét a kor szokása szerint házassággal tették látványossá és tartóssá, Géza fia István a bajor herceg lányát, Gizellát vette feleségül. A fiatal hercegnő 996-ban érkezett Magyarországra. Koppány a pogányság és a régi életforma mellett kitartó politikát képviselte, az ellentét közte és István között kibékíthetetlen volt, a fegyvereknek kellett dönteni. Köztudomás szerint a Somogyból Veszprém vagy Esztergom felé tartó Koppány csapatai valahol a Dunántúlon csaptak Össze István seregével; István győzött, Koppány elesett.

Az ütközet ténye, sorsdöntő volta és kimenetele közismert, részletes leírás mégsem maradt fenn róla, a helye sem határozható meg pontosan, még kevésbé tudjuk, hogy kik, hányán vettek részt az

egyik vagy a másik oldalon, pedig biztos, hogy István seregének túlnyomó többsége magyarokból állt. Krónikáink ennek ellenére csak néhány apró epizódot tartottak fenn, azt sem a magyar derékhadról. Az egyik ilyen epizód, hogy a csata előtt két „előkelő” férfi, Hont és Pázmány „német módra” karddal övezte fel a fiatal fejedelmet, a másik, hogy István seregének vezére egy Vecellin nevű „vendég” volt, ő ölte meg a küzdelem során Koppányi. A csata szempontjából mindkét információ mellékes, a magyar sorskérdés szempontjából meg egyenesen jelentéktelen, a keresztény magyar arisztokrácia létrejöttének kezdetét mégis ezen az ismeretlen csatatéren, ebben a néhány adatban kell keresni. Hont és Pázmány testvérek voltak, korai krónikáink nemcsak a Koppány elleni hadjárat során beszélnek róluk. A 13. század végén Kun László király egy udvari papja, Kézai Simon mester a régebbi krónikák alapján összefoglalta azt, amit róluk tudni illett. A „jövevény” nemzetségekről szólva előbb egy másik, Géza fejedelem idején bevándorolt német grófról emlékezett meg, majd így folytatta: „ezután jött Hont és Pázmány, két testvér, svábföldi eredetű páncélos vitéz. Ezek ugyanis Magyarországon átutazva a tengeren túlra igyekeztek, de Géza vezér által feltartva utóbb Szent István királyt a Garam vizében karddal övezték német módra.”[1] A Képes Krónika nagyjából ugyanezt mondja el a két testvérről, de értesüléseinket megtoldja azzal, hogy „az idők folyamán [utódaik] a magyarokkal keveredtek házasság révén”[2], s megemlíti, hogy Géza is, István is nagy kiterjedésű birtokokkal ajándékozták meg őket.

A különböző helyeken olvasható értesülések kerek egésszé állnak össze. A két délnémet (sváb)

nemes eszerint fegyveres kísérettel indult el hazájából a távoli Szentföldre, amelyre az egyik szárazföldi út Magyarországon át vezetett, majd itt a magyar fejedelem szolgálatába állt, és fontos szerephez jutott a döntő csatában. Ők hajtották végre azt a Magyarországon akkor még teljesen ismeretlen, de Európa nyugati felén sem túlságosan régi szertartást, amellyel a fejedelmet lovaggá, keresztény harcossá avatták. Nagy birtokokat kaptak, utódaik (a Hontpázmány nemzetség tagjai) magyarokkal házasodtak össze.

Hont és Pázmány a 13. század szóhasználata szerint „jövevények" voltak, de - amint már láttuk

nem az egyedüliek. A magyar uralkodónak ebben az időben, a 10. században a nyugat-európai típusú hadsereg felállításához, a világi igazgatás megszervezéséhez, egyszóval politikájának támogatására nagy szüksége volt ilyen „vendégekre". A 13. században úgy tudták, hogy Géza fejedelem idején jött Magyarországra Tibold türingiai gróf, a már említett két testvéren és Vecellin lovagon (a későbbi Ják nemzetség ősén) kívül. Érdekes módon egyetlen, később nagy politikai szerepet játszó nemzetség - a továbbiakban úri nemzetségnek nevezem majd őket - őse sem vándorolt be István korában, annál több utódainak kormányzása alatt. Egy másik testvérpár, Gut és Keled (a Gutkeled nembeliek ősei) Péter király uralma alatt, a Balog nemzetség első képviselője és a Győr nemzetségé I. András alatt (1046-1060) jött be, de a folyamatnak ezzel még távolról sem volt vége. Biztosan II. Géza (1141-1162) előtt érkeztek a Hermány nembeliek ősei, saját hagyományuk szerint egyenesen Gizella királynéval. II. Géza alatt a Héder nemzetség, fia,

III. István (1162-1172) alatt a Hahótok őse lett a magyar király kíséretének tagja.

A felsoroltak mind németek voltak, de egyeduralmuk már Kálmán király (1095-1116) alatt megszűnt a Rátót nemzetség két ősének, Rolandnak és Olivérnek az apuliai Casertából történt bevándorlásával. Valamikor a 12. század folyamán, valószínűleg III. Béla (1172-1196) idején érkeztek meg francia földről a Kökényes-Radnót nemzetség ősei, francia volt az a Smaragd is, akitől a Zsámbokiak származtak, spanyol az a Simon gróf, aki a messze Aragóniából jött, és Imre király (1196-1204) feleségét, az aragóniai királylányt kísérte Magyarországra.

Mintha erre az időre, a 13. század fordulójára bizonyos fokú telítettséget ért volna el a magyar arisztokrácia, a később fontos szerepet játszó nemzetségek közül egyetlenegynek az őse sem vándorolt be 1204 után, ami persze nem azt jelenti, hogy a bevándorlásnak teljesen vége szakadt volna.

A korai „vendégekről”, bevándorlásuk körülményeiről eddig elsősorban a krónikákban fennmaradt értesüléseket idéztem, a véletlen tartotta fenn azt az oklevelet, amelyet II. Géza adott ki két német bevándorló számára 1156 körül. „Vendégeimnek - mondja a király -, ti. Gottfried és Albert vitézlő lovagoknak, akik hívásomra elhagyták hazájukat meg öröklött birtokaikat, és tisztességgel a magyar királyságba jöttek, mivel mint olyan nemes férfiak, méltóak arra, hogy királyi bőkezűséggel siessünk segítségükre, ezért Karakó megyében két falura való földet és egy Sár nevű királyi erdőt adtam.. ,”[3] Ez a néhány sor, más töredékes adatokkal kiegészítve, szemünk elé idézi a bevándorlás egész folyamatát. A két német lovagot a magyar király hívta

meg országába, a meghívást a lovagok elfogadták, birtokaikat eladták, és Magyarországra jöttek, ahol királyi szolgálatba léptek. Megélhetésüket az uralkodó „királyi bőkezűséggel” biztosította, két falura való földet és egy erdőt adott nekik a nyugati határszélen.

Gottfried és Albert bevándorlásának jogcíme II. Géza király meghívása volt, más esetben - mint már mondtam - az idegen országból hozott király-nét kísérték el a jövevények, és a királynéval együtt maradtak itt. A 11-12. században a leendő királyné kísérői minden nehézség nélkül olvadtak bele a magyar arisztokráciába. A Rátótok ősei Kálmán király szicíliai menyasszonyát, a Kökényes-Radnót nembelieké valószínűleg III. Béla második, francia feleségét, a spanyol Simon és Mihály ispán, a Nagy-martoniak ősei, Imre király feleségét kísérték új hazájába. Két jelenség tűnik fel ezzel a csoporttal kapcsolatban. Az egyik, hogy az 1204 után Ma-gyarországra érkező királynék kíséretéből már sen-ki sem alapít úri nemzetséget, pedig Kun László, III. András és utódaik is sokszor hoztak idegen országból asszonyt maguknak. A másik, hogy a bizánci hercegnőket, úgy látszik, sohasem kísérték bizánci előkelők hozzánk, vagy ha igen, akkor nem maradtak itt, és biztosan nem lettek úri nemzetsé-gek megalapítóivá.

A jogcím nem volt mindig békés. A Kórógyiak őse - mai kifejezéssel élve - politikai menedékjogot kért és kapott Magyarországon. Ez az ugyancsak Gottfried nevű hersfeldi lovag 1130-ban meggyil-kolta Raspe Henrik türingiai őrgrófot, ezért kellett elmenekülnie. II. István (1116-1131) fogadta be, 35 évvel később, 1166-ban utóda, III. István egy a

bosnyák bán ellen indított büntető hadjárat parancsnokságát bízta rá.

A bevándorlás indokát a Nyugat-Európában lejátszódó társadalmi-gazdasági fejlődés szolgáltatta. A 10-13. század folyamán Európa korábban nem tapasztalt fellendülésnek lett részese, megnövekedett a népesség, megnőtt soraiban azoknak a nemeseknek, pontosabban nemes férfiaknak a száma, akiknek vagy már egyáltalán nem jutott a megélhetés alapját jelentő földbirtokból, vagy legalábbis nem jutott elég. Ezt a jelenséget segítette elő a nyugati feudalizmus jellemző vonása, a primogenitúra, azaz a legidősebb fiú kizárólagos öröklése és a fiatalabb fiúknak az öröklésből történő kizárása; az öcsöknek ritkán maradt más választása, mint szerencsét próbálni. A keresztes hadjáratok után Magyarországot - teljes joggal - mesés gazdagságú országnak tartották, amelyben a bőségében lévő termékeny föld, az ország kiépítésének lendületes folyamata az érvényesülés rendkívüli lehetőségeit kínálta. Az 1156 körül megajándékozott Gottfried és Albert otthon is birtokos nemes volt, amint azt
II. Géza oklevelében olvashatjuk, sem anyagi alapjuk, sem presztízsük nem forgott veszélyben. Amennyire ez a király rövidre fogott elbeszéléséből megállapítható, inkább az a megfontolás késztette őket kivándorlásra, hogy Magyarországon még nagyobb birtokokra, még nagyobb presztízsre tehetnek szert.

A középkori ember a nagyúr presztízsének nagyságát kíséretének létszámán és felszereltségén mérte le, így érthető, hogy Kézai nemcsak Hont és Pázmány esetében említette meg a kíséretükben található vitézeket, nemcsak a Győr nemzetség őseiről mondta el, hogy „sok vitézzel” jött Magyarország-

ra, hanem az aragon királylányt Magyarországra kísérő Simon és Mihály ispánokat is úgy jellemezte, hogy „becsületes vitézeket és igen díszes kíséretet” hoztak magukkal.

A jövevények anyagi alapját Magyarországon minden esetben a király birtokadománya alkotta, bármilyen is volt anyagi helyzetük szülőházájukban. A Gutkeled nemzetség ősei a Fejér megyei Gutot, a Rátótok a Veszprém megyei Rátótot kapták meg. Ha a jövevény szerencsés csillagzat alatt szolgálta a királyt, az ilyen első adományt további, néha az eredeti birtoktól távol fekvő földek adományozása követte, mint ahogyan a Rátótok a Veszprém megyétől távoli Mátraalján és Gömörben, a Gutkeledek a Tiszántúlon kaptak további birtokokat.

Az elsőt követő későbbi birtokadományokkal a magyar király a szolgálatban szerzett érdemeket jutalmazta, mert akár ő hívta be a vendéget, akár saját elhatározásából, hívatlanul érkezett ide, a magyar király indoka befogadására a nehéz páncélos lovas harcosok és az ország kormányzásában használható alkalmas férfiak számának növelése volt. A jövevény útjának állomásai így aztán világosan kirajzolódnak: a megérkezés után királyi szolgálatba lépés, tisztség elnyerése, és vele együtt újabb adományoké. Minden érdem és minden adomány növelte annak esélyét, hogy a jövevény és utódai az arisztokrácia soraiban találják meg új helyüket.

Az itt vázolt út követelményeit sem nehéz felismerni. A bevándorlónak elsősorban katonának kellett lennie, sőt a katonai elithez, azaz a korabeli európai felfogás szerint a lovagokhoz kellett tartoznia. Lovag volt Hont és Pázmány, lovagnak tekintette II. Géza Gottfriedet és Albertét, sőt minden

jel szerint II. István politikai kérdésnek tekintette a türingiai őrgróf meggyilkolását is, amikor a hersfeldi lovagot befogadta. A katonai elithez tartozást bizonyítja Hont és Pázmány meg Vecellin szerepe a Koppány elleni ütközetben, ugyanennek bizonyságát láthatjuk abban, hogy a hersfeldi lovag 35 évvel később - amikor már igazán nem lehetett fiatal ember - egy hadjárat vezetésére kapott megbízást. A krónikákban fenntartott nemzetségi hagyományok a bevándorlókat anyagi helyzetük és presztízsük szempontjából meglehetősen nagy különbségekkel jellemzik, amikor az egyikről elmondják, hogy otthon is gróf volt, a másikról, hogy „eléggé nemes”, abban azonban nincs különbség köztük, hogy mindnyájan a lovagok (a középkor magyar nyelvén: vitézek) rendjéhez tartoztak.

Az első birtokadomány nemcsak arra volt hivatott, hogy létalapul szolgáljon, lehetővé tegye, hogy a vitéz a rangjának megfelelő életmódot folytasson, hanem más jogi vonatkozással is bírt, amelyről azonban csak későn, az Aranybulla 1231. évi megerősítéséből szerzünk tudomást. A megerősítés 23. pontja szerint: „Az országba jövő nemes vendégek csak akkor emeltessenek tisztségre, ha országlakosok akarnak lenni, mert az ilyenek csak kiviszik az ország gazdagságát.”[4] A szinte túlságosan tömör, nehezen lefordítható szövegből először annak a jövevénynek a képe rajzolódik ki, aki bevándorolt, majd a királyi szolgálatban tisztségre emelkedett, mondjuk egy megye ispánjává lett, ebben a tisztségben megszedte magát, aztán visszament szülőhazájába, természetesen magával vive mindazt, amit szerzett, mert - hogy az oklevelet idézzem - nem akart „országlakos” lenni. Középkori gondolkodás szerint ez a kifejezés annyit tesz, hogy nem akart a

magyar király alattvalója maradni. Ebben az esetben sem kell feltétlenül szerencselovagra, még kevésbé szélhámosra gondolni, inkább meg kell próbálni végiggondolni a bevándorlás és az új - az otthoninál fejletlenebb - társadalomban való elhelyezkedés és egzisztenciaalapítás folyamatát. Nyilvánvalóan nem rövid idő alatt, még kevésbé egy szerencsés vagy szerencsétlen pillanat alatt lejátszódó eseménysorról volt szó, mint ahogyan az is nyilvánvaló, hogy a színjáték mindkét szereplőjének, a magyar királynak és a vendégnek is elvárásai voltak a másikkal szemben. Ezeknek beteljesülése vagy meghiúsulása döntötte el a játék kimenetelének szerencsés voltát. Szándékosan írtam szerencsés kimenetelről, mert a magyar arisztokrácia fejlődését nyomozva majdnem kizárólag a szerencsés kimenetelűek érdekelnek, azoknak a vendégeknek a pályafutása, akik maguk vagy utódaik beleolvadtak a magyar arisztokráciába, a hajótöröttek legfeljebb a felmerülő akadályok és nehézségek megismeréséhez segítenek hozzá. Kezdjük azzal, hogy a vendég a magyar király szolgálatába lépett, és teljesítette a rábízott feladatokat, de egy idő múlva valamilyen okból hazavágyott. Ilyenkor elképzelhető, hogy a király, aki a vendéget komoly katonai vagy politikai feladatok megoldására alkalmas munkatársként ítélte meg, vagy akár csak egyszerűen megkedvelte, nem látta volna szívesen távozását, ezért valamilyen tisztségre emelte, hogy ezzel is jobban új hazájához kösse. A másik oldalon, a vendég részéről is felmerülhetett a remény, hogy új tisztségében jobban sikerül beleilleszkednie az új környezetbe, és elfogadta a tisztséget. Ha aztán elvárásai ekkor sem teljesültek, még határozottabb alakot öltött vágya, hogy hazamenjen. Az emberi

magatartások szinte végtelen skáláját ismerve az sem elképzelhetetlen, hogy a jövevény azzal az elhatározással indult útnak, hogy Magyarországon szerzi meg az otthoni helyzetének megjavításához szükséges összeget, de a király meg akarta tartani őt hívei között, ezért emelte tisztségre. Az utóbbi típusú magatartással szemben joggal emelték fel szavukat az Aranybulla 1231. évi megerősítését kikényszerítő főpapok és urak, mert ez a magatartás azzal a veszéllyel járhatott, hogy a szükséges vagy elképzelt vagyon megszerzésének idejét az érdekel# vendég-tisztségviselő igyekezett megrövidíteni, tehát tisztségéből minél gyorsabban kisajtolni a szükségesnek látszó összeget; mondanom sem kell, az országlakosok hátrányára. Nem volt szokatlan a 12-13. századi Európában, hogy egy-egy hadjárat alkalmával messzi földről jelentkeztek önkéntes résztvevők akár nagy zsákmány, akár csak a hírnév öregbítése céljából, vagy az otthoni békének a katonák számára elviselhetetlen volta miatt. Az ilyen, „lézengő ritterek” aztán a hadjárat befejezésekor odébb is álltak, elindultak megkeresni a következő alkalmas hadszínteret. Amit a magyar főpapok és urak 1231-ben el akartak érni, az az ilyen kóbor lovagok távol tartása volt, nem is az országtól, hanem a felelős királyi tisztségektől. Úgy hitték, hogy a jövevény megérkezésekor egyszer és mindenkorra meg tudja mondani, a magyar király alattvalója akar-e lenni vagy sem. Döntését véglegesnek és visszavonhatatlannak tekintették, ez országlakossá tette a vendéget, későbbi szóval élve honosította, most aztán már birtokhoz is jussa volt.

Az első birtokadomány megvetette az alapját a király és a vendég lovag közötti viszonynak, vagy megerősítette azt. Elméletileg ezzel lehetővé vált,

Iiogy a jövevény beolvadjon az arisztokráciába. Ez scin volt rövid lejáratú, egy lépéssel elintézhető fejlemény. Előfeltételét, a királyi szolgálat sikeres voltát sem emelik ki a krónikák, s a 12. századi oklevelekben is csak kivételesen találjuk nyomát; a kivételt itt is az 1156 körül megjelenő Gottfried és Albert utódai jelentik. Az 1156 körüli adományt nem sokkal utóbb a locsmándi ispán azzal támadta meg, hogy a föld az ő ispánságához tartozik. II. Géza fia, III. István 1171-ben azzal az indoklással utasította el a keresetet, hogy „méltatlan dolog királyi adományt visszavenni”, s a földet a két lovagnak (vagy már fiaiknak) ítélte. Ekkorra az adománybirtokon már megtelepítették Sarud falut. A lovagok közvetlen leszármazottait sajnos nem ismerjük, csak hosszú szünet után tűnik fel Bertold ispán, akiről nem tudjuk, hogy Gottfried vagy Albert fia, esetleg unokája volt-e. Azt azonban tiidjuk, hogy a királyi udvarban teljesített szolgálatot. 1212-ben Bertold feleségével együtt kísérte Türingiába II. András lányát, a későbbi Szent Erzsébetet, egy évig ott is maradt a királylány mellett, „súlyos költségekkel és nagy hírre szert tett magaviseletével az egész [magyar] királyság tisztességének előmozdításán fáradozott”[5]. Ebből az oklevélből azt is megtudjuk, hogy Bertold egyik - ismeretlen nevű - fia II. András valamely hadjáratában esett el. Másik fia, Frankó gyermekkora óta szolgálta a királyt, követségben sikeres tárgyalásokat folytatott az osztrák herceggel, és 1216-ban ő kísérte Magyarországra II. András második feleségét, Jolántát Bizáncból, amiért a Sopron megyei Kál falut kapta meg. A királyi szolgálat sikeres volta és annak jutalmaként a birtok növekedése szempontjából a két lovag utódainak három nemzedéke a

legjobb úton haladt afelé, hogy beolvadjon a ma-
gyar arisztokráciába.

A sikeres királyi szolgálat mellett nem kétséges,
hogy a jövevénynek meg kellett nyernie a királyi
kíséret többi tagjának rokonszenvét, bele kellett
illeszkednie társaságukba, el kellett fogadtatnia
magát, aminek az ősi magyar nemzetségek tagjaival
kötött házassági kapcsolatok lehetnének legéke-
sebb bizonyítékai.

A jövevények néhány más jellemzőjét is ismerjük
annak ellenére, hogy bizonyításukra csak nagyon
kevés adatunk van. Biztosak lehetünk benne, hogy
vállalkozó szelleműek voltak, hogy elhatározásuk
néhány kellemetlen velejáróját is hajlandók voltak
elviselni. Gondoljunk csak arra, hogy jól meg kel-
lett tanulniok magyarul, meg kellett ismerkedniök
és bele kellett illeszkedniük egy az európai fejlődés-
be éppen csak bekapcsolódó, sok régi hagyományt,
szokást őrző társadalom viszonyaiba. Ezen a téren
talán segítette őket, hogy fiatalok voltak, mert az
ilyen kivándorlásban részt vevők a történelem fo-
lyamán mindig és mindenütt a fiatalok közül kerül-
tek ki, az idősebbek az emberi természetnek megfe-
lelően már nem vagy csak nagyon kényszerítő kö-
rülmények között vállalkoztak erre a számukra sok
megpróbáltatást jelentő vándorútra. Életkorukra
még adatunk is van. Ha a hersfeldi lovag 1166-ban
még hadjárat vezetésére volt alkalmas, aligha lehe-
tett több 55 évesnél, 1131. évi menekülésekor 20.
életéve körül járhatott. Ha azt állítom, hogy a ki-
vándorlók a történelem folyamán mindig és minde-
nütt fiatalok, akkor a középkor esetében azt is
hozzátehetem, hogy férfiak voltak. Nőtlen fiatal-
emberek keltek útra Magyarországra a 11-12. szá-
zadban, ez a tény valószínűleg nyíltabbá tehette

őket, alkalmasabbá arra, hogy az új hazában benn-szülött lányokat vagy olyanokat vegyenek el, akik jövevények gyermekeiként itt látták meg a napvilágot. A házasság mindkét esetben megkönnyítette az asszimiláció rögös útját.

A Koppány elleni ütközet leírásában krónikáink csak a bevándoroltakról emlékeztek meg, pedig ebben a csatában István oldalán biztosan részt vettek magyarok is. Amikor a 13. század végén az úri nemzetségek névsorát és hagyományait összeállították, ezekre a magyar nemzetségekre is sort kerítettek. Anonymus kétszer is megemlíti a Csák nemzetséget. Egyszer elmondja, hogy „Előd Szabolcs apja, akitől a Csák nemzetség származik”, másodszor pedig részletesebben beszél róla. „Árpád vezér pedig innen [Bodajktól] kelet felé Elődnek, Szabolcs apjának nagy erdőt adott, amelyet most Vértesnek hívnak a németek otthagyott vértjeiről. Ez alatt az erdő alatt... Szabolcs unokája, Csák sok idő múltán várat emelt.”[6] Nem maradtak ki a Csákok Kézai Simon mester krónikájából sem. „A másik [honfoglaló] sereg kapitányát Szabolcsnak hívták, ki azon a helyen ütött tábort, ahol most Csák vára fekszik romokban. Ettől a Szabolcstól veszi eredetét a Csák nemzetség.”[7] Előd köztudomás szerint a hét magyar vezér egyike, tehát törzsfő volt, a Csákok törzsfői nemzetségnek tekintendők. Nem ők voltak az egyetlenek, a Bór-Kalán Ond, a Zsombor pedig Töhötöm vezértől eredt.

Más nemzetségek is a honfoglaláskor élt ősre vezették vissza eredetüket, az Aba nembeliek többek között, akik közül Aba Sámuel (1041-1144) király is származott. Hagyományukat Anonymus jegyezte fel. „Akkor Árpád vezér nagy földet adott Edének és Edömérnek a Mátra erdőben, ahol uno-

kájuk, Pata később várat épített. Az ő sarjadékukból származott hosszú idő után Sámuel király, akit kegyességéért Abának hívtak."[8]

Anonymus is, Kézai is úgy tudta, hogy a 12-13. században az ország politikájában nagy szerepet játszó nemzetségek egy része jövevény volt, másik része pedig hazai. Az utóbbiak ősei már a honfoglaláskor vezető szerepet töltöttek be a magyar törzsszövetségben, törzsfők vagy legalábbis nemzetségfők voltak. A hagyomány feljegyzése során mindkét krónikában - és valószínűleg az elveszett V. István (1270-1272) kori krónikában is - feltűnő az egységes szóhasználat. Az itt idézett szövegekben minden esetben a hagyomány szerint a honfoglaláskor élt személyről vagy személyekről olvashatunk, akiknek a krónikás korában szereplő utódait az író a „nemzetség" gyűjtőnévvel nevezi, más szóval az ős (ősök) egyedül állnak szemben utódaik közösségével, a nemzetséggel. A történészek a szóhasználat terén sajnos nem ezt az utat követik. Nemzetségnek nevezik a honfoglaláskori magyar törzsek alegységeit, és ugyanúgy nemzetségnek nevezik - ahogyan a krónikások is teszik - azoknak a 13-14. századi személyeknek az együttesét, akik súlyt helyeztek arra, hogy nevük mellé nemzetségük nevét is kiírják. Miután a fogalom jelentése a különbségben rejlik, meg kell kísérelni a két nemzetség definícióját és a köztük lévő különbségek kielemzését. Ez a kérdés már több mint száz esztendeje nem került le a magyar társadalomtörténeti kutatás napirendjéről, az ezzel kapcsolatban létrejött irodalom mégis elég sovány eredményeket mutat fel. A honfoglaláskori nemzetségekről tudunk kevesebbet, mert forrásaink igen gyérek és szűkszavúak, kiértékelésük szinte csak úgy lehetséges, hogy más, hasonló

szervezetben élő népek történetét hasznosítjuk analógiaként. A honfoglaláskori nemzetségről biztosan csak három tény állapítható meg: (1) a magyar törzsszövetség hadszervezetében fontos szerepet játszottak; (2) a magyarság a honfoglalás után nemzetségekben telepedett meg; (3) jogi és kultuszközösséget alkottak, azaz egyrészt a nemzetségfő ítélkezett a nemzetség tagjai között felmerült vitás kérdésekben, és a nemzetség bármely tagját ért sérelem az egész nemzetség ügye volt, másrészt a nemzetség együttesen tisztelte őseit, akár fiktív ősről (totemről), akár valóságosan élt ősről is volt szó. Ennek a meghatározásnak a legnagyobb hibája, hogy mindeddig nem sikerült eldönteni azt a kérdést, hogy a nemzetség vérségi közösség volt-e vagy sem, hogy abba csak a közös őstől leszármazottak tartoztak-e bele vagy mások is csatlakozhattak a nemzetséghez.

A 13-14. századi nemzetségeket jobban ismerjük, mert bővebb források állnak rendelkezésünkre. Tudjuk, hogy nemzetség (1) egy nagynevű őstől fiágon leszármazók összességét jelenti, tehát szoros vérségi kötelék; (2) földjét nemzetségi alapon birtokolja; (3) kultuszközösséget alkot, aminek megnyilvánulása a keresztény értelemben vett őskultuszt ápoló nemzetségi monostor, a nemzetségnév és -jelvény (címer), s-végül bizonyos nevek előnyben részesítése.

A két meghatározásból a különbségek önmaguktól adódnak, s hogy fejtegetésem logikus maradjon, a honfoglaláskoriakat ezentúl ősnemzetségnek nevezem majd, a 13-14. századi úri nemzetséggel szemben. A legnagyobb különbséget vitathatatlanul az elvesztett funkciók jelzik. A Koppánnyal szemben álló új hadseregben, az István oldalán álló

nemzetségeknek még mindig komoly szerep juthatott, de István csapatai már nem kizárólag belőlük álltak. A királyság megalapításával a királyi bíráskodás lépett a nemzetségi helyébe, a nemzetségfőnek a jogszolgáltatásban nem maradhatott hely. Települési egységként sem működhettek tovább, mert a királyi igazgatás alapját a megyék alkották. A régi és új rend között a kapcsolatot ezen a téren egy az ősnemzetségek szempontjából negatív jelenség határozta meg. Géza fejedelem, és még inkább István, a királyi megyéket úgy alakította ki, hogy a nemzetségi birtokok nagyobb részét (valószínűleg kétharmadát) elvette, és abból királyi közigazgatási egységet hozott létre. Összefoglalva: az ősnemzetségek hadi és települési funkciói teljesen veszendőbe mentek. A kereszténység felvételével a kultuszközösségnek is teljesen át kellett alakulnia. Ugyanúgy átalakult a nemzetségnév és a nemzetség közös jelvénye. Ennek a folyamatnak szép - és majdnem egyetlen - példája az Árpádok jelvényének átalakulása. Az Árpádok saját hagyományuk szerint a turulmadártól származtak, az antropológia nyelvén kifejezve, a turul volt a totemük. A pogány hagyományt úgy „keresztelték” meg, hogy egyrészt a turul helyett sávos címert vettek fel, másrészt a 13. századtól kezdve szívesen hivatkoztak arra, hogy a „szent királyok nemzetségéből” valók, nemegyszer Istvánt tekintették ősüknek, holott Istvánnak Imre halála után nem maradtak közvetlen férfileszármazottai, így a későbbi Árpádok sem lehettek az ő egyenes ági utódai. A folyamatot látva, még azt a kijelentést is meg lehet kockáztatni, hogy a régi szokásokból megtartották a „fiktív őst”, ebben az esetben Szent Istvánt, tehát keresztényként is a pogány magatartás elemei tükröződnek eljárásukban.

A nemzetségnévben is változások álltak be, amint azt már az idézett krónikaszövegek bizonyítják. Nem a honfoglaláskori ős nevét viselte a nemzetség, s ha ilyen egyáltalán volt, akkor nem is az ősnemzetség nevét, hanem azét az ősét, aki a kereszténység felvétele és a királyság megalapítása idején vezette a nemzetséget. Nem Ed, nem is Pata, hanem Aba nevét, nem Elődét, nem is Szabolcsét, hanem azét a Csákét, aki később Csákvárt emelte. A jelenséget történészeink joggal magyarázzák úgy, hogy ezzel a birtokaikhoz való jogcímüket akarták hangsúlyozni egy olyan világban, amelyben az ország még a szóbeliséget használta legfőbb kommunikációs eszközként.

Súlyos megpróbáltatást jelenthetett az ősnemzetségek számára, hogy földjeik nagyobb részét az újonnan szerveződő központi hatalom kisajátította, s hasonló megpróbáltatás lehetett a királyi jogszolgáltatás és a kereszténység bevezetése is. Legkésőbb István trónra léptekor dönteniök kellett, hogy elfogadják-e helyzetük és hatalmuk megváltozását vagy szembeszállnak az új renddel. A döntés szükségképpen István szövetségesévé vagy ellenségévé tette az ősnemzetségeket. Azt is fel kell tennünk, hogy egy részük várakozó álláspontra helyezkedett, ki akarta várni a fejleményeket. Sajnos megint túl kevés forrás áll rendelkezésre ahhoz, hogy felsoroljuk a határozottan pártot foglalókat és a várakozókat, csak egyes esetekből vonhatunk le következtetéseket. Abból a tényből kiindulva, hogy Aba Sámuel Istvánnak egyik fő tisztségviselője, nádora lett, joggal következtethetünk arra, hogy a vezetése alatt álló Aba nemzetség István szövetségesei közé tartozott. Az ellenkező oldalon Ajtony lesz a példánk, aki a Tisza és Maros mentén független fejede-

lemség kialakítására törekedett, ennek érdekében a kereszténységnek is engedményeket tett, de nem a latin, hanem a görögkeleti hitet vette fel, székhelyére görögkeleti szerzeteseket hozott, személyes magatartásában továbbra is pogány szokásokat követett, így pl. többnejűségben élt.

Fentebb elmondtam, hogy a Csákok, Bór-Kalánok, Zsomborok úri nemzetsége honfoglaló vezérektől származott, ez azonban csak három vezér nevét jelenti, az Árpádokkal együtt négyét, három tehát hiányzik a hétből. A hiányzók közül kettőről semmit sem tudunk. A harmadik, Kurszán (a török kündü méltóság betöltője a honfoglaláskor) jellemzően világítja meg a folyamat eddig rejtve maradt oldalát. Tőle a Kartal nemzetség eredt, amely ugyan továbbra is létezett, birtokai főképpen Pest és Pilis megyében feküdtek, de fontos szerephez már soha többé nem jutott az ország életében. A két hiányzó vezér nemzetségének sorsával kapcsolatban még meg kell jegyezni, hogy eltűnésük oka kihalás is lehet, mert a honfoglalás óta eltelt időszak kalandozásai és a belső harcok erre is módot adhattak.

Ha mérleget akarunk vonni arról a folyamatról, amelynek során az ősnemzetségek egy része beletörődve a politikai átalakulásba, esetleg azt kihasználva, átmentette magát az úri nemzetségek közé, akkor azt kell mondanunk, hogy a folyamat súlyos áldozatokat követelt. Mint minden nagy politikai átalakulás, azzal járt együtt, hogy a régi arisztokrácia egy része eltűnt, kihalt vagy lesüllyedt. Ezzel a folyamattal még többször találkozunk majd ennek a könyvnek a lapjain. ■

A jövevények és a magukat az új rendbe átmentő ősnemzetségek összeolvadásának kohója a magyar

király udvara volt, vagy talán jobb, ha úgy mondjuk: a magyar király kísérete. A késő középkori udvar ugyanis szervezett „üzem”, amelyben meghatározott személyek, az udvari tisztségviselők és az országos méltóságok, megszabott kötelességgel és előjogokkal rendelkeznek, előírt rend (etikett) szerint teljesítik feladataikat. A királyság korái századaiban, a l l . században ilyen szervezetnek még nincs nyoma. A tisztségviselők legnagyobb része egy-egy megyét kormányzó ispán, akik közül kiemelkedik az udvartartás feje, a nádorispán. A kíséret többi tagja a király személyesen kiválasztott tanácsadója vagy hű embere, akire alkalmilag egy-egy feladat megoldását bízza, tanácsát kikéri. Ilyen alkalmi megbízás alapján vezette Csanád, egy ősnemzetség feje az Ajtony elleni hadjáratot. A megyeszervezés során lett a későbbi Hont megye ispánja az a Hont, aki Pázmánnyal együtt vándorolt be. Mindketten azok közé a főemberek közé tartoztak, akik az Imre herceg részére készült Intelmek szerzője szerint „az ország védőfalai, a gyengék oltalmazói, az ellenség pusztítói, a határok gyarapítói”[9], s akiknek szervezettebb, de a későbbi állapotokhoz képest még mindig szervezetlennek tűnő testületé a királyi tanács. Erről már külön fejezet szól az Intelmekben. „A tanács állít királyokat, dönt el királyi sorsokat, védelmezi a hazát, csendesíti a csatát, győzelmeket ő arat, kerget támadó hadat, behívja a barátokat, városokat ő rakat és ő ront le ellenséges várakat. Minthogy pedig a tanácsnak ekkora haszna van, ... a tekintélyesebbek és jobbak, a bölcsebbek és a legmegbecsültebb vének ajkán formálódjék és csiszolódjék. Ezért fiam, az inakkal és kevésbé bölcsekkel ne tanácskozz...”[10]

A szöveg kevés kétséget hagy afelől, hogy a királyi tanácsban való részvétel az uralkodó választásától függ, az egyetlen kritérium, hogy kit tart megfelelően bölcsnek, alkalmasnak valamilyen politikai vagy katonai feladat megoldására. A következmény világos: ha az uralkodónak nincsenek a kiválasztásnál más szempontjai, mint az alkalmasság, még kevésbé vezeti előítélet, akkor bevándorolt és őslakos békességgel megférnek egymással a királyi tanács keretében.

A királyi tanács politikai kérdéseket tárgyalt, a bölcs tanácsok a politikai döntés meghozatalát segítették elő, a döntést pedig a tanács kiválasztott tagjai hajtották végre. Ez a folyamat mindenképpen közelebb kellett hozza egymáshoz, kapcsolatokat kellett teremtsen a bevándorolt és színmagyar tanácstagok között. A legfőbb politikai testület ily módon nemcsak színtere, hanem egyik tényezője az összeolvadásnak.

Még egy jellemzőt kell a tanács szervezetében kiemelni. István az országépítés során nem vezette be a hűbériséget, amely ekkoriban Nyugat-Európában már átszőtte az egyes országok és kisebb politikai egységek hatalmi szervezetét, meghatározta azoknak a személyeknek körét, akik az uralkodót kötelesek voltak „tettel” (elsősorban fegyveres erejükkel) és „tanáccsal” támogatni. A hűség, amellyel a kíséret tagja az uralkodónak tartozott, Magyarországon - és egész Kelet-Közép-Európában - ugyanolyan szoros kötelezettség volt, mint nyugaton, de alapja nem a hűbéri kötelék volt, hanem a kíséretbe történt felvétel: az uralkodó személyes választása egyik részről, a kíséret tagjának személyes szolgálata a másikról. Az adományozott földet sem tekintették hűbérbirtoknak (amely ismét csak

meghatározott szabályok szerinti tulajdont jelentett), hanem a fegyveres kíséret kiállítását biztosító anyagi alapnak. A tanácsnak nem azért lett tagja valaki, mert nagybirtokos volt, hanem fordítva, azért tarthatta meg vagy kapta meg birtokát, mert a tanács tagja lett. Ez a szabályozottságot nehezen tűrő despotizmus még hosszú időn át jellemzője maradt a magyar arisztokrácia fejlődésének.

Ha a királyi tanácsban a jövevények megismerték azoknak az ősnemzetségeknek a tagjait, akiknek sikerült magukat az új rendbe átmenteni, sőt azokkal a király parancsainak végrehajtása érdekében együttműködtek, akkor az összeolvadás következő és legfontosabb lépése a két főember családjának tagjai közötti házasságkötésnek kellett lennie.

A krónikák - mint mondtam - a Hontpázmány nemzetséggel kapcsolatban emelték ki az összeolvadásban a házasság szerepét. Nem volt véletlen, hogy éppen ennél a nemzetségnél tartotta szükségesnek ezt a tényt'a krónikás feljegyezni. A Hontpázmány nembeli Lampert 1090 körül az Árpád házból való Zsófia hercegnőt vette feleségül. Adataink itt is csak a 13. század elején kezdenek bőségesebbé válni, ebben az időben értesülünk először a királynék házasságközvetítő tevékenységéről. A „házasságközvetítő” szót itt csak jobb híján és akkor is kicsit félve használom, mert a feudális gondolkodás tipikus megjelenéséről van szó, amire nehezen illenek mai fogalmaink. A kor normái szerint a kíséret nemcsak a társadalom felső rétegeinek férfiait illette meg, hanem asszonyait is, a különbség inkább csak abban nyilvánult meg, hogy az arisztokrata és még inkább az uralkodó feleségének kísérete túlnyomórészt nőkből, a királyné esetében udvarhölgyekből állt. Az ilyen lányok éppúgy hü-

séggel tartoztak úrnőiknek, de ugyanúgy védelmet várhattak el tőlük, mint a férfiak. Ennek a védelemnek egyik megnyilvánulása volt, hogy az udvarhölgyekről gondoskodni igyekeztek, megfelelő férjet kerestek számukra, és hozományukról is gondoskodtak. Az első ilyen adatunk a 13. század elején szereplő Korlát fia Benedek, aki a királynő idegenből jött udvarhölgyét, Tota asszonyt vette feleségül.

1. Ősnemzetségek és bevándoroltak közti házasságok

Férj		**Feleség**		**Kb. időpont**
Vince	***Bánosa***	**N.**	**Keledfi**	**1243**
Pelbárt	**Gutkeled**	**N.**	***Tomaj***	**1238 előtt**
Pósa	***Bór~Kalán***	**Erzsébet**	**Győr**	**1230**
Pál	***Geregye***	**N.**	**Győr**	**1240**
István	***Csák***	**N.**	**Győr**	**1240**
Makár	***Monoszló***	**N.**	**Győr**	**1220?**
Sebes	**Hontpázmány**	**N.**	***Miskolc***	**1231**
Miske	**Rátót**	**Margit**	***Osl***	**1240 előtt**

(A hazai nemzetségek dőlt betűsek, az ismeretlen keresztnév jele N.)

Szegényes kis tábla ez, de szegényességét inkább a magyar szokásjog okozza. A birtok, a státus és a presztízs apáról fiúra szállt, az anya ezen a téren háttérbe szorult, ritkán is nevezték meg, inkább apja lányaként szerepeltették, ha származására is utalni akartak. Ez az oka annak is, hogy ilyen kevés házasságot ismerünk, ezek is mind viszonylag késői időből, a 13. század első éveiből valók. De arról ez a tábla is meggyőzhet, hogy a Hontpázmány nembeli Lampert fent idézett házassága nem azért volt kivételes és megjegyzendő esemény, mert egy bevándorolt nemzetség harmadik generációjában már magyar lányt vett el, hanem azért, mert a lány az uralkodó dinasztia tagja volt.

A két csoport összeolvadása hozta magával a hazai nemzetségek számára azt a nagymérvű átalakulást, amelynek során nomád nemzetségekből európai arisztokráciává váltak. Az európaizálódásban a főszerepet a legnagyobb újdonság, a kereszténység játszotta. Már rámutattam arra, hogy keresztény formában, a nemzetségi monostorok révén fenntartható volt az az őstisztelet, amely az ősnemzetségek sajátja volt. Nyugat-Európában a Benedek-rend megalapítása után (már a 8. században) gyorsan elterjedt az a szokás, hogy az arisztokrácia monostorokat alapítson, amelyekben a szerzetesek az alapító és ősei lelki üdvéért imádkoztak. Az ilyen monostorokat német névvel *Eigenkloster*-nek (saját monostornak) nevezzük, amivel azt akarjuk kifejezésre juttatni, hogy az alapító arisztokrata a monostort ugyanúgy saját *domínium-á*nak, azaz uralma alatt álló vallási intézménynek tekintette, mint egyéb birtokait és mezőgazdasági üzemeit, kormányzásába ugyanúgy beleszólásra tartott igényt. A kereszténység bevezetésével egy időben Magyarországon is megindult az ilyen „saját monostor” alapítása, és a várakozással ellentétben nem a bevándorolt nemzetségekből, hanem a magát az új rendszerbe átmentő Aba nemzetségről tudjuk meg először, hogy ilyen egyházat alapított. A Képes Krónikában olvashatjuk, hogy amikor Abát valahol a Tiszántúlon megölték, ott is temették el, majd „néhány év múlva, amikor sírját felbontották, keszkenőjét és ruháit sértetlenül, sebeit begyógyultan találták. Azután testét saját monostorában, Sároson [!] temették el.” Sáros alatt a mai Abasárt kell érteni, s a híradás arra vonatkozik, hogy Aba még életében „saját monostort” alapított birtokán, a mai Abasáron. A következő adatot a (bevándorolt)

Győr nembeli Ottó ispán fennmaradt alapítása szolgáltatja. Az eseményt a Képes Krónika is feljegyezte, amikor elmondja, hogy a dalmát hadjárat után Ottó, Somogy megye ispánja meghívta Salamon királyt és Géza herceget, hogy „a Szent Jakab tiszteletére emelt zselizi monostora felszentelésén vegyenek részt, ami meg is történt”.[11] A már a múlt században ismert, de csak nemrég, elszánt kitartással fellelt és mesteri módon rekonstruált alapítólevél 1061-ben kelt. Ottó elmondja benne, hogy a (Kaposvár melletti) Szent Jakab-hegyen a Jakab apostol tiszteletére emelt, régisége és az emberek hanyagsága miatt elhagyott templomot talált, amelyhez szerzeteseket gyűjtött, Istennek és Szent Jakabnak szentelte, neki adva minden birtokát „lelkem üdvéért, a király és az ország nagyjainak jóváhagyásával és tanúsága mellett, azzal a kikötéssel, hogy amíg élek, a monostort magam igazgassam az apáttal együtt, és lássam el, ha pedig meghaltam, se püspöknek, se ispánnak, se rokonaimnak, se unokaöcséimnek ne legyen hatalma felette, hanem a király úr előrelátása és rendelkezése intézkedjen felőle”.[12] Ottónak nem volt vér szerinti gyermeke, egy fogadott fiáról és feleségéről már korábban gondoskodott, s a monostort annyira sajátjának tekintette, hogy mindenki mást, püspököt, megyésispánt, közelebbi és távolabbi rokont kizárva, az öröklés kérdésében a döntést a királyra bízta. A király rendelkezését nem ismerjük, csak azt tudjuk, hogy a középkorban az ugyancsak a Győr nemzetségből való Szerdahelyi család volt a monostor kegyura.

Ottó ispán alapítólevele időrendben az első a bevándorolt nemzetségek közül. A Héder nemzetség ősei megérkezésük után hamarosan a németúj-

vári hegyen emeltek hasonló „saját monostort” a bencések számára, a nemzetség ősét is itt temették el. A magyar úri nemzetségek sem akartak lemaradni, a 12. század végéig mintegy 80-100 ilyen nemzetségi monostor keletkezett Magyarországon. Nem egy nemzetség több monostort is alapított.

A nemzetségi monostorok kérdése sajnos megoldatlan a magyar történettudományban. Ez részben érthető, mert megoldásának két akadály is útjában áll. Az egyik az, hogy éppen a korai időszakból, a 11-12. századból alig találunk írott forrásokat, amelyek segítségünkre jöhetnének; a másik, hogy éppen ezért szükséges és elengedhetetlen a történészek, régészek és művészettörténészek szoros együttműködése, amely lehetővé tenné a monostorok építési periódusaiból és formáiból történő következtetéseket. „Optikai csalódás”-nak vagyunk áldozatai, mert a 13. század második felében az ilyen szerzetesházat „mint csupán egy-két szerzetessel tengődő családi monostort tartjuk nyilván”[13], holott alapításuk idején nagy kiterjedésű birtokokkal látták el őket. A 12-13. században az alapítók utódai általában szekularizálták a birtokok egy - többnyire nagyobb - részét, a nemzetségek felbomlásával az egyes önállósult ágak új temetkezőhelyet kerestek maguknak. Mindez természetesen hozzájárult a monostorok hanyatlásához, a szerzetesek számának csökkenéséhez.

Az európaizálódás szempontjából - ez még a kérdés feltáratlan volta ellenére is megállapítható - a nemzetségi monostorok nagy szerepet játszhattak. Olyan intézményről van szó, amellyel jövevény és ősnemzetség egyaránt rendelkezett, amelynek birtoklása, a vele összefüggő őskultusz közelebb hozta egymáshoz a magyar arisztokrácia két alap-

vető csoportját, az ősnemzetségek leszármazóit pedig az új, keresztény életformának normáival ismertette meg.

A kereszténység hatásával más téren is számolnunk kell. Az egyházi szervezetben, különösen a térítés kezdeti szakaszában, a püspökökre nemcsak igen nagy feladatok hárultak, nemcsak tanult embereknek kellett lenniök, hanem hivataluk következtében nagy hatalommal is rendelkeztek. Mai gondolkodásunkban is természetesnek tűnik, hogy hatalmuk volt az egyházi szervezet kiépítésére, egyházmegyéjük területén, az alsópapság ellenőrzésére. Kevésbé tűnik természetesnek, hogy hatalmuk világi dolgokra is kiterjedt, és a középkori világkép, az egyház és a világi hatalom kölcsönös egymásrautaltsága folytán ez alól az uralkodó sem volt kivétel. A királyt uralma kezdetén megkoronázták, pontosabban királlyá avatták, ugyanúgy felszentelték erre a méltóságra, mint a papokat az egyházi rendekre. Az uralkodó ettől „Krisztus felkentjévé" vált, akinek minden alattvaló hűséggel és engedelmességgel tartozott. A királyavatás ugyanolyan eltörölhetetlen szentség *(sacramentum indelibile)* volt, mint a papoké. Mégis akadt olyan, igaz, egyetlen ok, amely a király letételét - de megölését már nem - lehetővé tette, ha ti. az uralkodó nem tartotta meg az egyház erkölcsi elveit, hanem azok tekintetbevétele nélkül, kénye-kedve szerint kormányzott, azaz zsarnokká *(tyrannus)* vált. A püspökök feladata volt, hogy megítéljék a király tetteit, megállapítsák zsarnoki mivoltát. Gondoljunk csak arra, hogy Szent Gellért a nyilvánosság előtt figyelmeztette Aba Sámuelt, hagyjon fel zsarnokoskodásával, és a király nem mert ellene fellépni, mert ezzel az egész egyházat hívta volna ki maga ellen.

A bonyolult feladatok, a főpapi méltósággal együtt járó különleges hatalom következtében a püspökök mindig - hogy úgy mondjam, hivatalból - tagjai voltak a királyi tanácsnak is. A zselicszentjakabi monostor felszentelésénél a király és Géza herceg kíséretében ott találjuk György, veszprémi püspököt, aki az alapítólevelet elkészítette. Teljesen érthető, hogy a püspökökkel szemben az alkalmasságon és műveltségen kívül azt a követelményt is felállították, hogy előkelő származásúak legyenek. Késői híradásunk arról, hogy ezt az elvet Magyarországon is vallották, az 1263-ban megválasztott Timót, zágrábi püspökkel kapcsolatos, akinek választásába a király csak nehezen és nagy sokára egyezett bele, mert „alacsony származású” volt.

Ha - így folytatnám a gondolatmenetet - a püspöknek előkelő származásúnak kellett lennie, akkor nyilvánvalóan a „főemberek” fiai juthattak elsősorban püspöki székre. Jó lenne ismerni a 11-12. századi magyar püspökségek és érsekségek betöltőit, származásukat, és abból megállapítani az arisztokrácia két elemének részvételét. Erről sajnos le kell mondanunk. Nemcsak azért, mert túlságosan kevés adat áll rendelkezésünkre, nem tudjuk összeállítani a főpapok hiánytalan listáját, hanem azért is, mert származásuk a kor szokása szerint rejtve marad előttünk. A püspökök ebben a korban főpap mivoltukat hangsúlyozták, pecsétjeiken az áldásra emelt kezű, teljes díszben ülő vagy álló püspök képe jelenik meg, és csak a 14. században vált szokásossá, hogy a pecsét alján feltüntessék családi címerüket. Azt is tudjuk, hogy a magyar egyháznak ebben a kezdeti korszakában a püspökök és érsekek egy tekintélyes része külföldi szár-

mazású volt, majdnem azt mondhatnám, ugyanolyan jövevény, mint a 11. század lovagjai. A legjobban az esztergomi érsekek sorsát ismerjük. 1000-1241 között 21 érseket, akik közül azonban csak hatnak a származásáról tudunk, közülük három volt hazai. A többi püspökség adatsorai még sokkal hiányosabbak. így nem csodálatos, hogy a tatárjárás előtti időből mindössze hét egyházfő származását ismerjük.

2. A tatárjárás előtti püspökök

Név	**Püspökség**	**Működési kor**	**Nemzetség**
Lukács	**esztergomi érsek**	**1158-1174**	**Gutkeled**
Saul	**kalocsai érsek**	**1183-1202**	**Győr**
Kalán	**pécsi püspök**	**1183-1218**	***Bőr-Kalán***
Ugrin	**esztergomi érsek**	**1185-1204**	***Csák***
Ugrin	**kalocsai érsek**	**1217-1244**	***Csák***
Benedek	**váradi püspök**	**1230-1246**	***Osl***
Mátyás	**esztergomi érsek**	**1239-1241**	**Rátót**
István	**esztergomi érsek**	**1240 1252**	***Báncsa***

(A hazai nemzetségek dőlt betűsek)

A mérleg nyelve határozottan a hazai nemzetségekből származó főpapok javára mozdul el, táblánknak mégsem szabad statisztikai jelentőséget tulajdonítani, a tényleges püspököknek egy elenyésző töredékét tartalmazza csak, a szám tehát még akkor is kicsi, ha tudomásul vesszük, hogy a 11. század végén tíz, száz évvel később is csak 12 egyházmegyét találunk Magyarországon. Annyiban mégis használható, hogy megállapítsuk, nemcsak a bevándorolt nemzetségek adták fiaikat egyházi pályára, hanem a magyarok is, valószínűleg nem is kis számban. A kereszténység felvétele után az ősnemzetségek minden jel szerint gyorsan átvették azt az európai szokást, amely szerint a legelőkelőbb csalá-

dókból kerülnek ki az egyházi vezetők is. Az arisztokrata egyháziak buzgó papoknak bizonyultak. Saul érseket a közvélemény szentnek tartotta, II. András meg is indította a szentté avatási eljárást, amely azonban ismeretlen okból megfeneklett. Az 1244-ben meghalt Ugrin, kalocsai érseket nemcsak harciassága jellemezte (II. Andrást elkísérte a szentföldi hadjáratba, a mohi csatában nagy szerepet játszott és megsebesült), de ő építtette át a kalocsai székesegyházat is. A Báncsa nembeli István, esztergomi érsek bíborossá lett (ezért hagyta el az esztergomi érseki széket 1252-ben), s az ágostonos remeték rendjének protektoraként a rend megalapításában és megszervezésében szerzett érdemeket. Igazán nem látszott meg ezeken a 12. századi magyar főpapokon, hogy őseik száz évvel korábban még pogányok voltak.

A kereszténységhez csatlakozás politikai szükségességet jelentett a 10-12. századi Magyarországon, talán még elengedhetetlenebb volt a katonai téren bekövetkező európaizálódás. A középkori arisztokrácia mindig és mindenütt a katonai elitet alkotta, ez volt az elvárás az István körüli kíséret tagjaival szemben is, hiszen a tanács „védelmezi a hazát, csendesíti a csatát, győzelmeket ő arat, kerget támadó hadat” - az Intelmek szerint.

A magyar fejedelem serege Géza halálakor még teljes egészében lovas nomád taktikával élt, és lovas nomád felszereléssel vívta meg harcait. Ez a harcmodor már 933-ban csődöt mondott a Riade melletti csatában, 955-ben aztán Augsburg mellett teljes vereséget szenvedett, mindkét esetben az európai nehéz páncélos lovassággal szemben. Ezen a téren is alkalmazkodni kellett az európai rendhez. István és utódai seregében a páncélosokat a jövevé-

nyék képviselték, akikről már fentebb elmondtam, hogy közös jellemzőjük a lovagi státus, felszerelés és harcmodor volt. A Koppány elleni ütközetben a lovagok még biztosan elenyésző kisebbségben voltak, arányuk azonban az elkövetkezendő két században fokozatosan megnőtt, részben további nyugati harcos elemek bevándorlása következtében, részben azzal, hogy a magyar nemzetségek tagjai elhagyták őseiktől öröklött nomád harcmodorukat, és az európait vették át. Forrásaink ezúttal is igen szerények, mégis lehetővé teszik, hogy néhány dátummal a folyamat lezajlását nyomon kövessük. 1099-ben Kálmán király seregét a kunok Przemysl mellett a lovas nomádok legegyszerűbb, mondhatnám legolcsóbb trükkjével, a színlelt visszavonulással verték meg. Látszólag a magyar sereg ekkor már nem ismerte a lovas nomád harcmodort, vagy legalábbis nem ismerte fel a kunok taktikáját, különben nem ment volna lépre. De még mindig csak az arányok változásáról, esetleg a hadvezetésben beállottról lehet szó, amint azt egy kereken ötven évvel későbbi híradásból megtudjuk.

Ottó, freisingi püspök 1147-ben, a II. keresztes hadjáratban a német-római császár seregében vonult át Magyarországon, majd krónikájában részletes leírást adott az országról, annak viszonyairól, többek között a magyar seregről is. „A lovagok rendjéhez tartozók - mondja a püspök - csak a legsúlyosabb ok miatt mernek otthon maradni. A királyi seregben nagy számban találhatók vendégek, akiket náluk főembereknek neveznek, ezek az uralkodó testének védelmére sorakoznak fel. Majdnem valamennyien rútak, és rémisztő fegyverekkel harcolnak, kivéve azokat, akiket a vendégek ... nevelnek, vagy vendégtől származnak.. ,”[14] Mielőtt

ennek a passzusnak elemzését megkezdeném, ide kell iktatnom a 12/13. század fordulóján élt Anonymus leírását Árpád seregéről. Attila városának, azaz a mai Óbudának elfoglalása után a vezér húsznapos pihenőt adott seregének. „Közben majdnem mindennap az ország vitézei, valamennyien, a vezér színe előtt, vértezett harci ménjükön ülve, pajzzsal meg lándzsával nagy tornát vívtak; másfelől az ifjak pedig pogány szokás szerint íjas-nyilas játékot játszottak.”[15] Freisingi Ottó először a király testőrségéről beszél, ezek azok a „vendégek”, akik közé Hont és Pázmány is tartozott, akik a Koppány elleni ütközetben a testőrség parancsnoki tisztét töltötték be. Világosan megkülönbözteti a püspök a magyar sereg két alkotóelemét: a magyarokat, akik nemcsak külső megjelenésükben rútak, hanem „rémisztő” fegyverekkel, azaz lovas nomádként vonulnak harcba, és a vendégeket, akik maguk is, utódaik is nyilván lovagok, de - és ez híradásának legfontosabb része - magyarokat is képeznek ki a nehézlovasság harcászati szabályaira. Béla király névtelen jegyzője, szokása szerint, saját korának viszonyait vetíti vissza a honfoglalás korára, és eközben lényegében ugyanezt az állapotot festi le: a seregben található lovagokat, akik lovagi tornát vívnak nap mint nap, és a még mindig a legfontosabb nomád fegyverhez, az íjhoz ragaszkodókat. Freisingi Ottó másik, számunkra fontos kijelentéséből az olvasható ki, hogy a lovagok száma a magyar seregben megnövekedett. Ha itt az arányok eltolódását láthatjuk bizonyítva, akkor ehhez még egyet kell hozzáfűzni: a nehéz páncélos lovas felszerelése kegyetlenül drága volt. Szükség volt olyan lovakra, amelyek a lovas és a páncélos tetemes súlyát elbírták. Anonymus írásában - fordításunk-

bán - „vértezett harci mén”-ről olvashatunk, az eredeti latin szövegben a *dextrarius* szó olvasható, ami olyan harci ként jelent, amelyet a harcon kívül a csatlós jobb kézen (*dexter*) vezetett, és csak közvetlenül a harc előtt szerszámozzák fel páncéllal, a lovag mindaddig egy másik ló nyergében tette meg az utat. Nem volt olcsó játék a pajzs és a lándzsa sem. Ilyen drága felszerelést csak jó anyagi helyzetben lévő egyén engedhetett meg magának, más szóval az arisztokraták. Nagy a valószínűsége annak, hogy a vendégek által kiképzett lovasok - saját fiaikon kívül - elsősorban a magyar arisztokrata nemzetségek soraiból kerültek ki.

A folyamat legkésőbb 1217-re befejezést nyert, amikor II. András király fényes lovagsereggel indult el a Szentföldre. Erre az időre nemcsak a nehézlovasság harcmodorát sajátította el a magyar arisztokrácia, hanem a lovagi élet egyéb követelményeit is. Anonymus az első, aki Magyarországon vívott lovagi tornáról tudósít. A lovagi kultúra átvételének egyik megnyilvánulása a lovas pecsét. A pecsét rajzán a pecsét tulajdonosát lovagként ábrázolták, teljes fegyverzetben, rohamozva. Nagyon kevés ilyen lovas pecsét maradt ránk, kis számuk ellenére sokat mondanak el a források által nem említett társadalmi átalakulásról. A tatárjárás előtti korszakból mindössze a Pápa nembeli Benedek alországbírónak egy 1221-ben kelt oklevelén, a Kán nembeli László mester, somogyi ispánnak és a Gutkeled nembeli Apaj bánnak 1239-i oklevelén maradt fenn lovas pecsét. A Kán nemzetség törzsfői, a Pápa nemzetség kisebb magyar úri nemzetség, a Gutkeled pedig jövevény volt. A három pecsét szépen mutatja be a 11-12. századi magyar arisztokrácia fejlődését, amelynek során két csoport úgy

olvadt össze, hogy eközben a hazai nemzetségek felzárkóztak az európai színvonalhoz, átvették a kereszténységet, és vele együtt a lovagi kultúrát.

A lovagi harcmodor és életmód meggyökeresedése a hazai nemzetségek európaizálódását jelentette az összeolvadás folyamatában, de elképzelhetetlen, hogy ez a folyamat olyan egyoldalú lett volna, amelyben a jövevények csak adtak, a hazaiak pedig csak kaptak. Valóban nem kell sokáig várni, hogy a forrásokban olyan jelenségekre akadjunk, amely a hazai nemzetségek felfogásának a jövevények részéről történt átvételét bizonyítja. Kálmán király valamikor a 11/12. század fordulóján, de biztosan 1104 előtt, összehívta tanácsának egyházi és világi tagjait, hogy velük István törvényeit revideálja. A határozatok 20. cikkelye a következőképpen szól: „...a Szent Istvántól kapott minden birtok valamennyi leszármazottat és örököst megillet. A más királyok által adott birtok apáról fiúra száll, ha fiú nincs, akkor a fitestvérre, akinek halála után fiait se fosszák meg a birtoktól. Ha pedig nincsen fiútestvér, az örökséget adják át a királynak."

A törvény szövege világos, talán csak az tűnik különösnek, hogy az országalapító király adományozta birtokok más elbírálás alá esnek, mint azok, amelyeket utódaiktól kaptak a föld birtokosai. Fentebb már idéztem a Képes Krónikának Hontra és Pázmányra vonatkozó részét, amely szerint Géza fejedelemtől és I. Istvántól szolgálataik fejében nagy birtokokat kaptak. A jövevényekre vonatkozhat tehát Kálmán király itt idézett törvénycikke, de furcsa módon vonatkozhat a hazai nemzetségekre is, akikkel kapcsolatban fentebb megállapítható volt, hogy nem a honfoglaláskori törzsfő vagy nemzetségfő, hanem a Szent István idején élt ős nevét

használták nemzetségnévként. Ha figyelembe vesszük még, hogy Kálmán korában Istvánt már a „szent királyként” tisztelték, a régi, tekintélyes vagy bevált intézmények bevezetését neki tulajdonították, akkor a „Szent Istvántól kapott birtok” fogalmán nemcsak azokat kell érteni, amelyeket ténylegesen István adott, hanem azokat is, amelyeket egy-egy nemzetség már István korában magáénak mondhatott. A fogalomnak ez a tartalma vezet el bennünket a törvénycikk teljesebb megértéséhez is.

Kálmán király kétféle birtokról beszél, amelynek öröklési rendje eltér egymástól. A nyugat-európai nemesség primogenitúrát alkalmazó hűbéri rendszerében az oldalágak sem örökölhettek. Ha mondjuk a harmadik nemzedékben már nem született a második nemzedék elsőszülöttének fia, akkor a család a hűbérbirtokot elvesztette, az - legalábbis elméletben - visszaszállt a hűbérúrra. Az István utódai által adományozott birtokok öröklése ennél enyhébb feltételek között ment végbe, mert nem vette tekintetbe a primogenitúrát, aminek következtében, ha a második nemzedékben élő férfinak nem volt fia, azaz az ő ága kihalt, a birtokot (vagy birtokrészét) öccse, esetleg unokaöccse örökölte. A legenyhébb feltételek a „Szent Istvántól kapott birtok”-hoz fűződtek, mert ott a betű szerinti adományos - de most már hozzátehetjük: általában az István kori birtokos - valamennyi utódát megillette, akárhányan is voltak, és akármilyen távol kerültek is a leszármazás során az István kori őstől. Az ősnemzetségekről beszélve egyik jellemzőjük az volt, hogy a letelepedés a honfoglalás után nemzetségenként történt, ami annyit jelent, hogy a föld a megszállás jogán a nemzetséget kollektive, tehát

minden egyes tagját megillette. Ha az ősnemzetség egyik ága kihalt, a birtok önműködőleg a másik ágra szállt, s ez így ment mindaddig, amíg a nemzetségnek volt férfitagja. A későbbi úri nemzetségek egyik jellemzője az volt, hogy földjüket nemzetségi alapon birtokolták. Az úri nemzetségek legjobb ismerője, Karácsonyi János ezt két ténnyel mutatta be: (1) a nemzetségi vagyont csak nemzetségbelinek vagy a nemzetség minden férfitagjának beleegyezésével lehetett eladni; (2) a „magva szakadt férfi után a többi nemzetségbeli, különösen a hozzá legközelebb álló ág örökölt”.[16] A két birtokjog végső fokon azonos egymással, de azonos azzal az öröklési rendszerrel is, amelyet Kálmán törvénycikke írt elő a „Szent Istvántól kapott birtok”-ra. Más szóval a jövevények legkorábban bevándorolt része átvette a hazai nemzetségek örökösödési rendszerét, birtokjogát. Történettudományunk a honfoglaláskor az ősnemzetségek által birtokba vett földet „szállásbirtok”-nak nevezi, szemben a szerzett (vásárolt) birtokkal és a királyi adománnyal. A jövevények eredetileg nem rendelkeztek, nem is rendelkezhettek szállásbirtokkal, mert csak jóval a honfoglalás után vándoroltak be. Kálmán idejére ez a különbség eltűnt, jövevény és hazai nemzetség egyformán szállásbirtokként élvezte Istvántól kapott vagy ősi, de István alatt is birtokolt földjeit. Más szóval a jövevények átvették a magyar nemzetségek birtokjogának normáit.

Másfélszáz év csendes fejlődése

Géza fejedelem döntése és István műve, bármenynyire szükséges volt, hatalmas ellenállást hívott ki a régi rend hívei részéről. Nem sokkal István halála után nagyméretű lázadás söpört végig az országon, amely célul a pogányság visszaállitását tűzte ki. A keresztény hitre térés azonban visszafordíthatatlan folyamatnak bizonyult. Az új rend megszilárdulása már I. András (1046-1060) uralma alatt megindult, László (1076-1095) alatt érte el csúcspontját István és társai szentté avatásával, majd Kálmán uralma alatt fejeződött be, éppen annak az első szenteket kreáló Lászlónak a kanonizációjával, akit később a magyar arisztokrácia lovagszentként, sőt saját lovagszentjeként tisztelt. A konszolidáció erőfeszítései egyetlen célra összpontosultak, István művének befejezésére akár az egyházi vagy a világi igazgatás kiépítésében, akár a királyi udvar európaizálódásában nyilvánult is meg a törekvés.

Szent István udvaráról, annak tisztségviselőiről keveset tudunk, inkább az a benyomásunk, hogy az uralkodó akaratának alávetett kíséretről beszélhetünk, nem pedig udvarról, mint szabályozottan működő, a feladatokat bizonyos rend szerint megosztó intézményről. Egyedül a testőrség parancsnoka és a nádor emelkedik ki a kíséret tagjai közül, az utóbbi feladata, hogy a kíséret - ha úgy tetszik: a kezdetleges udvar - szükségleteinek biztosításáról gondoskodjék. A királyi udvar szerveződésének első nyoma egy rövid külföldi híradás arról, hogy a pogánylázadás lecsendesítése után I. András nem

sokkal koronázását követően azzal bízta meg a lotaringiai származású bihari püspököt, Lieudinust, szedje össze és vegye számba István „felszerelését”. Az első koronázással megkezdett politika folytatását célzó és hangsúlyozó, határozott intézkedés volt. Az ettől, az 1046-1047 között lezajlott eseménytől kezdve azután egymás után tűnnek fel a királyi udvar további kiépítése során kinevezett új tisztségviselők. Elsőként ugyanennek az I. Andrásnak lovászmestere a tihanyi monostor 1055-i alapítólevelében, a tanúk között. Hosszabb szünet után egy 1131 előttre mutató adat említi a királyi udvar ispánját *(cornes curie)*, majd 1148-ban egyszerre sorolják fel egy királyi oklevélben a pohárnok- és asztalnokmestert, velük együtt a kincstárnokot. Nem említik azonban ekkor (pedig már I. András uralmának végén megtalálható) a királyi hírnökök ispánját *(comes preconum)*, aki aztán 1165-ben egy királyi oklevél tanúi között is szerepel. Az elnevezések eleinte és még sokáig bizonytalanok, a kincstárnok 1148-ban a „királyi kamara elnöke” *(presidens camere régié)*, 1198-ban és többször még később is a „kamarások mestere” *(magister cubiculariorum)* címet viseli, és csak 1214-ben válik „tárnokmesterré” *(magister tavarnicorum)*. Ez az utóbbi kifejezés a magyarországi latinság terméke, a külföldiek nem is értették meg, ezért az 1271-i békekötésben nem is tárnokmesternek, hanem kamarásnak *(camerarius)* szerepeltették.

A változó elnevezések mögött valószínűleg a közmondásos „kezdeti nehézségek” húzódnak meg, a folyamat egésze mégis világosnak tűnik. A nádor egymaga már nem tudta ellátni az udvarral kapcsolatos valamennyi feladatát, ezért volt

szükség az udvarispánra (a régebbi irodalomban udvarbírónak is nevezték), aki a szorosabb értelemben vett anyagi feladatokat oldotta meg. Ugyanez vonatkozik a tárnokmesterre, aki a király pénzügyeit kezelte, ebben a minőségében az ország gazdaságával állhatott szorosabb kapcsolatban, és az uralkodó kincseit őrizte. Inkább a nyugat-európai szokások átvételét kell látnunk két tisztségviselőben, az asztalnok- és pohárnokmesterben, akinek feladatát az étkezéseknél - nem tudni, hogy csak ünnepélyes alkalmakkor vagy állandóan - a király személyének szolgálata - mondhatnám: kiszolgálása -jelentette, tehát az udvar fényének emelését, de főképpen az uralkodó hatalmát és tekintélyét voltak hivatva kifejezésre juttatni. A lovászmester és a hírnökök ispánja nem tartozott ebbe a csoportba, a lovászmester feladata katonai jellegű volt, a királyi sereg ellátását is ideértve. A hirnökök ispánjának feladatkörét nehezebb meghatározni. Egyrészt azoknak a hírnököknek a vezetője volt, akik a király parancsait közvetítették, pl. a véres kardot körülvitték, másrészt a latin *preco* szót csősznek, azaz őrnek is fordíthatjuk, a *comes preconum* így azoknak a királyi szolgáknak a főnöke, akik egy személyben őrök és hírvivők. A Képes Krónika elmondja, hogy amikor I. András Várkonyban a korona és kard közötti szimbolikus választás elé állította öccsét, Béla herceget, a király ajtaját őrző hírnökök ispánja súgta meg a hercegnek, a kardot válassza, ha kedves az élete. A jelenet leírásából nemcsak arra következtethetünk, hogy a király ajtaját ebben az időben a hírnökispán őrizte, hanem arra is, hogy (egyben?) a palota őrségének parancsnoki tisztét is betöltötte. Azt a következtetést is levonhatjuk, hogy az udvari tisztségek sorából ek-

koriban még hiányzott a legfontosabb, akit a magyarországi latin egy másik különleges kifejezésével ajtónállómesternek *(magister janitorum),* Nyugat-Európában udvarmesternek neveztek, s feladatköre nemcsak a király szobájának őrzéséből állt, hanem általában az udvar rendje feletti felügyeletet látta el. Talán ebben a másodszor említett funkciójában kell annak is okát keresnünk, hogy csak későn tűnik fel (1261). Az udvarmesternek kellett gondoskodnia az udvart jellemző szertartásszetű magatartás, más szóval az etikett megtartásáról, de - hamarosan látjuk majd - a magyar király kíséretében ennek ekkor még semmi nyoma sem volt.

Az új tisztségek létesítése nem állt meg ezen a ponton. 1198-ban a királyné udvarispánját említik, ez az első nyoma annak, hogy a királyné külön udvartartással rendelkezett, későbbi adataink szerint ugyanúgy volt asztalnok-, pohárnok- és tárnokmestere, mint férjének. Látszólag nem csodálatos az sem, hogy ennek első említésével éppen Imre király uralma alatt találkozunk, amikor egymást követően három királynét hoztak az uralkodók a nyugat-európai fejlett kultúrájú területről. III. Béla első felesége, Chátillon Anna az antiochiai herceg, második felesége, Margit a francia király lánya és az angol király fiának özvegye, Imre király felesége, Konstancia pedig az aragóniai király lánya volt. A királynéi udvartartás megszervezése közülük leginkább III. Béla második feleségének, Margitnak lenne tulajdonítható, akiről feljegyezték, hogy az országon átvonuló Barbarossa Frigyes császárt nagy pompával fogadta. Ezt a hipotézist a történész azért nem meri felállítani, mert Kálmán király felesége a szicíliai normann fejedelem ismeretlen nevű lánya volt, és figyelembe véve a normann

kulturális fejlettséget, őt sem zárhatjuk ki a királyi udvari tisztségviselők kinevezésének megindítói közül. Ezzel eljutottunk a fejlődés kronológiájának kérdéséhez.

A magyar középkor szintézisén az 1930-as években dolgozó Hóman Bálint még úgy hitte, hogy az udvari tisztségeket III. Béla uralma alatt állították fel, a felsorolt adatok szerint azonban ennek jóval korábban, 1148 előtt kellett megtörténnie. A nehézség egyrészt abban rejlik, hogy a 12. századról szóló krónikáink nem elég részletesek, másrészt, hogy II. András előtt a magyar királyok igen kevés oklevelet adtak ki. A kancelláriát csak III. Béla híve, Adorján, budai prépost szervezte meg 1185 körül, az új kormányszerv által kiállított oklevelek közül Béla király haláláig (1195) is mindössze 12 maradt ránk. így aztán a megelőző korból az udvari tisztségviselőkről sem lajstrom, sem több, egymást kiegészítő adat nem áll rendelkezésünkre. Elméletileg - a lovászmester 1055-i említéséből kiindulva - a 11. század második vagy a 12. század első felében kellett végbemennie a magyar királyi udvar európaizálódásának. Ezen az időszakon belül kapaszkodópontok után nézve, mégis inkább a 12. század első felét kell valószínű időszaknak tekintenünk. Az első ilyen kapaszkodópont az a negatív tény, hogy Magyarország a 11. század végéig mereven elzárkózott nyugat felé, a határon széles senki földje, mögöttük gyorsan mozgó lovas határőrök várták az idegent. A határon így csak azok az utasok léphettek át, akiknek a királyi udvarral valamilyen kapcsolatuk volt, tehát az előkelők. Annak nem volt akadálya, hogy jámbor püspökök erre vegyék útjukat a Szentföld felé, annak sem, hogy a király által behívott vagy szolgálataikat

felajánló lovagok bevándoroljanak. Az előkelők kivételek voltak, kivételes elbánás illette meg őket. A dolog természetéből következik, hogy kevés ilyen utasról tudunk, nem is lehettek sokan, hatásuk sem lehetett különösebben nagy. A merev elzárkózásnak a 11. század végén a keresztes hadjáratok vetettek véget, amikor Kálmán király átengedte országán a Szentföld felszabadítására vonuló nyugat-európai csapatokat. Ez az első csapat ugyan sok előkelő úrból állt, király mégsem volt közöttük. A 12. században a II. keresztes hadjáratnak kellett megindulnia ahhoz, hogy másfél nemzedékkel később, 1147 nyarán előbb a német-római császár, majd a francia király személyesen érkezzen Magyarországra. Ha korábban nem, ekkor kellett a magyar királynak kedvet kapnia arra, hogy saját udvarát új tisztségviselőkkel szervezze át.

Az első kancellária felállítása után az új tisztségekkel kapcsolatos oklevelek különös jelenségekre mutatnak rá. 1193-ban a nádor egyben Bács, az udvarispán Bodrog, 1198-ban a tárnokmester Bihar megye ispánja. Csak a legkorábbi adatokat idéztem itt. A 13. századból, amikor már pontosabban ismerjük a tisztségviselők sorát, számtalan adattal egészíthetném ki a sort, de ezek is csak ugyanazt bizonyítanák, hogy ti. a tisztségviselők többsége egyben valamelyik megye ispánságát is viselte egyidejűleg. A jelenség oka ismeretlen. Feltehető egyrészt, hogy ezeknek a tisztségeknek nem volt független jövedelme, az ispánságoknak viszont volt, ezért az udvari tisztségviselők ispánságot is kaptak, amivel egy csapásra megoldódott a honorálás kérdése is; de olyan feltevés is lehetséges, hogy az udvari tisztségek viselőit eleve a megyésispánok közül választották ki.

Az udvartartás megszervezésével párhuzamosan más olyan posztok is kialakultak, amelyek az ország kormányzásában segítették a királyt. Elsőnek Erdély kormányzóját említik Kálmán király egy 1111-ben kelt oklevelében, de ekkor még „Erdély hercegének" nevezték. A magyar gyakorlatban később meghonosodó „vajda" cím csak 1199-ben olvasható először. Horvátország és Szlavónia meghódításával ezeken a területeken is kialakult egy új tisztség, a bánoké. A vajda is, a bánok is a király helytartóinak szerepét töltötték be, egyszerre voltak az adott terület legfőbb bírái, hadvezérei és kormányzói. Könnyű belátni, hogy ezek a posztok (nevezzük őket országos méltóságoknak) lényegbevágóan különböztek az udvari tisztségektől, mert viselőiknek sokkal nagyobb hatalmat biztosítottak, mint amilyenre az udvari tisztségviselők valaha is igényt tarthattak.

Az ország kormányzásában és az udvartartás kiépítésével bekövetkezett változások a középkor általános szokása szerint hierarchizálták az arisztokráciát. A hierarchia élén az országosméltóságviselők álltak, közéjük kell számítani a nádort is. Ezek tényleges politikai hatalommal rendelkeztek, és fegyveres erő állt rendelkezésükre. A hierarchia következő lépcsőjén azok találhatók, akik megyésispánok és udvari tisztségviselők voltak egyszerre, utánuk következtek azok, akik csak ispáni tisztséget töltöttek be. Ha tekintetbe vesszük, hogy Nyugat-Európában a hűbériség fejlődése során a hercegek, őrgrófok és grófok öröklődő címeivel és előjogaival alkották meg az arisztokrácia hierarchiáját, akkor ismét magunk elé idézhetjük a kétféle fejlődés nagyméretű különbségét.

Ha adatszerűén nem is ismerjük a tényleges ma-

gyár hierarchikus megoszlást, valamiféle elképzelést mégis kialakíthatunk magunknak. III. Béla korában az ország 72 megyéből állt. Feltételezve, hogy minden egyes megyét külön személy kormányzott, és hozzászámítva az országosméltóságviselőket (nádor, vajda, bán, udvarispán), kereken 80 főre tehető az ország politikailag aktív arisztokratáinak maximális száma. Ismét feltételezve, hogy minden ilyen aktív arisztokrata külön nemzetségből származott, úgy látszik, hogy nyolcvan úri nemzetség számítható az arisztokráciának ehhez a csoportjához. A szám meglepő, mert ilyen számvetéssel már a 13. század végén megpróbálkoztak a krónikások, és az úri nemzetségek számát (hazai és jövevény származásúakat együttvéve) 108-ban állapították meg. A két szám közel áll egymáshoz, mert tekintetbe kell vennünk, hogy egyrészt mindig akadhatott - és akadt is - olyan nemzetség, amelynek tagjai átmenetileg vagy véglegesen nem ambicionálták a politikai pályát, nem vettek részt az ország kormányzásában, hanem megelégedtek azzal, hogy hadba vonulási kötelezettségüknek eleget tegyenek; másrészt mindig számolnunk kell olyan nemzetségekkel, amelyekben a kor törékeny demográfiai szerkezete következtében nem volt felnőtt kort elért férfi, aki egy adott időszakban bármilyen méltóságot vagy tisztséget betölthetett volna. Az első esetre jó példa a Pest megyében birtokos Káta nemzetség, amelynek tagjai sohasem emelkedtek sem országos méltóságra, sem ispánságra. A két szám viszonya - ha nem is a mai statisztikák pontosságával - még azt is elárulja, hogy az úri nemzetségek elvileg túlnyomó többsége vállalhatott részt az ország politikai életében. A legfeljebb 80 aktív arisztokrata közül egy még sokkal kisebb

csoport, hat férfi állhatott a hierarchia élén, őket egy valamivel nagyobb csoport, a királyi és királynéi udvari tisztségviselő ispánok követték, szám szerint tíz fő körül; a maradék a derékhadat alkotta, lehettek vagy hatvanan, miután korán előfordult két vagy több kisebb, egymás mellett fekvő megye ispánságának egy kézen való egyesítése.

Az arisztokrácia hierarchizálása a királytól indulhatott ki, aki talán ilyen módon osztotta meg nagy létszámú kíséretének tagjait. Kiemelten kedves tagjai a kíséretnek biztosan voltak ezt megelőzőleg is, gondoljunk csak arra a Ják nembeli Vid ispánra, akit krónikáink Salamon király rossz szellemeként szerepeltetnek, ez azonban elvileg nem változtatott az egyenlőségen. Az udvari tisztségekkel és a kormányzati méltóságokkal a régi, teljesen szubjektív megítélés helyébe a rangsor lépett. Az országos méltóságok és az udvari tisztségek viselői már címüknél fogva kiemelkedtek a halmazból. Változatlan maradt azonban az az elv, hogy a tisztség a király bizalmának kiérdemléséig tartott, azaz bármikor és indoklás nélkül visszavonható volt. Ezt az elvet a középkorban a magyar királyok mindvégig sikeresen megvédték, nem tudunk róla, hogy valaha is kétségbe vonták volna érvényességét. Nyugat-Európában a különböző feudális címek örökletesek voltak, ugyanígy örökletesek voltak a hozzájuk fűződő előjogok is, sőt örökletessé váltak az udvari és kormányzati tisztségek, hogy úgy mondjam, a nagy politikai pályát befutott családok magántulajdonává lettek. Magyarországon a tisztséget mindig az egyén viselte, azt törvényes utóda nem örökölte, pozícióját az utódnak újra kezdve kellett megteremtenie a maga számára, s ez még azokban a korszakokban is így maradt - leg-

alábbis elvileg amikor gyakorlatilag egy-egy tisztséget hosszabb időn, esetleg több nemzedéken át egy és ugyanazon nemzetség vagy család töltötte be. A nyugat-európai örökletességgel szemben a magyar fejlődés legfeljebb azt ismerte, hogy hosszú életet élt uralkodók ugyancsak hosszú életű arisztokratái több évtizeden át maradtak meg az arisztokrácia hierarchiájának legfelsőbb lépcsőjén. Ami a címre és a pozícióra állt, az nem állt az előjogokra vonatkozólag. A megyésispán különféle előjogokat élvezett, pl. a poroszló *(pristaidus)* őt csak személyesen idézhette meg, felette az uralkodó csak személyesen ítélkezhetett, míg a többi országlakosnak egyszerűen elküldték a király bírájának törvénybe idéző ércbillogát. Más téren is megkülönböztetett eljárás illette meg az ispánokat.

Az érem másik oldalát tekintve az arisztokrácia hierarchializálása előnyt biztosított a ranglétra felsőbb fokán állók részére. Az udvari tisztségviselők nemcsak a tanács ülésén találkozhattak az uralkodóval, hanem tisztüknél fogva állandóan együtt lehettek vele, több kérdésben hallathatták véleményüket, érvényesíthették befolyásukat, ami összességében nagyobb presztízst és nyilván anyagi előnyöket jelenthetett. Az elmondottak az országos méltóságokra fokozott mértékben vonatkozhattak, elképzelhetetlen pl., hogy egy a Balkánra indított hadjáratban a bánoknak ne lett volna szavuk.

A szociológia tanítása szerint az arisztokráciát elitnek kell tekinteni, s az ilyen elit mindig olyan nyomást gyakorló csoport *(pressure group)*, amely saját rétegének érdekeit képviseli, és igyekszik azokat érvényesíteni. így tekintve, a 12. századi magyar arisztokrácia is *pressure group* volt, amely a nagybirtokosok, természetesen elsősorban a világi

nagybirtokosok érdekeit képviselte, a hatalomból való részesedését is a nagybirtokon alapuló katonai szolgálatával érte el és tartotta fenn.

Ha ebben a korai században nagybirtokról beszélünk, két tényt folytonosan szem előtt kell tartanunk. Az első, hogy Magyarországon a 13. század elejéig a király volt a legnagyobb birtokos, és ezt a kifejezést nem úgy kell érteni, hogy senkinek sem volt nála nagyobb birtoka, hanem úgy, hogy az összes többi, egyházi és magánbirtok együttesen sem volt nagyobb az övénél. A másik tény az, hogy a 12. századi Magyarországon bőven állt rendelkezésre termékeny föld, de szűkében volt a munkaerő, amely ezt a földet megművelhette volna. Arra a két bevándorolt lovagra kell itt emlékeztetnem, akiknek II. Géza 1156 körül nagy birtokot adott, de ez a birtok csak akkor vált jövedelmező gazdasággá, amikor arra falut telepítettek a következő másfél évtizedben. A munkaerőhiány következtében a birtokos földjén dolgozók és a földesúr között szoros személyi kötelék állt fenn, ezt az állapotot részben az is indokolta, hogy a földet megművelők vagy kézművesként dolgozók többsége vagy maga szabadult fel a rabszolgaságból, vagy apja tette meg ezt a nagy ugrást.

A11. századi nagybirtok részletesen legjobban a százdi apátságnak 1067 körül, nem sokkal Ottó ispánnak a zselicszentjakabi monostorét követően kiadott alapítóleveléből ismerhető meg. Százd Borsod megyében (a mai Mezőcsát környékén) az Aba nemzetség egyik tagjának, egy bizonyos Péternek a birtoka volt, abból a nemzetségből származott tehát, amelyből Aba Sámuel még a század első felében alapított monostort Abasáron. A százdi apátság alapítólevele is fennmaradt, mert 1267-ben Pé-

tér egy késői oldalági rokona IV. Béla királlyal átírattatta. Alapítójának szándéka szerint Százd is „saját monostoraként épült és népesedett be. Egyébként az alapítás ugyanolyan országra szóló esemény volt, mint a zselicszentjakabi monostoré, a tanúfelsorolás első helyén Salamon királyt említi az oklevél, őt két királyi herceg (Géza és László) követi, az egyháziak közül az ország első főpapja, az esztergomi érsek és két püspök volt jelen, a világi nagyokat Radvány nádor és nyolc ispán képviselte. A hasonlóság a dunántúli Ottó és a tiszántúli Péter között abban is megnyilvánul, hogy egyiknek sem volt fia, akire birtokait hagyhatta volna, Péter egy lányáról és meghatározhatatlan fokú „rokonairól" tesz említést.

A százdi monostorról az alapításon kívül szinte alig tudunk valamit. Biztosan csak annyit, hogy bencés monostornak kellett lennie, kevésbé biztosan azt, hogy valószínűleg a tatárjárás alatt pusztult el, nem is éledt többé újjá. Györffy György joggal feltételezi, hogy az 1267-i átírás célja a monostor birtokainak megszerzése volt, a szekularizációnak egy más formája, mint amit Ottó ispán utódai követtek.

Az alapítólevél 22 birtokot sorol fel, ezek közül 19 a monostornak jut, három Péter lányának, illetve rokonainak. A birtokok jogi természetének megítélése nehézségekbe ütközik. Az kiderül az oklevélből, hogy Péternek két testvére volt, ezért Szihalomnak csak egyharmadát mondja magáénak. Zavaróbb, hogy az alapító azt is állítja, hogy Szihalmot Géza hercegtől kapta, azaz a későbbi I. Géza királytól, így a falu nem lehetett Péter és testvérei apai jussa. Ugyancsak Géza herceg adományának minősíti Péter a Szabolcs megyei Szekeres birtokot.

A többi 20 birtokról viszont nem tudjuk meg, milyen címen voltak Péter tulajdonában. Ha a fennmaradó 20 egység a testvérek osztozkodása során került Péter birtokába, akkor az apai juss ennek háromszorosa kellett legyen. Ha saját személyére kapta vagy vette, akkor viszont .életében még szabadon rendelkezhetett velük. Bármi is volt azonban a birtoklás jogcíme, Péter kezén ténylegesen 22 birtokot találunk, ezek viszonyaiból kell megalkotni a 11-12. századi magyarországi nagybirtok általános képét, legalább fő vonásaiban.

Az első feltűnő jelenség, hogy a birtokok (nevezzük őket latinból vett műszóval prediumnak) nem alkotnak zárt földrajzi egységet, de még csak nem is találhatók egymás közelében. Szihalom Borsod megyében feküdt, három birtok a távolabbi Zemplénben (Szörnyeg, Szada és Bekecs), a zöm (Hortobágy, Gencse, Dombrád, Pród, Zsurk Szekeres, Vencsellő és Levelek) Szabolcsban, ismét három az igen távoli Pest megyében (Csabarákosa, Gubacs, Némedi), egy (Makra) Zaránd megyében, hatot sajnos nem tudunk a térképen elhelyezni. A birtokok egy része, így a szabolcsiak és zempléniek, még viszonylag közel találhatók a megalapított monostor helyéhez, de a Pest és Zaránd megyeiek mindenképpen messze esnek tőle, így alakult ki az a különös helyzet, hogy Péter halászóhelyet a Dunán (Gubacson) és a Tiszán (Vencse) egyformán birtokolt. Az összkép mindenképpen a földrajzilag szétszórt birtokok együttesét idézi elénk, amiből rögtön az a következtetés is levonható, hogy a birtokokkal az érintkezés fenntartása, természetbeni járadékuk begyűjtése sok fáradsággal és munkaráfordítással kellett járjon.

A szétszórt prediumok kicsik, pontosabban ki-

csinek tűnnek a rajtuk élő népesség száma szerint. Amikor ezt az ismérvet használom a nagyság mérésére, meg kell ismételnem azt a fentebb már elmondottjellegzetességet, hogy a 11-12. századi Magyarország a munkaerőnek volt szűkében, nem pedig a földnek. Nem tudjuk, mekkorák voltak ezek a birtokok a mai földmértékek szerint, az oklevél csak két esetben, Nevegynél mondja meg, hogy nagysága 5 ekealj, azaz 1200 hold vagy 250 ha, továbbá Vencsellőnél, hogy az 7 ekealj, azaz 1400 hold vagy 350 ha. A népesség nagyságát sajnos csak nyolc birtokon ismerjük, de ezek a számok is tanulságosak. Jellemző mindenekelőtt, hogy ezen a nagybirtokon Péter szerint 172 háznép *(mansio)* található. A legnagyobb birtokon, Szörnyegen 20 háznép élt, a legkisebben mindössze hat háznépet találunk. Átlagot ilyen kis számból helytelen lenne számítani, azt mégis érdemes megemlíteni, hogy a másik statisztikai középérték (a médián) 10 háznépet mutat. Egy mansióra 5-6 főt számolva, a népesség a legnagyobb prediumon 80-90, a legkisebben 35-40 fő lehetett. A birtokon élőknek ez az alacsony létszáma összhangban áll a történeti-demográfiai kutatások eredményével. Teljesen különböző módszerrel közelítették meg ezt a kérdést, de egybehangzóan arra az eredményre jutottak, hogy egy-egy korai Árpád-kori faluban általában 30-35 háztartással, azaz 180-220 fő közötti népességgel kell számolnunk. A százdi alapítólevélben még alacsonyabb népességszámot találunk, de tekintetbe kell venni, hogy ezek a számok nem jelentik mindig az illető faluban élő teljes népességet, hanem annak csak egy részét. Szihalomnak Péter kezén lévő egyharmadán 10 háznépet találunk, de ha a falu másik

kétharmadán is ugyanekkora népesség élt, akkor már összesen 30 háznépnek kellett Szihalmon lennie, azaz 150-180 embernek.

A birtokon élő népesség nagysága határozta meg a prediumon folyó termelés és vele együtt a várható haszon, azaz a földesúri járadék nagyságát, mert akármekkorák is voltak kiterjedésükben, csak annyi hasznot hajthattak, amennyit a rajtuk élő népesség megtermelhetett, illetve megtermelt. A dombrádi 14 háznép feladata gerendák szállítása volt, de természetesnek tűnik, hogy az apát csak annyi gerendát követelhetett tőlük, amennyit ki tudtak termelni. Ha Csabarákosán hat vincellér élt, akkor csak létszámuknak megfelelő nagyságú szőlőt kezelhettek. Ha a szabolcsi Vencsén és a Pest megyei Gubacson egyformán 3-3 ekét említenek, akkor nemcsak az valószínű, hogy a hozzájuk tartozó népesség is egyforma vagy közel egyforma nagyságú lehetett, hanem az is, hogy ismeretlen növénytermelési potenciáljuk is egyforma nagyságot ért el.

A szétszórt birtokokból álló együttesnek szinte minden egyes tagja más és más szolgáltatásra, természetbeni járadékra volt kötelezett. A már többször említett szabolcsi Dombrád erdőgazdálkodást folytatott, és gerendákat adott járadékként, Zsurkon a lakosok - sajnos számukat nem ismerjük - egy-egy csöbör mézzel tartoztak, másutt állattal, ökörrel, baromfival vagy ismét másutt sörrel. A kibontakozó kép alapján állítható, hogy gabona, hús, hal, bőr, sör és méz bőven juthatott a földesuraknak, de a termékek egy része - a mi esetünkben a méz - csak egy helyütt állt rendelkezésre. Nagyobb nehézségei lehettek a megtermelt mezőgazdasági áru értékesítésével. A 11-12. századi Magyarországon a város abban az értelemben, aho-

gyan ezt a szót a 13. század utáni korszakra vonatkozóan használjuk, még nem volt megtalálható, a gazdasági életben a nyugat-európai város helyét olyan nagyobb létszámú lakossággal rendelkező és különféle központi, főképpen igazgatási funkciót teljesítő telepek látták el, amelyek ispánsági központokban (pl. Sopron, Szolnok), a püspökök és nagyobb egyházi intézmények székhelyén (pl. Veszprém, Buda, Vasvár) jöttek létre. Ezek piacain nyílt alkalma a földesúrnak terményei értékesítésére. A 12. században egy szicíliai király szolgálatában álló arab geográfus, Idrisi a távolsági kereskedők értesülései alapján részletesen be is számolt a magyar város jellegű telepek élénk piacáról. Az ilyen jellegű telepek földrajzi eloszlása az országban azonban igen egyenlőtlen volt, többségük a Dunántúlon helyezkedett el. Itt nem kevesebb, mint négy püspöki székhelyet találunk (Esztergom, Győr, Veszprém és Pécs), kelet felé haladva egyre kevesebb az ilyen telep. A Tiszántúlon már csak néhány akadt belőlük: a két püspöki székhely (Bihar és Csanád) és néhány ispánsági központ (Békés, Szabolcs, Szatmár, Csongrád stb.). A százdi birtok tulajdonosa szemszögéből nézve azt kell mondani, hogy csak Pest megyei prediumainak volt piaca, ezek terményeit adhatta el Pesten, amely ekkoriban virágzó mohamedán kereskedelmi központ volt, vagy Óbudán, ahol egy gazdag királyi társaskáptalan székelt. A körülményeket ismerve, Péterünk értékesítés útján aligha juthatott készpénzhez. '

Pedig igazán szüksége lehetett rá, mert pénzjáradékkal egyetlen birtokán tartoztak, s ez az összeg sem volt jelentős. Magyarország ebben az időben a naturálgazdálkodás korszakát élte, s bár pénzt a magyar királyok már I. István óta verettek, kevés

forgott belőle az országban, s ami forgott, az is nagy értékű luxuscikkeket behozó idegen, bizánci, arab, zsidó kereskedő kezéhez került. Az arisztokrata nagybirtokos szempontjából ez annyit jelentett, hogy csak nagyon kevés készpénzhez juthatott.

Mellékesen a birtokon lakó népesség társadalmi állapotára is érdemes egy tekintetet vetni. A 172 háznép túlnyomó többsége (104 háznép) szolga, 18 háznép pedig felszabadított rabszolga volt. Szabadnak, úgy látszik, azt a 20 „magyar” meg 10 „besenyő” családot tekinthetjük, akik lovas szolgálattal tartoztak a földesúrnak.

Nem a zselicszentjakabi és a százdi monostor alapítólevele az egyetlen, amely a 11-12. századból ránk maradt, és betekintést enged a kor világi nagybirtokának viszonyaiba, de jellegük és éppen a nagybirtokra vonatkozó adataik annyira azonosak az idézett kettővel, hogy a további ismertetésük feleslegesnek látszik. Eltérés legfeljebb nagyságrendben nyilvánul meg. Álmos herceg az általa alapított dömösi prépostságnak több és részben nagyobb birtokokat adhatott, mint az Aba nembeli Péter százdi monostorának. Mégis, éppen nagyságrend tekintetében, még pontosabb adatok hiányában is, érdemes elgondolkodni a százdi alapítólevéllel kapcsolatban a 11-12. századi arisztokraták jövedelméről. Láttuk, hogy a leggyakoribb tiszt, amit az arisztokrácia tagjai betöltötték, a megyésispáni volt, és azt is tudjuk, hogy ispánként a megyéből befolyó királyi jövedelmek egyharmadát tarthatták meg maguknak. Fordítsuk meg ugyanezt az arányt, és mondjuk azt, hogy ha Péter 22 település járadékát élvezte, akkor megyésispánként egy olyan megye élén is elképzelhetjük őt magunknak, amelyben 66 településből állt a királyi birtok.

Meg kell hagyni, hogy ez az érvelés nagyon gyenge lábakon áll, ez csak akkor képzelhető el így, ha a 66 királyi birtok jövedelme teljesen azonos vagy legalábbis megközelítőleg azonos nagyságú volt. Az$_t$ sincs kizárva, hogy az a 20 birtok, amelyről Péter nem mondta el, hogy milyen jogon illetik meg őt, örökölt birtoka, apai jussa volt. Ha ez így volt, akkor Péter apját egy megye élére helyezve, és a fenti arányt megfordítva, nagyon durva számítással arra az eredményre jutunk, hogy Péter apja egy 180 királyi birtokot magában foglaló megyét igazgatott.

Az itt elmondott számok most csak az arányok szempontjából érdekelnek bennünket, és minden hibájuk, továbbá annak a ténynek ellenére, hogy ma még csak nagyon kevés Árpád-kori megye birtokviszonyait ismerjük behatóbban, merem állítani, hogy a megyék túlnyomó többségében ennél a 180 településnél több birtok volt a király kezén. Ez pedig annyit jelent - és ez a fontos számunkra -, hogy a megyésispánok lényegesen nagyobb jövedelemmel rendelkezhettek, mint a többi arisztokrata. Pedig ez csak a következtetés fele, mert a megyék királyi jövedelme sokkal többet jelentett a nagyságrendi különbségnél. A természetbeni jövedelmen kívül - a hőn óhajtott készpénzt. Minden megyeszékhelyen tartottak hetivásárt, a nagyobb megyékben ezen kívül még egy vagy két másik nagyobb településen is. A hetipiacokon az ispán vásárvámot szedett a kereskedőktől, ennek egyharmada is az ispánt illette meg.

Az ispánok valóban az arisztokrácia élcsapatát alkották, magasabb jövedelmet, sőt készpénzből álló jövedelmet húztak tisztségükből, de ez sem volt még minden. A megye ispánja nemcsak jövedelmé-

nek nagyságával vált ki arisztokratatársai közül, nemcsak ezért nőtt meg presztízse is, hanem azért is, mert nagyobb kísérettel rendelkezett társainál. Márpedig a kíséret nagysága, felszerelésének (értsd: fegyvereinek) minősége az egész középkorban igen fontos szerepet játszott, az úr presztízsének mércé-jeként értékelték. A királyi megyékben az ispánt helyettesei, az ispánsági központ katonai parancs-noka, a várnagy *(prefectus castri)*, igazgatásban a *comes curialis*, bíráskodásban a királybíró támo-gatta, rajtuk kívül a várjobbágyok látták el a beosz-tott tiszti teendőket, a várkatonák adták - mai kifejezéssel élve - a legénységet. Háború esetén a megye csapatát az ispán vezette hadba, ilyenkor, de békeidőben is, a felsoroltak tartoztak kíséretéhez, pontosabban, ispáni tisztéből következőleg őt meg-illető - szolgálati - kíséretéhez. A hadiszolgálat a király parancsára kötelező volt az ispánok számá-ra, akár az országot fenyegető, esetleg abba betörő ellenségről volt szó, akár valamilyen más ok miatt külföldön vezetett hadjáratról. A nagybirtokosnak ezenkívül megvolt a magánemberként őt megillető kísérete is. A százdi alapítólevélben Szekeres lako-sai nem természetbeni járadékot adtak, hanem he-tenként felváltva két-két fő lovon szolgálta a föl-desurat, illetve az apátot. Ezekben a lovasokban a személyes kíséret tagjait kell látnunk. Ha egy arisz-tokrata hosszabb ideig maradt egy megye élén, természetesnek tűnik, hogy a két kíséret egy idő múlva összeolvadt, hiszen mindkettő ura azonos személy volt. Elvileg a kétféle kíséret nem olvadha-tott egybe, de akár megkülönböztették a kétféle kíséretet, akár nem, biztos, hogy a megyésispánok ebből a szempontból is döntő fölénybe kerültek tisztséget nem viselő társaikkal szemben.

Az arisztokrata birtokának nagysága és a megyésispáni jövedelem között felállított aránynak azon túl is van mondanivalója, hogy valószínűleg a legnagyobb birtok sem érte el az ispáni jövedelem szintjét, s a legnagyobb magánbirtokon nyugvó kíséret sem lehetett nagyobb létszámú az ispánok szolgálati kíséreténél; mégpedig az uralkodó és az arisztokraták közötti viszony szempontjából. Elfogadott az a törvényszerűség, hogy mennél nagyobb az arisztokrácia részesedése - egy agrárországban, mint amilyen a középkori Magyarország is volt - az ország mezőgazdaságilag hasznosítható területéből, annál inkább függ tőlük a király. Ha ugyanis az ország területének nagyobbik része és vele együtt az ország termelési értékének elsajátítható nagyobb része arisztokratakézen található, akkor válságos esetben - ami a középkorban mindig fegyveres harcot jelent - az arisztokraták magasabb jövedelme alapján felfogadott nagyobb kísérete fölénybe kerül a királyi sereggel szemben, feltéve, hogy az arisztokrácia tagjai szolidárisak egymással. A törvényszerűség ellentétes előjellel is érvényes: mennél kisebb az arisztokraták részesedése az ország mezőgazdaságilag hasznosítható területéből, annál inkább kerülnek függésbe a királytól. A 11-12. századi Magyarországon a király részesedett a legnagyobb mértékben a föld tulajdonából, az ebből szerzett jövedelme nem sokkal lehetett kevesebb, mint a világi arisztokrácia összjövedelmének duplája. Ez is csak féligazság, mert ehhez azt is hozzá kell tenni, hogy az arisztokraták hatalmuk jelentős részéhez - jövedelemben csakúgy, mint kíséretben - királyi szolgálat címén jutottak hozzá. Ez a helyzet igen szűk játékteret engedett az arisztokraták számára. Megpróbálhatták kihasználni a királyi

családon belüli ellentéteket, s erre mindkét században bőven nyílt alkalom. Salamon és a hercegek (Géza és László) közötti ellentét vagy III. Béla öccseinek trónkövetelése erre egyformán lehetőséget adott. Hadjárat esetén megtagadhatták az engedelmességet, amint ezt II. Istvánnal Galíciában tették, amikor a királyt a hadjárat félbeszakítására kényszerítették. Nem lehetetlen, hogy ilyen akcióra az arisztokratáknak csak külföldön volt alkalmuk, és - hozzá kell tenni - katonailag válságos helyzetben. Ha azonban az uralkodócsaládban senki sem vonta kétségbe a király törvényes voltát és hatalmát, és külföldi hadjáratra sem került sor, az arisztokráciának csak egyetlen lehetséges út maradt nyitva: a király iránti hűség és engedelmesség.

III. Béla egy alkalommal egy jámbor fogadalomból az egyház javára tett intézkedést erősített meg, s az oklevél befejezősoraiban ez olvasható: „E fogadalmamat és felajánlásomat a király és az összes jelenlévő főember helyeselte, és hogy örökre érvényes legyen, a király parancsára Pál prépost és annak királyi jegyzője a jelen oklevéllel és királyi pecséttel megerősítette. Amikor a király ezeket megparancsolta, egy vasárnapon Zsennye ispán házában egy tölgyfa alatt ült, és ezek az ispánok voltak vele Dénes, bácsi ispán, Gál, erdélyi fehérvári ispán, Tamás, kolozsi ispán, Szemere, semptei ispán, Pongrác, temesi ispán, Antal, újvári ispán, Subanus, esztergomi ispán, Sámson fia Tamás, ispán, Kornél, győri ispán, Záh fia Tamás és a király sok más, közelebbi és távolabbi tisztségviselői, akiket teljes számban név szerint elősorolni és leírni hosszú lenne.”[17] A kép, amit a kancellária írója elénk rajzol, szinte idillikus. Zsennye ispán házának udvarán, a tölgyfa alatt ott ül a király, és körülötte

nagyszámú kísérete, amelyből csak az első, rangban és presztízsben legmagasabban elhelyezkedő tíz ispánt ismerjük meg név szerint. Ezek a főemberek, azaz arisztokraták, de a „közelebbi tisztségviselők” egy része is az arisztokrácia soraiból kerülhetett ki. Mint azt egy egészen más külföldi híradásból és később IV. Béla egy intézkedéséből tudjuk, mindnyájan ülnek, székeken vagy talán a földre helyezett nyergeken. A jelenet és az oklevélben kifejezett megegyezés nemcsak békét sugall, hanem azt is, hogy a király tulajdonképpen csak „első az egyenlők között”, mert hatalmát külsőleg semmi sem fejezi ki, az sem, hogy jelenlétében nem lehet ülve tárgyalni. Ne vezessen félre az idillikus kép, mert mögötte a királynak szinte abszolút hatalma áll. Ottó, freisingi püspöknek személyes tapasztalata alapján leírt, meglepetést tükröző szavait kell idézni: „Ha valaki az ispánok rendjéből a királyt akárcsak a legkisebb mértékben megsérti... akkor a kúriából kiküldött akármilyen legalacsonyabb rendű szolga őt - bár csatlósai veszik körül - egyedül elfogja, vasra veri, különféle kínzásoknak veti alá. Az uralkodó az ítéleteket nem [az ispánnal] egyenrangúakkal együttesen hozza, a védekezésre sem ad lehetőséget, egyedül az uralkodó akaratát fogadják el mindnyájan indoknak.”[18] A derék német püspök számára a despotizmusnak ez a megnyilvánulása hajmeresztő lehetett. Hozzá volt szokva, hogy a hűbéres felett a hűbérúr ítélkezik, de az ítéletet nem egyedül hozza meg, a bírói testületben a perbe fogott hűbéres társai, az „egyenrangú” hűbéresek ültek, a meghozott ítéletet pedig megindokolják. II. Géza országában erre nem nyílt lehetőség, az ország „természetes” ura egyedül hozott ítéletet, az „egyenrangúak” elfogadták, nyilván,

mert nem volt más választásuk. A 12. század végén az arisztokrácia - a megelőző másfél század gyakorlatának megfelelően - többségében részt vett a király szolgálatában, ennek köszönhette a társadalomban elfoglalt kiemelkedő helyzetét, viszonylagos jólétét és hatalmát. De az ország politikai döntésében minden jel szerint csak tanácsával vehetett részt, követeléseivel nem. Az átmeneti belháború és az ellenkirályok harcai után III. Béla uralma alatt a királyi hatalom újra megerősödött, s minden jel szerint ismét elérte azt a szintet, amely csodálkozásra késztette Ottó püspököt. Egy emberöltőre sem volt szükség ahhoz, hogy mindez gyökeresen megváltozzon.

A földcsuszamlás

A 13. század elején Magyarországon mélyreható gazdasági és társadalmi változásokra, velük együtt járó politikai válságra került sor, amely teljesen megváltoztatta az ország politikai erőviszonyait, és ezzel együtt az arisztokrácia helyzetét is. A változás gyökerei még III. Béla apjának, II. Gézának az uralma idejére nyúltak vissza. AII. keresztes hadjárat végleg megszüntette a nyugat felé az elzárkózást, nagyarányú bevándorlás indult meg, amelynek kezdeti szakaszában az erdélyi és szepesi szászok kaptak látványos kiváltságokat, és települtek meg zárt egységben. A nagy tömegeket Magyarországra vonzó település során enyhült a föld bősége és a munkaerő szűke közötti ellentét, új telepek sokasága jött létre, s ez nem maradhatott hatástalan a hazai lakosság helyzetére sem. A bevándorló paraszti tömegek, ha nem is kaptak olyan széles körű autonómiát, mint az erdélyi és szepesi szászok, a letelepedéskor a „vendégeket” *(hospes)* megillető kiváltságokban részesültek. Települési és gazdálkodási rendjük ennek megfelelően inkább a személyileg szabad állapotú bérlőkéhez hasonlított, mint az arisztokratabirtokokon-élö, rabszolgasorból éppen csak kiszabadult hazai, félszabad-földművelőkéhez. Míg kezdetben a „vendég” megjelölés csak a bevándoroltakat illette meg, már a 13. század harmincas éveiben hallunk ..magyar vendégekről” meg „szláv vendégekről”, az utóbbi alatt a hazai szlávok értendők. Az önmagának ellentmondó kifejezéssel olyan hazai lakosokat jelöltek, akik

elhagyva földesuraikat új telegülési-hely-ükörnnár a **A'endégeket-megillelQ-Szahadságokat élvezték-.**

Az arisztokraták nagybirtokos volta már ebben az első időszakban meghozta a maga gyümölcseit, a nagy kiterjedésű, műveletlen földre települő bevándorlók új falvakat hoztak létre, munkájuk eredményéből természetesen a földesúr is részesedett, jövedelme megnőtt. Nem volt már érdemes fenntartani az apró földesúri mezőgazdasági üzemeket, legalábbis a növénytermelést nem. A prediumok egy része faluvá alakult át, azokban pedig, amelyek prediumként továbbra is a földesúr kezelésében maradtak, elsősorban állattenyésztésre tértek át. A prediumok átalakítása minden jel szerint ugyanúgy az ún. „német jog” szerint történt, mint az újonnan települő falvaké. Ennek lényege a telekrendszer bevezetése volt. A falu belteríiletét-ésilatárát egyforma nagyságú telkekre, osztották fel, pontosan meghatározták azt a- földesúri járadékot, amelyért egy-egy telket az érdekeltek átvehettek és tulajdonukban tarthattak. Első tekintetre ez nem vehető nagy különbségnek, mert a korábbi személy szerint meghatározott természetbeni és munkajáradék a 11-12. századi naturálgazdálkodás keretében látszólag ugyanezt jelentette. A döntő különbség két ponton nyilvánult meg: (1) a faluban mitideftki az azonos nagyságú föld, pontosabban telek után azonos nagyságú járadékorvöíTköteles fizetni, ezek után - logikus módon - a földesúrszámára teljesen mindegy volt, hogy ki műveli még a kérdéses telkeket, a személyhez kötött viszony objektivizálódott; (2) megszűnt a járadék tiszta-természetbeni jellege, java részét most már a telekbér *(census)*, tehát pénzjáradék alkotta, a természetbeni „ajándék” *(mimpra)* **értéke összezsugorodott,** a munkaiára-

dék *(servitium)* pedig jelentéktelenné vált, más szóval a földesúr a nekijáró szolgáltatásokat nagyrészt pénzben kapta meg.

A nagybirtok kiépítése szempontjából még más előnyök is származtak a telekrendszer és a „német jog” összekapcsolódásából. A bevándorlók,kiváltságuk értelmében bírójukat maguk választották, s a bíró minden kisebb perben (tehát minden olyan perben, amely nem vont maga után halálbüntetést) ítélkezhetett. A szabad bíróválasztás elvének érvényesüléséről a „hazai vendégek” között ugyan nincs tudomásunk, inkább arról, hogy a bírót a földesúr jelölte ki, de akár választott, akár kijelölt bíró állt a falu élén, a járadékok határidőre (legtöbbször Szent György- vagy Szent Mihály-napra) történő .behajtását, és a földesúrnak vagy megbízottjának átadását, a munkajáradék teljesítésének megszervezését rá lehetett bízni, amivel a birtok igazgatása lényegesen egyszerűbbé. - jés-temészetesen olcsóbbá - vált.

A gazdasági és velük együtt járó társadalmi változások önmagukban is elegendők lettek volna ahhoz, hogy mélyrehatóan átalakítsák a korabeli magyar társadalmat, más tényezők azonban még jobban elmélyítették a változásokat. Egy Abu Hamid nevű arab író, aki II. Géza uralma alatt hosszasabban (1151-1153) tartózkodott Magyarországon, és értékes beszámolót hagyott ránk, említi elsőnek, hogy az országban nemesfémet, aranyai és ezüstöt termelnek-ki. A nyugati bevándorlás során azután a 13. sz. elején kialakultak az első német bányavárosok az ezüstöt bányászó Selmecbányán ésKzTerdélyi Radnán, ahol fejlettebb technológiával indult meg a gazdag és - mert Európa ebben az időben nemesfémekben igen szegény volt - igen fontos

lelőhelyek kiaknázása. A bányák a király tulajdonában voltak és maradtak, igy lehetővé tették III. Bélának, hogy ió pénzt veressen, s ezzel is elősegítette a naturálgazdálkodás hát szorítását.

Nagyméretű gazdasági átalakulások során általában a gazdagok vannak-ejőnve&iielyzetben. nem volt ez másképpen a 13. század eleji Magyarországon sem. II. András király politikája pedig még inkább az arisztokrácia malmára hajtotta a vizet. Egy 1217-ben kelt oklevélben elmondta, hogy „megmásítottuk [az ország] földjének a régiektől sértetlenül őrzött állapotát, és várakat, megyéket, földelés a gazdag Magyarország többi jövedelemforrását örökös örökségül osztottuk ki báróinknak és vitézejnknek”T5

A legfontosabb újdonság az örökadományv *(perpetua hereditas*, röviden *perpetuitas)*\olt. Kálmán király törvénykönyvének 20. cikkelyét fentebb más vonatkozásban mutattam be, most azt kell újra idéznem belőle, hogy a Szent István által adományozott és az utódaitól kapott birtok között lényeges különbség állt fenn az öröklés szempontjából. Ha az utódoktól kapott föld csak az adományos és fitestvére férfileszármazottjait illette meg, akkor a középkori, igen törékeny demográfiai szerkezetben gyorsan kerülhetett sor jogi értelemben vett kihalásra, más szóval az ilyen birtoknál mindig fennállt a lehetősége annak, hogy egy-két nemzedéken belül visszakerüljön az uralkodó kezére. Az Istvántól kapott vagy egyszerűen neki tulajdonított birtokokkal szemben az utódok által adományozottak közelebb álltak a nyugat-európai hűbéres birtokhoz. Az örökadomány esetében semmiféle korlátozásról nem tudunk, az - amint neve is mutatja - mindaddig öröklődött az adományos apai ági ro-

konai között, amíg a családban fiú született, és elérte a felnőttkort. Ez pedig nem más, mint a nemzetségi jog. Megjegyzem, hogy az adomány Jorökös” jellege nem függött serri a hirtnk nagyságától, sem az adományos társadalmi státusától: akar ínégyenyi nagybirtokot, akár egy kicsit adott a király, akár főpapnak vagy egyszerűen egy szabad embernek adta, az örökadomány-jelleg mindegyik esetben érvényes volt.

Az új politika messzemenő következményekkel bírt. Az első tény, amelyet hangsúlyozni kell, az, hogy az örökadományok rendszerének bevezetésével II. AndrásJemonéott az ország-föld4ének_és alattvalóinak jelentős részéről. A középkori királytoTboícezűséget vártak el, akkor tartották jó vagy nagy uralkodónak, ha a neki tett szolgálatokat lehetőleg azonnal és nagyvonalúan jutalmazta. Miután ebben a korban a földbirtok jelentette a vagyont, és ezzel együtt a legméltóbb jutalmazást, a királynak mindig kellett annyi és olyan birtokkal rendelkeznie, amelyet eladományozhatott. Ez úgy is megfogalmazható, hogy az uralkodó elemi érdeke egy bizonyos, ma már számunkra érthetetlen „tixtokfoigalom” fenntartása, amelynek folyamán .állandóan kap kihalás miatt fel szabad ujtj^vesz el jurái eljárással földet, s ezt újra eladománvozza~ Végső fokon az uralkodó elemi érdeke, hogy az adománybirtokok öröklési lehetősége minél szűkebb legyen, minél gyorsabban következzen be a kihalás miatti háramlásuk. Az örökadomány bevezetésével II. András lemondott erről, a lehető legszélesebbre nyitotta az öröklési lehetőséget. Talán még ennél is rosszabb volt a jövőre nézve, hogy az ilyen engedmények nehezen vagy sehogyan sem vonhatók vissza. II. András újítása a középkori

magyar birtokjog sarkalatos alappontját alkotta, és a továbbiakban nem volt megváltoztatható.

Hasonló módon járt el II. András az eladomán^ozott birtokon élő alattvalóival. Ha az eladőmányozott királyi birtokon település állt, és lakói a tulajdonosváltozás során nem széledtek szét, akkor a földdel együtt magánföldesúri kötelékbe kerültek. A falvak fentebb ismertetett átalakulása ugyan megszüntette a földesúrtól való személyes függést, déTT. András egyetlen adománylevelében sem intézkedett a birtokon lakók további sorsáról. Számunkra a magátartásTontos, mert András közömbösségétől nagyjából egyenes út vezet Werbőczi háromszáz évvel később vallott és a Hármaskönyvben lefektetett felfogásához, hogy a nemességet nemcsak földje, hanem jobbágyai felett is uralom illeti meg.

Az idézett 1217-i oklevélben a király azt vallotta, hogy a megyéket, várakat és más jövedelemforrásokat „bárói és vitézei között” osztotta szét. Atóarók* alatt egyértelműen arisztokraták értendők, akiket korábban - mint láttuk - főembereknek *(principes)* vagy előkelőknek *(optimates)* neveztek. Bonyolultabb a vitézek kérdéséJTTtezek; *(milite.s)* alatt lpya^ gokat kell érteni, és sietve teszem hozzá, hogy az arisztokraták - eleinte főképpen a jövevény arisztokraták - maguk is lovagok voltak ugyan, lovagi fegyverzetben harcoltak, és - a lovas pecsétek bizonysága szerint - lovagi életmódot folytattak, de őket általában nem vagy csak ritkán hívták lova-, goknak, így II. András sem rájuk gondolt. A kijelentésben szereplő vitézek rangban az ispán alatt álló szabad lovagok voltak, de talán még inkább a várjobbágvok. akik harcosok, de nem biztos, hogy a szó szoros értelmében vett lovagok. A várjobbágy

kifejezés mégsem fordul elő a kor egyik legfontosabb dokumentumában, az Aranybullában (1222), de sokszor találkozunk a szerviens említésével. A latin kifejezés nem túlságosan szerencsés, és csak a király *(rex)* birtokosesetével együtt *(serviens regis)* használható, mert az ispánok és a többi arisztokrata magánkíséretének tagjait is szerviensnek nevezték. A latin kifejezés szó szerint a JkÍ£ály-szoljgáiát jelenti, amiből az egészen a legújabb időkig használatos magyar szolgabíró elnevezés származott. A királyi szerviens olyan szabad ember, aki örökölhető birtoka fjeiében-^a-dárálv-zászlaia alatt **harcoj", ezért** közvetlenüLaz^ttfafkodának van alávetve **jogszolgáltatás-szempontjából,** felette tehát csak a király vagy bírói helyettese ítélkezhetett. Inkább elméletileg, mint gyakorlatban, a szervienst a király udvarába vették fel, oda elméletileg bármikor beléphetett, gyakorlatilag megieJewíietptt a T3ehér-várott-Szent István napján (augusztus 20.) szokásos országos törvénvnapoa. ott kereshétte~ígazát, ha perbe keveredett.

A szerviensek megjelenésénekjyalószínűleg kato^nai oka volt, mert - mint a történelem folyamán annyiszor - a 12. század második és a 13. század első felében a magyar királynak több harcosra volt szüksége, mint amennyire saját csapataiból és az arisztokraták kíséretéből futotta. Nem volt ez másképpen Nyugat-Európában sem, ott ezt a kérdést a hűbériség keretében oldották meg. Az uralkodóval közvetlen hűbéri viszonyban lévő nagyurak ott birtokuk egy részét saját hűbéreseiknek engedték át, így biztosították kíséretük lovagi tagjait, s az ilyen kisebb hűbéres nemegyszer ismét továbbadta a kapott birtok egy részét saját hűbéresének. Hierarchikus láncolat keletkezett ily módon, amely a

maga részletesen szabályozott függőségi viszonyaival a királytól a legkisebb lovagig átszőtte a társadalmat, és csoportok kialakulásának vált alapjává. ^ magyar király _g-/pryjf>r|<;p elméletileg a királyi udvarhoz tartozott, azonos státusú társai voltak ugyan, de nem állt felette olvan. közvetlen felettes, mint a nyugat-európaUiűbérúr, s ez a csoportképződést is megnehezítette. Helyzetét nálunk csupán egyetlen kérdésben, a hadiszolgálatában szabályozták. Az Aranybulla kimondotta, hogy csak az or**g7;ág-határán.heliili** háborúba **kötelesek** heyxuiulni, a határon túl ez a kötelezettség megszűnik, más szóval csak a honvédelemben alkalmazhatók, külföldön, a többnyire dinasztikus céllal folytatott háborúkban nem. Nem szabályozták azt a kérdést sem, milyen felszereléssel köteles bevonulni, csak a különböző adománylevelekből következtethetünk a velük szembeni elvárásra. Jó néven vették ha- lovagi fegyverzetben jelentek meg, ami nem állt összhangban anyagi erejükkel.

Az első olyan oklevél; amellyel az uralkodó királyi szervienst kreált, III. Béla korából (valószínűleg 1188-1196 között kiadott), okleveléből ismert, a részletek azonban sajnos már nem, mert az eredeti elveszett, és csak V. István 1264-i tartalmi átírásában maradt fenn, amely a részletekre nem terjeszkedik ki. Biztos azonban, hogy a 12. század végén és a 13– szá7arl pfejré-töhh^ sőt talán sok embert emeltek a királyi szerviensek rétejjeb£_(az első említés 1217-ből váló), talán még többen csatlakoztak hozzájuk, a társadalmi átalakulás cseppfolyóssá vált állapotában, így az Aranybulla kiadásakor számuk már tekintélyes lehetett. Helyzetük minden szempontból nehéz volt. Az újonnan kreált szerviensek általábanJcis birtok-

kai rendelkeztek, ha pedig csak kiemelésük alkalmával kaptak földet, az legtöbbször-két-ekealia. mai földmértékkel 240 hold vagy 50 ha nagyságú . volt. Ha magunk elé idézzük a százdi monostor alapításával kapcsolatban mondottakat, ahol a 22 birtok közül csak az egyik öt ekealja, azaz ennek több mint kétszerese volt, és arra gondolunk, hogy a királyi szerviens szabadsága, magyar módra, birtokostul, minden fiági férfiutódot megilletett, tehát a birtokot gyors elaprózódás fenyegette, akkor világos, hogy anyagi helyzetük gyenge lábakon állhatott. Még sötétebbé válik a kép, ha arra gondolunk, hogy ezt a kicsi birtokot hatalmas egyházi és világi urakkal szemben kellett megvédeni.

Az arisztokrácia földéhségét II. Andrásnak az örökadományokat bevezető politikája csak fokozta. Még ennél is nagyobb baj volt, hogy a király nem állt a szerviensek mellé, hanem a nagyurakat támogatta velük szemben. Az Aranybulla 2. cikkelyében olvashatjuk II. Andrásnak azt az ígéretét, hogy „sem mi, sem utódaink soha ne fogjanak el vagy tegyenek tönkre szervienst valamilyen hatalmas [úrnak] kedvezve”. Az Aranybulla tanúsága szerint az ispánok sem nagyon ismerték el a szerviensek új státusát, ugyanúgy ítélkeztek felettük, mint korábban (5. cikkely). Ha felülről nem számíthattak segítségre, valamiféle érdekvédelmi szervezetre volt égetően szükségük, s ez nem is váratott soká magára. 1232-ben a Zala megyében- vagy ahogyan ők mondták: a „Zalán innen és túl”, élő királyi szerviensek ,azt kérték a királytól, hogy a. megyei n **a** **gvii** ra **kkaLszem** heni védelem .érdekében saját-híréi széket *(sedes iudiciaria*, röviden *sedria)* állíthassanak fel. A társadalmi fejlődés szempontja-

ból igen jelentős lépés volt ez, amely megindította a nemesi megye kialakulásának folyamatát, és fontos szerepet játszott abban a tekintetben is, hogy a különböző-elemeiig jcöztük a királyi szerviensek - az egységes köznemességbe olvadjanak bele.

Nyilvánvaló, hogy az eddig leírt változásokból elsősorban az_arisztakiácia-húzott-hasznoL-.Az_úi_. bevándorlók és a nagyméretű változások során legálisan vagy illegálisan mozgékonnyá vált „hazai

pedtek meg, ezzel önmagában véve is növelték jövedelmét. A telekrendszer bevezetésével és a földesúri **járadék átalakításával jövedelmének kézpénzben kapott** aránya **emelkedőit.,** ők számíthattak leginkább az örökadományokban való részesedésre. Egyedül a királyi szerviensek státusának megteremtése és számuk szaporodása nem jelentett előnyt, sőt bizonyos fokú zavart idézhetett elő, mert hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy ez az új társadalmi réteg előbb vagy utóbb ugyanolyan jogállás elnyerését tűzi ki céljául, mint amilyennel az arisztokraták rendelkeztek. Ez már abban a híres 1232. évi zalai oklevélben megnyilvánult, mert az ottani királyi szerviensek új bírói székükön egy főpap és egy arisztokrata közötti perben is illetékesnek tartották magukat. A_ királyi szerviensek

tőknek bizonyultak. így inkább azt kell megállapítani, hogy ennek a rétegnek a kialakulása egyelőre nem hajtott kézzelfogható hasznot.

Az előnyös gazdasági változások megnövelték az arisztokrácia öntudatát. Történetünk titokzatos Anonymusa, aki magáról csak annyit volt hajlandó elárulni, hogy neve P betűvel kezdődik és Istenben

boldogult Béla királynak volt a jegyzője, munkájában saját korának viszonyaival együtt az arisztokrácia igényeinek is hangot adott. Álmos vezér megválasztásakor - szerinte - a választók szövetségüket esküvel erősítették meg, ennek 3. pontjában arra is megesküdtek, „hogy azok a főemberek, akik tulajdon szabad akaratukból választották Álmost urukká, sem ők maguk, sem fiaik soha, semmi esetre ki ne essenek a vezér tanácsából és az ország tisztségeiből”[20]. Anonymus anakronizmusa világosan bonyítja, hogy a? aricztnlrrária megk^vP^fi* a hatalomból való részesedést a méltóságok és tisztségek hét öltése, által és a királyi tanácsban való részyélelévefi-A névtelen jegyző nemzetségekről írt munkájában, s Györffy György megállapítása szerint, 1208-ban találkozunk először azzal, hogy egy királyi oklevélben valakinek a neve mellé kitették. hogy milyen nemzetségből *(de 2enere)* való. A szokás gyorsan terjedt. 1220-ig már hét ilyen esetet ismerünk, II. András uralmának végére már általánosnak tekinthető. A *de genere* kifejezést nemcsak úri nemzetségek tagjai használták, hanem kisebb birtokosok, váriobbágyok, sőt...... a^Wróf eljárásban szereplő kisebb hivatalos emberek, az ún. poroszlók *(oristaldus)* js, ami azt jelenti, hogy valószínű^ Tégaz egész magyar társadalom, de a birtokos réteg mindenképpen nemzetségi szervezetben élt ekkoriban. De mint minden társadalmi jelenségre, erre a szóhasználatra is érvényes a régi latin közmondás: „Ha ketten csinálják ugyanazt, az nem ugyanaz.” **Az arisztokratáknál**- mint láttuk - a nemzetségnév az István kori ős neve volt, így aztán két legyet ' ütöttek egy csapásra: jd) nemzetségük^Iőkel&és ősi voltát hangsúlyozták; (2) birtokaikhoz-való-jogn-

kát is igazolták Kálmán király. ^Or-törvénycikke érldmébem-A 13. század derekán az úri nemzetségek már olyan ágakra szakadtak, amelyek között nem tudunk leszármazási kapcsolatot kimutatni, de birtokaik és a *de genere* kifejezés alapján biztosak lehetünk benne, hogy valóban egy közös őstől származtak. Az sajnos adatok hiányában már nem mondható meg, hogy a kifejezés következetes használata mögött valóban nemzetségi összetartozás húzódik-e meg, s ha igen, milyen erős volt. Azt azonban bízvást állíthatjuk, hogy a kifejezés presztízst és az arisztokráciához tartozást jelentett.

Az arisztokrácia társadalmi és politikai súlya megnövekedésének okát a gazdasági változások nyújtotta előnyökön kívül tisztán politikai téren kell keresnünk. Köztudomás szerint IL .András még hercegként ellentétbe-d^erültJaátyjáyal, Imre királlyal. Fellázadt ellene. Mint a dinasztián belüli harcok esetében mindig, az arisztokrácia egy része most is az uralkodóval szemben, András herceg mellett foglalt állást. Nem ismerjük híveinek pontos lajstromát, de ismerünk olyan eseteket, amelyeket tipikusnak kell tartanunk. A Hontpázmány nemzetség egyik ágának tagja, a később nagy szerepre hivatott Szentgyörgyi és Bazini grófok őse, Sebös nemcsak a felkelés folyamán állt András mellé, hanem ki is tartott mellette a felkelés összeomlása után is, s amikor András kiszabadult börtönéből, Sebös is vele ment a száműzetésbe. Mog ispán (1203-1205) a felkelés összeomlása után a Szentföldre ment, Imre király nádora volt, aztán Andráshoz pártolt, és ott harcolt a keresztesek soraiban a muzulmánok ellen, amint azt J. R. Sweeney kutatása újabban kimutatta.[21] Ha forrásaink bővebbek lennének, nyilván még több ilyen példát

ismernénk, és részletesebben vonhatnánk meg András herceg híveinek körét. Azt mindenképpen természetesnek kell tartanunk, hogy András király korában sem feledkezett meg azokról, akik a trónhoz vezető útját egyengették.

Ahogyan uralkodódinasztia tagjához illik, András házassága is politikai természetű volt, a Meráni hercegek családjából való Gertrúdot vette el feleségül. Kíséretében lévő „jövevényekről" nem nagyon tudunk, inkább csak közvetett adatokból sejtjük, hogy a hercegkisasszony mellől ők sem hiányoztak. Az Aranybulla 26. cikkelye szerint külföldiek nem **kaphatnaFbírtokadományt^ ha periig-kaptal^ psp.t-**leg vettek, akkor az tőlük visszaváltható. A cikkely olyan rövid, hogy csak találgatásokra nyílik lehetőség, megalapozott magyarázatra nem. Lehetséges, hogy Gertrúd kíséretének tagjairól van szó, akik Magyarországon tisztséggel rendelkeztek, a királyné halála után elmenekültek vagy kivándoroltak? Megerősíteni látszik ezt a kérdésként leírt feltevést az Aranybulla 1231. évi megerősítésének fentebb már idézettT23. cikkelye, amely szerint az „országba jövő nemes vendégek **esak akkor emeltessenek** Iisztségre, ha országlakosok akarnak lenni, mert az ilyenek-Gsal^iviszik-az-efszág-gazdagságál". Ez is vonatkozhat a meráni hercegnő kíséretének tagjaira, akik vagy valóban nem is akartak itt letelepedni, vagy gazdájuk halála után jobbnak látták, ha viszszamennek szülőföldjükre.

A magyar források szegénysége meráni Gertrúd kíséretének alacsonyabb rangú tagjainak létezéséről és működéséről ugyan csak találgatásokat enged meg, annál többet mondhat a történész a királyné közvetlen rokonairól. Öccsét, Bertoldot családja papnak szánta. Magyarorszagra jött, ahol II.

András mint az ország legfőbb kegyura nem kisebb egyházi javadalomra terjesztette fel, mint akalocsai érsekségre. Az uralkodó javaslata nyílt botrányba fulladt, a pápa nemcsak amiatt tiltakozott, hogy a herceg még nem érte el a törvényes kort (még nem volt 30 éves), hanem köntörfalazás nélkül tudatlannak és alkalmatlannak minősítette Bertoldöt,' és csak nagy sokára, különböző kikötésekkel volt hajlandó kinevezéséhez hozzájárulni. Világi téren nem volt szükség a római pápa beleegyezésére. A király kezét látszólag nem kötötte semmi, Bertold 1209-hen ti **orvát** és szlavón báni kinevezést kapott, tehát egyikét azoknak a méltóságoknak, amelyekkel tényleges politikai hatalom és katonai erő járt együtt. Karrierjének ezzel még nem szakadt vége, \7\0-hf.n-a-másik méltóságot, az erdélyi vajdáét is. megszerezte, sőM 2iid)an,_amikar András _a _mai ~Galíciábanvezétett hadiáratot^a^ország kormánv-^asaEteBertöMra_bízta. A király kezét valami mégis kötötte, mégpedig a magyar arisztokrácia érdeke. A bán és a vajda addig többnyire a magyar arisztokráciából került ki, most olyasvalaki lett azzá, aki - még ha a királyné öccse is volt - jövevénynek számított, és tudatlannak. II. András politikája végül is palotaforradalomhoz és Gertrúdjdrálvné meggyilkolásához vezetett.

Megjegyzem, nem ez volt az első összeesküvés II. András rövid uralma alatt. Már négy évvel korábban, 1209=benis tudunk ilyen akcióról, mely céljául András letételét és nagybátyja, a száműzött Géza **herceg** fiainak hazahozatalát és trónra ültetését tűzte ki. A Kis-Ázsiában élő hercegekhez írt levelet azonban Spalatóban elfogták, ezzel az összeesküvés is meghiúsult. A résztvevőknek sajnos csak egyikét, Korlát fia Benedeket ismerjük, aki

1206-1207, majd 1208-1209 között az erdélyi vajda méltóságát töltötte be. 1209-_hen még egy, minden jel szerint politikai gyilkosság zajlott le Magyarországon. A Tomaj nembeli Tiba leszúrta a király epvik legbizalmasabb hivét. a Győr nembeli Csér pán nádort, majd **külföldre menekült .Forrásaink**ból nem vehető ki,üőgy volt-e a két esemény között összefüggés, és ha igen, milyen. Az azonban már kevésbé tulajdonítható a véletlennek, hogy II. András ugyanebben az esztendőben indította el Bertold sógora világi karrierjét, s nem zárható ki az sem, hogy 1213-ban is azért bízta az ország kormányzását Bertoldra, mert méltóságviselőiben már kevésbé bízott meg.

A Gertrúd királyné ellen szőtt összeesküvés elemzése nem könnyű feladat. Hazai forrásaink ismét csak szűkszavú töredékek, javarészt osztrák és más külföldi forrásokra vagyunk utalva. Tisztán történeti ismereteinket pedig szorosan "behálózza a 19. században kialakult nemzeti hagyomány. Az sem könnyíti meg a történész helyzetét, hogy az összeesküvés vezetőjének ez a hagyomány Bánk . bánt, tartja. Életrajza elég részletesen rekonstruálható. Abból a Bór-Kalán úri nemzetségből származott, amely őséül az egyik honfoglaló törzs vezérét, Ondót vallotta, s amelyből egy nemzedékkel korábban Kalán. egyházi pályára lépve, 1183-ban pécsi püspök és III. Béla diplomata munkatársa lett. 1205-ben esztergomi érsekké választották, s bár II. András a választás eredményét elfogadta és Kalánt támogatta, ji pápa - ismeretlen megfontolás alapján - mégsem őt, hanem János, kalocsai érseket nevezte ki az esztergomi egyházmegye .és ezzel a magyar egyháztartomány élére. Bánk 1199-ben Imre király (aba)újvári ispánjaként tűnik fel,

1203-ban zalai ispán volt, maid 1206-ban ismét Újvár megye élére került. 1208=12Q9- között _bán lett, ekkor lépett az arisztokrácia hierarchiájának felsőbb fokára, s bár 1208-1209. között ..csak” bi-hari ispánként szerepel, 1211—1212-ben királynéi udvarispánként került Gertrúd királynéval közelebbi kapcsolatba. 1212-1213 között pedig elérte az akkor már legnagyobb presztízst biztosító nádori méltóságot, emellett egyidejűleg előbb kévéi, maid pozsonyi ispán is volt. Karrierjének sajnos éppen a döntő pontján az adatok nem egészen világosak. Legnagyobb, Árpád-korral foglalkozó tudósunk, Pauler Gyula szerint Bánkot a királyné meggyilkolása előtt mentették fel, Hóman szerint csak a gyilkosság után. Ha mégis úgy véljük, hogy az összeesküvésben való részvétele személyes politikai sérelmen alapult, akkor arra lehet utalni, hogy II. András távollétére nem őt, hanem Bertoldot bízta meg az ország kormányzásával. Súlyosabban esik a latba látszólag, hogy a külföldi krónikások szerint Bertold elcsábította feleségét, de az információ a korabeli krónikákban nem található meg. Külföldön csak a század végén említik, a magyar krónika pedig onnan még későbben, valószínűleg a 14. században vette át. Mindebből azonban még nem következtethetünk Bánk vezető szerepére az összeesküvésben. Vannak olyan adatok is, amelyek kifejezetten ellentmondanak Bánk irányító tevékenységének. Az első II. András magatartása^ Hazatérve a hadjáratból Pánkot, meghagyta, pozsonyi,ispánnak*.azaz az ország katonai biztonsága szempontjából fontos megye élén. 1217-ben ismét bánná. 1221-hen ..pedig királyi udvarispánná nevezete ki. Emellett 1222-ben egyidejűleg **viselte** a **fehérvári,** majd a bodrogi és végül ismét az újvári ispánságot.

Látva a betöltött tisztségek sorát, és tekintetbe véve, hogy II. András 1218-ban „hűséges bárójának” nevezte, alig képzelhető, hogy Bánk lett volna az összeesküvés feje. A kocka csak 1228-ban fordult, amikor II. András, fiainak nyomására, Bánkot megfosztotta birtokaitól. Újra aztán csak 1240-ben hallunk az akkor már halott Bánkról, akiről IV. Béla az állítja, hogy anyja megölésére összeesküdött, s ezzel felségsértést követett el. IV. Béla imádta anyját, és hétévesen szemtanúja volt meggyilkolásának, az összeesküvés megtorlását sohasem tévesztette szem elől. Elképzelhető, hogy a főkolomposról egyszerűen úgy emlékszik meg, mint az összeesküvés egyik szürke résztvevőjéről? Ha ezt a kijelentést összehasonlítjuk a Kacsics nembeli Simon bánról alább idézendővei, nyilvánvalóvá válik, hogy Bánk részt vett az összeesküvésben, de nem volt annak vezetője, legfeljebb - mint az ország nádora - annak egyik legtekintélyesebb tagja. Az összes adat együttesen sem bizonyít többet, mint azt, hogy az ország egyik első méltóságának, viselője csatlakozott egy már szerveződő összeesküvéshez, s az sincs kizárva, hogy annak homlokterébe került, de nem vezetőként, hanem nádorként.

A gyilkossággal két férfit vádoltak, az egyik a közelebbről ismeretlen Tőre fia Péter, aki 1201-ben a soproni ispánságot, 1207-1210 között a királynéi udvarispánságot és mellette egymás után a csanádi (1207-1209), majd a bácsi ispánságot (1210) viselte, tehát a királyné szolgálatában Bánk közvetlen elődje volt. A gyilkosságban való részvétele olyan nyilvánvaló volt, hogy TI **András** Galíciából hazatérve karóba húzatta. Külföldi híradás szerint másokat is kivégeztek ekkor, sajnos nem tudjuk, kiket.

A gyilkosság másik vádlottja a Kacsics nembeli

j^uma-báfi volt, de a király őt is csak 1228-ban vonta felelősségre, és megállapította róla, hogy „a királyi korona gyalázatára és kisebbítésére összeesküdött ravasz és vérengző cinkosaival, és részese volt a boldog emlékezetű Gertrúd királyné halálának”[22]. A fogalmazás félreérthetetlen. Simon bán birtokait egy évvel később Béla mint ifjabb király adományozta el, s ekkor kelt oklevelében a fogalmazás - „néhányakat édesanyánk meggyilkolása miatt hűtlenségben marasztaltak el” - arra mutat, hogy nemcsak Bánk és Simon-hán-vesztette el birtokait, hanem mások is, megint azt kell mondani, sajnos nem tudjuk, kik. A valószínűsíthető résztvevők között lehetett Simon bán öccse. Mihály is. aki 1209-ben az erdélyi vajdaságot és a bihari ispánságot kellett átenggdjeJBertoldnak. Az a tény, hogy az i o 19-171 ^-han működő országos méltóságok és udvari tiV^épviselők közül a Hontnázmánv nembeli Márton ispánnak és Miska fia Salamonnak is távoznia kellett, arra mutat, hogy nejdkisiehetett valami közük az nsszeesküvésfeezr

~ Ezen a ponton ki is fogytam az adatokból, s ha össze akarom őket foglalni, akkor azt kell mondanom, hogy valóságos palotaforradalommal állunk szemben, amelyben az arisztokrácia csúcsán állók vettek részt, akik korábban, vagy a gyilkosság időpontjában, országos méltóságot (nádor, bán, vajda) vagy udvari tisztséget (királynéi udvarispán) viseltek. Az ismert résztvevők közül a Kacsics nembeli Simon bán kivételével mindegyiket valamilyen sérelem érte a „meràniak” részéről, mindegyiknek volt oka bosszúra. De még ez a töredékes lista a résztvevőkről is meggyőzhet arról, hogy az összeesküvés az arisztokrácia szélesebb rétegeiben is visszhangra találhatott. Nem feledkeztek meg a szerve-

zés során az egyháziakról sem. János esztergomi érsek, aki előjogainak lemondására kényszerült Bertolddal, mint kalocsai érsekkel szemben, biztosan tudott az összeesküvésről, esetleg még egyetértését is kifejezte aszerint, hogy a neki tulajdonított híres, kétértelmű latin mondatának melyik értelmét fogadjuk el. (*Reginam occidere nolite timere bonum est si omnes consentiunt ego non contradico.* A kétféle értelmezés: (1) A királynét megölni ne féljetek, jó, ha mindenki egyetért, én nem mondok ellent; (2) A királynét ne öljétek meg, jó lesz félni, ha mindenki egyetért, én nem, ellentmondók.) Gertrúd királyné meggyilkolásával az arisztokrácia hierarchikus csúcsán lévők először nyúltak a nyílt erőszakhoz céljaik elérése érdekében.

Négy évvel első feleségének tragikus halála után II. András az V. keresztes hadjáratban a Szentföldre vonult. Fényes magyar sereg kísérte, az ország főpapjai és arisztokratái sem maradhattak ki a hadjáratból, s ha nem is maradt fenn róluk lista, egy egész sort ismerünk közülük. Péter győri. Tamás. egri püspök. a__Csák-aftmbe1i TTgrin kancellár és fehérvári prépost képviselték az egyháznagyokat, a világiak közül a tisztségviselőket a Kán nembeli László lovász-, Apód fia Dénes tárnok-, a Vázsony nembeli Lőrinc pohárnok- és Csák nembeli Demeter asztalnokmester, de ott találjuk az uralkodó mellett Smaragd pr>7<tnnyi ispánt a Rátót nembeli Lököst, a Szák nembeli Barc fia Miklóst, és feltűnik a már ismerős Hontpázmány nembeli Sebös is. Az országot ezalatt otthon a Kán nembeli öregebb Gvula nádor kormányozta, meglehetősen szerencsétlen kézzel. Hatalmáról annyira meg volt győződve, hogy a helytartóságban társát, János eszter-

gomi érseket külföldre menekülésre kényszerítette. Valamennyiükkel még találkozunk.

Hazatérve II. András változatlanul folytatta politikáját, ideértve gazdaságpolitikáját is. Hóman Bálint volt történészeink közül az első, aki ezt a gazdaságpolitikát nem a király közmondásos könnyelműségének tulajdonította, hanem - az örökadomány rendszerének bevezetésével együtt - egységes, nagyvonalú reform részének minősítette. Úgy látta, hogy II. András a királyi hatalom alapját jelentő jövedelmet már nem a földbirtokban kereste, hanem az adóban és a regáléiövédelemben, amilyen a pénzverés, a külkereskedelmi vám (harmincad!- a vásárvám és **a sómnnnpólium vnlt** Hóman magyarázata mellett szól a magyar nemesfémtermelés ekkoriban bekövetkező első fellendülése, a pénzforgalom III. Béla uralkodása alatti felfutása. Ha II. András valóban úgy gondolkodott, hogy az adóból és regálejövedelemből egyedül és akkor is fenntarthatja hatalmát, ha a királyi birtokokat szétosztja, biztosan rosszul ítélte meg az ország és a maga helyzetét. Magyarország ebben az időben - és még jóval később is - csak részben, bizonyos gazdasági ágakban tért át a pénzgazdálkodásra, részben - sajnos nem tudjuk megítélni, mekkora részben - megmaradt a natnrálgazdálkodás keretei között. Tudomásul kell venni azt a számunkra szinte felfoghatatlan tényt, hogy ajnezőgazdaságl termékeknek a középkorban sem nagyobb távolsá..gűlátfogó, sem nagyobb mennyiséget felvevő piaca nem_VűIt, A gabonát még az országhatáron belül sem szállították nagyobb távolságra, s ez a bor kivételével a többi mezőgazdasági termékre is vonatkozott, de borból is csak nagyon kevés juthatott - ha jutott egyáltalán - külföldre. Egyszóval Ma-

gyarország a **nemzetközi munkamegosztásban csak** a nemesfémtermeléssel és némi nyersanyaggal (elsősorban bőrexporttal) vett részt, ennek fejében túlnyomórészt nyugati iparcikkeket vett át. Az ország földrajzi helyzete következtében a távolsági kereskedelem nem használta tranzitcélra útvonalainkat, ebből sem lehetett vámokkal vagy árumegállító-joggal pénzt keresni. Ha elfogadjuk Hóman megítélését II. András reformjáról, akkor a reform alapját alkotó helyzetmegítélésről azt kell mondanunk, hogy hibás volt, a végrehajtásról pedig, hogy még sokkal hibásabb. A gazdasági élet fellendülésének a középkorban is a jó pénz volt az elengedhetetlen feltétele, ezt a király is jól tudta, mert érmei mintaképéül a jó hírű friesachi dénárokat választotta, de azokénál sokkal silányabb minőségben, jóval kisebb ezüsttartalommal verette őket. A pénzverő helyeket (kamarákat) a hazaiakon kívül külföldi vállalkozóknak adta bérbe, akik Uv vább rontották a pénz-minőségét a gyorsahh és nagyobb haszon érdekéhem.. A közvélemény az uralkodó tanácsosait és a pénzverő kamarák, a sókamarák és a vámok bérlőit tette felelőssé, ez azonban nem változtatott azon, hogy Magyarország súlyos gazdasági válságba került, amelynek terhét elsősorban a föld népének kellett viselnie.

A gazdasági helyzet romlása, a királyi birtokok nyakló nélküli osztogatása nem maradhatott hatástalan az arisztokrácia fejlődésére sem. Későí, a tatárjárás utáni forrásból kell kiindulni. Az olasz származású Rogerius váradi kanonok Siralmas énekében a IV. Béla és a „magyarok” közötti ellentéteket tárgyalva a következőket írta: „Mindenki előtt ismeretes, hogy Magyarországnak hetv^nk^t-vármegyéje van. Ezeket Magyarország királyai ér-

demeket szerzett embereknek adományozták, de vissza is vehették a birtokos jogainak sérelme nélkül. Ezekből a vármegyékből származott pompájuk, gazdagságuk, birtokuk, hatalmuk, felségük és erősségük. Ámde némely elődeiknek tékozlása következtében a vármegyék fölötti birtokjoguk annyira megkisebbedett, hogy a személyek érdemeit vagy érdemtelenségét meg sem vizsgálva, nekik adományoztak örökbirtokként a vármegyéhez tartozó birtokokat, falvakat és fekvőségeket, aminek következtében az ispánok nem rendelkeztek emberekkjh_és_um i kor -kivonultak,, a vármegyékJ okainak megnyirbálása következtében egyszerű vitézeknek gondolhatták őket. Akik viszont hatalmasabbak voltak, mint a tárnokmester, akit kamarásnak is mondanák, továbbá az étekfogó, a pohárnok, a lovászmester és a többiek, akik az udvarban tisztségekkel rendelkeztek, ezekből annyira megzsírosoriíak, hogy a királyokat semmibe vették.[23]

A leírás itáliai racionális gondolkodásról tesz tanúbizonyságot, és meglepően modern. Az előző fejezetben elmondtam, hogy a királyi udvar 11-12. **századi** eurónaizálódása során udvari tisztségeket szerveztek, az ország kormányzásában a királyt bizonyos területen képviselő és hatalmával felruházott méltóságokat (bán, vajda) hoztak létre, s ezzel hierarchializálták az arisztokráciát. A 12. század második felében az addig egységes, de a későbbi állapotokhoz képest mindenképpen egységesebb réteg két csoportra bomlott, a_rnéltóságok_és udvari tisztségviselők élcsapatára és az jspánokjigi^kh^dára. Arra is rámutattam, hogy az ispánok a megyék összjövedelméből kapott egyharmaddal és szolgálati kíséretükkel váltak ki a nagybirtokosok közül. Már a fejlődés kezdetén szokássá vált, hogy

.1/, élcsapat tagjai egyidejűleg egy-egy megye ispáni linziét is pllátták. A hierarchizálás kezdeti szakaszában, úgy látszik, még csak presztízsbeli különbség állt fenn a két csoport tagjai között, II. András uralma alatt - mondja most Rogerius - a két csoport közötti különbség kiéleződött, éspedig két módon: az ispáni pozíció gyengülésével az egyik, a méltóságok és tisztségviselők megerősödésével a másik oldalon.

Mielőtt még továbbmennék, idéznem kell egy a korábbi fejtegetésemnek ellentmondó adatot.

1216- 1217 között a már ismert Hontpázmány nembeli Sebös testvére, Sándor volt a pohárnokmester,

1217- ben a szentföldi hadjárat előtt a király ezt a tisztséget elvette tőle, és a Vázsony nembeli Atyusz lia Lőrincnek adta, Sándort pedig egyszer és mindenkorra Selmecbánya jövedelméből kiutalt 300 márkával kárpótolta. Az összeg igen nagy, és logikusan arra gondolhatnánk, hogy ezt a pohárnokmesterségről való leváltása, tehát - mai gondolkodással - elmaradt jövedelme fejében kapta. A valóságban azonban fennmaradt forrásunk erről nem szól, más adatok sem szólnak amellett, hogy az nAuari tisztségviselők valamiféle fizetést kaptak volna, a későbbi adatok, sem egyértelműek.

Folytatva a gondolatmenetet, Rogerius szövege teljes mértékben igazolja azt a korábbi feltételezést, hogy a megyésispánok jövedelme túlszárnyalta a nagybirtokból származó jövedelmüket, mert az előbbiből „származott pompájuk, gazdaságuk”, de azt is bizonyítja, hogy a szolgálatuknál fogva őket megillető kiséretnek is fontos szerep jutott, mert ebből fakadt „erősségük”. Amikor aztán IV. Béla „némely elődje” (értsd: apja, II. András) megkezdte a királyi birtokok nagyméretű eladomanvozását az

adományosok „érdemeit vagy érdemtelenségét sem vizsgálva”, csökkentette a megye, és ezzeLegyütt a megyésispán jövedelmét. Ugyanúgy xsökkentette kiséretükiTis, amikor-larályi- szervienseket kreált a váriobbágvokhól. vapv elnézte, hogy azok a szerviensek közé álljanak, úgyhogy IV. Béla uralmának elején „az ispánok nem rendelkeztek emberekkel”, csapatuk nem haladta meg az egyszerű lovagok kíséretét. Egyszóval a megyésispáni tisztség devalválódott,, . .

A másik csoport, amely főképpen udvari tisztségviselőkből állt, Rogerius szerint megszedte magát, és nagy hatalomra tett szert. Ez a kérdés bonyolultabb, mint a megyésispánoké; részben ezért, részben a kérdés fontossága miatt hosszabb kitérőt kell tennem, meg kell kísérelnem II. Andrásnak az arisztokráciával szemben követett politikáját olyan konkrét módon elemezni, amennyire ez lehetséges. A királyi kancellária II. András uralma alatt ugyan sokkal több oklevelet adott ki, mint elődei alatt együttvéve, sokkal több is maradt ránk belőlük, ezek mégsem adnak megfelelő mélységű felvilágosítást az arisztokráciáról. Még mindig lehetetlen ezek alapján az egész arisztokráciát a vizsgálatba bevonni, mert ahhoz, hogy ezt megtehessük, ismernünk kellene az ország valamennyi nagybirtokosát. Erről eleve lemondva a *pressure group*-ot, azaz azokat kellene tudni szemmel tartani, akik méltóságot vagy tisztséget viseltek, de még ez is túlságosan ambiciózus célkitűzésnek látszik. A l l . századi német császári oklevél-kiállítási módszer átvételével együtt a magyar királyok okleveleiben is megjelennek a tanúfelsorolások, fentebb III. Béla egyik oklevelének ezt a passzusát idéztem. A 13. század elején azonban ez a forma már elavult volt, kezdték

elhagyni, így II. András is csak ritkán sorolta fel a jelenlévő főpapokat és főurakat, teljesen eltekintve attól a nehézségtől, amelyet már III. Béla jegyzője is felpanaszolt, hogy ti. jelen voltak „közelebbi és távolabbi tisztségviselők, akiket teljes számban név szerint elősorolni és leírni hosszú lenne”. Ilyenkor nem az országos méltóságok nevét hagyták el. nem is az udvari tisztségviselőkét, hanem a „távolabbiakét”, azaz alispánokét és esetleg az udvari tisztségviselők egxrészéét. A kancelláriai gyakorlat következtében viszonylag jól ismerjük II. **AnHrás méltóság-** és tisztségviselőit, sokkal kevésbé azokat, akik csak megyésispánok voltak, más szóval az arisztokrácia hierarchiájának csúcsán állók névsorát nagyjából össze tudjuk állítani, ezeket a 3. sz. táblán foglaltam össze három metszetben, a király uralmának elejéről (1206-1210), derekáról (1216-1220) és végéről (1226-1230). A kilenc tisztséget betöltők száma elméletileg 18, 16 és 18 fő, a valóságban azonban még ezeken a rövid, mindössze ötéves időszakokon belül is találunk olyanokat, akik kétszer töltötték be ugyanazt a posztot, vagy két különbözőt viseltek. Korlát fia Benedek 1206-1210 között kétszer volt vajda, Bánk ugyanebben az időszakban előbb horvát-szlavón bánként, majd királynéi udvarispánként tűnik fel. Az ilyen szereplők miatt a három metszetben található személyek száma csak 15, 13 és 16 fő. Ehhez azonban még azt is hozzá kell tenni, hogy azok között, akiknek származását nem ismerjük (a táblán csak keresztnevükkel jelennek meg), szintén lehetnek azonos személyek. Ha a három metszetet egybefoglaljuk, 3 szeregiőlcszáma még inkább összezsugorodik, ajábla hosszú évköre - 24 esztendő - ellenére 34 fő. Még ennél is szűkebbé válik-a mezőny, ha a 34 névBof

3. II. András méltóság- és tisztségviselőinek három metszete

Megnevezés	1206 10	1216-20	1226-30
Nádor	1206 Mog 1206-09 Győr nb. Csépán 1209-10 Győr Pót	1215-18 Kán nb. Gyula 1219-22 Szák nb. Miklós	1224-26 Kán nb. Gyula 1227-29 Apód fia Dénes 1229-30 Mojs
Udvarispán	1205-06 Smaragd 1209-12 Tétény Marcell	1215 18 Vázsony nb. Atyusz 1219-21 Rátót nb. Gyula	1224-30 Kán nb. László
Vajda	1205-06 Korlát fia Benedek 1206-07 Smaragd 1208-09 Korlát fia Benedek 1209-12 Kacsics nb. Mihály	1216-17 Ipoly 1217-18 Ráfáel 1219-21 Neuka	1226-29 Solom fia Pósa 1229-33 Rátót nb. Gyula
Horvát-szlavón bán	1205-06 Merkúr 1206-07 Ják nb. Csépán 1207-09 Bőr nb. Bánk 1209 12 Meráni Bertold	1216 Csák nb. Pósa 1217-18 Bór nb. Bánk 1219-22 Vázsony nb. Atyusz	1227-28 Makár fia Tamás 1228-29 Hahót nb. Búzád 1229-30 Kán nb. Gyula
Tárnokmester	-	1215-22 Apód fia Dénes	1224-30 Tomaj nb. Dénes
Asztalnokmester		1217-30 Csák nb. Demeter	
Pohámokmester	—	1216-17 Hontpázmány nb. Sándor 1217-22 Vázsony nb. Atyusz	1224-27 Kán nb. ifj. Gyula 1229-30 Lukács
Lovászmester	—	1217-22 Kán nb. László	1224-26 Mihály 1227-30 Miklós
Királynéi udvarbíró	1205-06 Tibor 1206-09 Tőre fia Péter 1209-10 Bór nb. Bánk	1218-21 Vázsony nb. Atyusz	1224-26 Szák nb. Miklós 1227-29 Vázsony nb. Atyusz 1229-30 Tétény nb. Péter

azokat vesszük szemügyre, akiknek származását ismerjük, mert azok (16 fő) 13 úri nemzetségből valók, miután a Kán nemzetség három (Gyula, László és ifj. Gyula), a Győr (Csépán és Pót) és a Tétény (Marcell és Péter) két-két taggal szerepel.
A számok azt látszanak bizonyítani, hogy II. András király főemberei gyorsan váltogatták posztjukat és szűk körből kerültek ki, de a tábla olyan hiányos, hogy azt meg kell próbálni - ha másként nem, hát kiragadott példákkal - ellenőrizni.

A három leghosszabb karriert befutó személy a kán nembeli Gyula, a Szák nembeli Barc fia Miklós _és Apód fia Dénes. II. András alatt viselt hivatalaik táblába foglalhatók (4. sz. tábla). Ez a tábla megerősíti azt a korábbi megállapítást, hogy egy-egy poszton még a leginkább favorizáltak is csak rövid ideig maradtak meg. A Kán .nembeli Gyula átlagosan három évet töltött egy kiemelkedő helyen, a leghosszabb ideig.hat évig. csak a szlavón, bánságban maradt,jaminek íi£-volt-az -ekav hogy a király kisebbik fiát, Kálmán herceget 21 éves korában a Zala, Somogy, Baranya és Valkó megyékkel megnövelt Szlavónia hercegévé tette, Kán-Gyula-volt- - hivatva a herceget a terület kormányzásában támogatni A Szák nembeli Miklós átlagosan még három évet sem töltött egy helyen, leghosszabban négy évig volt királynéi udvanspán. ApQdüa-Dénes karrierje elüt az előző kettőétől, hét évig volt Járnokmester-és négy. évig az ország nádora, ami nem meglepő, mert anyja révén Gertrúd királyné rokona, és R András gazdaságpolitikájának - Hóman szerint - kiagyalója, de biztosan végrehajtója volt.

A kiragadott példával végrehajtott ellenőrzés eredménye szerint az élcsapat tagjai valóban rövid

Kán nembeli Gyula	Szák nembeli Miklós	Apód fia Dénes
1206-12 bodrogi ispán	**1208-10 udvarispán, kévéi ispán**	**1215-22 tárnokmester**
1212-13 udvarispán		**1215-20 abauji ispán**
1213 bán, vasi ispán -	**1211-12 pozsonyi ispán**	**1227-35 nádor**
1214 vajda, szolnoki ispán	**1213-14 nádor**	
1215-17 nádor, soproni ispán	**1213 Csanádi ispán** **1214 bodrogi ispán**	
1219 bán, szolnoki ispán	**1219-22 nádor, soproni ispán**	
1220 szolnoki és bodrogi ispán	**1222-25 királynéi udvarispán**	
1221-22 királynéi udvarispán, bodrogi ispán	**1222-24 soproni ispán**	
	1224 pozsonyi	
1224-26 nádor	**1226 nádor, soproni ispán**	
1224-26 soproni ispán		
1228-29 soproni ispán	**1230 lovászmester, soproni ispán**	
1229-35 bán	**1233 soproni ispán**	

időt töltöttek egy-egy poszton, de Apód fia Déneseri kívül is voltak kivételek, mint az a Csák nembeli Demeter, aki tizenkét éven át volt egyfolytában asztalnokmester. Kérdésesnek látszik mégis, hogy

a rövid ideig betöltött tisztségeket egyedül így értelmezhetjük-e? Kán nembeli Gyula karrierjét úgy is felfoghatjuk, hogy Öltben lett királyi udvarispán, s ettől kezdve egy-egy esztendő (1218,1220 és 1223) kieséssel 1226jg folyton az élcsapathoz tartozott. A Szák nembeli Miklós is ezt az utat járta, mert 1219-1226 között egymás után volt nádor, királynéi udvarispán és ismét nádor. Megjegyzem, az a feltevés is megengedhető, hogy a tisztségek betöltése között mutatkozó egy-egy év kimaradás csak a források töredékes voltának tulajdonítható. Nincs kizárva, hogy valamilyen ispánságot ekkor is betöltötték, csak írás nem maradt róla. Végeredményben olyan kis kör bontakozik ki szemünk előtt, amelynek tagjait a király kiemelte, és az arisztokrácia hierarchiájának legfelsőbb fokára helyezte, sőt ragaszkodott ahhoz, hogy ott is maradjanak. És mert uralmával szemben az ellenállás 1209 óta szinte sohasem szűnt meg, a kiemelteket időről időre mégis fel kellett mentenie, ezt a kellemetlen feladatot áthelyezésekkel oldotta meg, a legrosszabb esetben egy-egy évig „pihentette” őket.

A kis kör tanaiból a legtöbbet a keresztes hadjáratban reszt vevő arisztokraták között találjuk meg. Már Hóman felfigyelt arra, hogy közülük hárman is (Szák nembeli Miklós, Apód fia Dénes és Mojs) töltöttek be nádori méltóságot, esetleg többször is. Kétségtelen, hogy az egész kört a keresztes hadjáratban ismerjük meg, de ez még nem zárja ki, hogy jóval korábban verbuválódott össze, mint ahogy a Hontpázmány nembeli Sebös is már jóval korábban lépett András megbízható hívei sorába. A kör olyan szűk és a tisztségviselések tanúsága szerint olyan szoros, hogy barátinak kell nevezni abban az értelemben, ahogyan a lovagregények

hősének, Artúr királynak is megvolt a maga válogatott lovagokból álló baráti köre.

A szűk baráti kör tagjai nemcsak méltóságokat és udvari tisztségeket töltöttek be, hanem egyidejűleg megyésispánságokat is. Külön táblán (5. sz. tábla) állítottam össze az élcsapat által viselt ispánságokat, s ez a tábla látszólag azt bizonyítja, hogy az ispánsággal nem rendelkezők majdnem a felét tették ki a méltóság- és tisztségviselőknek. Ez az eredmény mégis valószínűtlennek tűnik, ha tekintetbe vesszük az Aranybulla 30. cikkelyét, amely csupán a nádornak, a bánnak és a két (királyi és királynéi) udvarispánnak engedte meg a „másodállás” betöltését. Ez a cikkely feltételezi, hogy 1222 előtt több tisztségviselő is töltött be ispánságot, amit egyébként táblánk is megerősít, mert az erdélyi vajda kivételével minden poszton találunk olyanokat, akik egyidejűleg megyésispánok is voltak. Ezért inkább az adathiánynak kell tulajdonítani a „másodállás” hiányát. A helyzet egyébként táblánk szerint az Aranybulla kiadása után sem változott meg. A méltósággal vagy tisztséggel együtt betöltött ispánság csökkentette a tisztségeken osztozó arisztokraták, számát, 1206-1210 között nyolccal, 1216-1220 és 1226-1230 között öttel kevesebb személyre volt szükség, mint ahány megye volt az országban. A hatalom koncentrációjáról beszélhetünk II. András uralma alatt, amit még csak hangsúlyoz, hogy Mog nádor 1206-ban egyszerre két **ispánsá got is betöltött.** Minden jel szerint két tisztség egyidejű viselésére csak az élcsapatnak nyílt lehetősége, mert az ispánok közül - amennyire II. András korából ismerjük őket - senki sem állt egyszerre két megye élén.

II. András szerencséjére uralmának második fele

5. ***II. András főtisztviselőinek ispánságai***

	1206-10	1216-20	1226-30
Nádor	**1206 Bihar és Sopron** **1206-09 Bács** **1209-10 Moson**	**1215-22 Sopron**	**1224-26 Sopron** **1229-30 Bihar**
Országbíró	**1205 06 Bihar** **1209-12 Csanád**		**1228 Sopron**
Vajda	**1205- 06 Sopron** **1206- 07 Szolnok** **1209 Bihar**		**1227 Fejér**
Horvát-szlavón bán	**1205-06 Somogy** **1207 Zágráb** **1209-10 Bihar**	**1220 Varasd**	**1228 Sopron**
Tárnokmester		**1215-20 Abauj**	**1229 Szolnok**
Asztalnokmester		**1219-22 Vas**	**1227-31 Győr**
Pohárnokmester		**1219 Bodrog**	**1228 40 Sopron**
Királynéi udvarispán	**1205 -06 Fejér** **1206-09 Csanád** **1209-10 Bihar**		**1226 Sopron**

sok belpolitikai viszontagság között telt el, de nem kellett nagyméretű háborút viselnie külső ellenséggel szemben. Az 1217. évi keresztes hadjárat nem volt egyéb egy fényes lovagsereg felvonulásánál és néhány kisebb csatározásnál. Korabeli adatok nem szólnak a magyar király hadseregéről, így nem ítélhetjük meg átfogó módon a seregnek András reformjai következtében beálló megváltozását sem. A tatárjárással kapcsolatos' eseményekhez és főképp Rogerius leírásához, sőt egyes helyeken elemzéséhez kell fordulnunk, amikből úgy tűnik, az átalakulás negatív volt. Már idéztem Rogerius-tudósítását az ispánok vezette megyei csapatok számának csökkenéséről, nincs kizárva, hogy minőségük is romlott. Rogerius szerint a tatár támadás elleni felkészüléskor IV. Béla „kihirdette, hogy mind a nemesek, mind azok, akiket királyi szervieteknek neveznek... készüljenek fel a hadra, és készen legyenek akkor, amikor a király értük fog küldeni”[24], ami nyilvánvalóvá teszi, hogy a király három csoport fegyveres erejére volt utalva: az arisztokraták magáncsapataira, a királyi szerviensekre és a megyei kontingensekre. A rendszernek több kényes pontja volt. Az arisztokraták csapatai nyilván a legjobbak, talán a legszámosabbak is voltak, de hadra kelésük előfeltétele a király iránti hűség és engedelmesség, amely kizárja a parancs megtagadását vagy teljesítésének halogatását, és nem kell bizonyítani, hogy a hűség és engedelmesség csak erős kezű király alatt működött kielégítően. A királyi szerviensekről fentebb már elmondtam, hogy felszereltségük anyagi alap híján nem lehetett kitűnő, többségükben biztosan nem voltak szabályos vitézek, azaz nehéz páncélos lovasok. Arra is rámutattam, hogy szervezésük megoldatlan

kérdés maradt, túl sokan voltak ahhoz, hogy alegység és közvetlen parancsnok nélkül gyorsan bevonuljanak és hadrendbe álljanak. A végső következtetés kézenfekvő: II. András, „reformjai” a királyt katonai téren az arisztokrácia_ függvényévé tették.

1222-ben II. András súlyos politikai nyomás alatt, saját szavai szerint, azzal a céllal bocsátotta ki az Aranybullát, hogy a szent király uralkodása óta megromlott állapotokat rendezze, a valóságban kénytelen volt a bekövetkezett változásokat kodifikálni. Néhány cikkely az arisztokráciát közvetlenül érinti, és jellemző képet rajzol meg az anyagiakban és politikai hatalomban megnövekedett társadalmi réteg új helyzetéről. Az arisztokratákat ekkor-már nem nevezték főembereknek *(principes, optimates)*, mint a 11-12. században, hanem nemeseknek *(nobiles)*. ami teljesen megfelelt a nyugat-európai szóhasználatnak, ahol a nemesség *(nobility, Adél)* szó a mai napig az arisztokráciát jelenti.

4z-Aranybulla kodifikálta a nádor bírói hatásúkörét, megállapítva, hogy az egész országban minden rángú és rendű ember felett ítélkezhet (8. cikkely), s ha a király nem tud megjelenni-az-évenkéntifehérvári törvénynapom-akkor ott is a nádor helyettesíti *(1. c. 1. §). A rendelkezések a nádort a király bírói helyettesévé tették meg, de az arisztokrácián belüli harc egyben szükségessé tette a hatáskör korlátozását, amikor a 8. cikkelyben kikötötték, hogy ajiemesek.peiejben fej-_és jószágvesztéssel járó JtéleteLcsak a .király tudomásával hozhat.* Ha az uralkodó nem volt hajlandó az arisztokrácia ügyeiben személyesen bíráskodni, akkor biztosítani kellett, hogy legalább a főbenjáró ítéletekben mégis ő döntsön. A fogalmazás még valami mást is elárul. Nem méltóság- vagy tisztségviselőkről beszél, ha-

nem a már ismert, új szóhasználattal nemesekről, a rendelkezés így az egész arisztokráciára vonatkozik. Ez pedig azt bizonyítja, hogy az élcsapat vágy a szociológia szóhasználatával - a *pressure group* valóban az egész társadalmi réteg érdekeit képviselle és érvényesítette.

Ha a nádor ettől kezdve vidéken is bíráskodott, logikus volt, hogy a királyi-udvarban az.udvarispán vegye-áLfeladatát. Az udvarispánt az 1230-as évektől kezdve magyarul országbírónak kezdték nevezni, latinul pedig *iudex curie-nak*, szó szerint a Tcirályi kúria bírájának. Ez is nagyfokú tekintélynövekedéssel járt, számunkra az fontos belőle, hogy a majd egy évszázaddal korábban bekövetkezett hiei archizálást még hatásosabbá tette, és a két eredetileg udvari tisztségviselő státusát jogilag is alátámasztotta. A nádor és az országbíró ettől kezdve nemcsak azért állt az arisztokrácia élén, mert tekintélyesebb volt a többieknél, hanem mert az Aranybulla bírói hatalmat biztosított számukra, ugyanolyan helyettesekké tette őket a jogszolgáltatás telén, mint amilyen az erdélyi vajda vagy a horvátszlavón bán volt más téren. Mellékesen a bírói hatalom anyagi előnnyel is járt, mert középkori jogrendszerünk értelmében jazLÚtélfitileg-elkobzott birtok vagy a pén7ht>n-kiszabott büntetés .kétharmadát a biró kapta meg.

Az idézett cikkelyek két, méltósággá átalakult udvari tisztség betöltőjét érintették, nem hiányoztak olyan rendelkezések sem, amelyek az arisztokrácia megerősödött pozícióját fejezték ki. Mindenekelőtt biztosítani kellett, hogy az országban a méltóságok és tisztségek ne kerüljenek idegen kézre, ezért a l l . cikkely kimondta, hogy még a megbízható vendégglcet-sem szabad méltóságra emelni

„az^mszág-tanáesa-néikttl”. Az ország ebben az esetben természetesen az arisztokrácia politikailag aktív részét jelenti, mert az ő érdeke az esetleges konkurencia kikapcsolása, másrészt a „tanácsuk” udvarias kifejezése hozzájárulásuknak, amely nélkül idegenek kinevezése - kilenc évvel Gertrúd királyné halála után - kockázatosnak bizonyult.

Az ispánok hadba vonulásával kapcsolatban már ismerős az a rendelkezés, hogy ők az ország határán túl is kötelesek a királyt háborúban követni, most azt kell hozzátenni, hogy a 10. cikkely szerint, ha egy méltósággal .vagy tisztséggel rendelkező főúr a háborúban elesik,.a királynak az elesett fiát vagy atyafiát birtokadomán-vban-kell részesítenie. A rendelkezésnek különös hangsúlyt ad a cikkely utolsó mondata: „ha szabad ember hal meg ily módon, fia a király belátása szerint nyerjen adományt”. Azonos sorsú emberekre két eltérő rendelkezés vonatkozik. A főuraknak a király köteles birtokot adni, a szabadok esetében a birtokadomány a kiráLy-belátásának függvénye. A különbséget még jobban kiélezi, hogy az arisztokraták esetében az adomány az elesett fiának vagy atyafiának jár. Az „atyafi” *(fráter)* a magyarországi latinság egyik legtágabb rokonságot jelölő fogalma, szinte minden apai ágú férfirokont ez alá lehet sorolni, a birtokadomány tehát az egész rokonságnak, mondhatnám az egész nemzetségnek jár, míg a szabad embernek legfeljebb a fia tarthat rá igényt, ha a király döntése kedvező.

Az idézett cikkelyben a kedvezményt azzal korlátozta az arisztokrácia élcsapatára, hogy nem nemeseket, hanem méltóság- és tisztségviselőket emlegetett, ugyanezt a célt szolgálta a 30. cikkelyben foglalt döntés, hogy a nádor, a bán, az országbíró és

a királynéi udvarbíró egyidejűleg ispánságot is viselhet, s ha nem is mondták ki, logikailag ebben az is benne foglaltatik, hogy a többiek nem lehetnek egyszerre tisztségviselők és ispánok. Láttuk (5. tábla), hogy a követelménnyel szemben a régi gyakorlat győzött, az élcsapat többi tagja sem mondott le ispáni tisztségéről és jövedelméről 1222 után.

Nincs kizárva, hogy ez a 30. cikkely az arisztokrácia élcsapatának hatalmát szándékozott korlátozni, ilyen tartalmú rendelkezést másutt is találunk az Aranybullában. A 14. cikkely szerint „ha egy ispán ispánságát nem gyakorolta becsületesen, vagy ha tönkretette várának népeit, és ezt rábizonyítják, az egész ország színe előtt meg-keH-fosztani— méltóságától-, és az elvettek visszaadására kell kényszeríteni”.[25] A királyi megyék szétzüllesztésében ezek szerint nemcsak II. András, hanem maguk az ispánok is részt vettek. Még meglepőbb az a rendelkezés, hogy a jogerősen elítélteket a hatalmasoknak nem szabad védelmükbe fogadniok. Az ítéletet a nádor vagy az .országbíró hozta, de az ellenkező párton lévő arisztokrata egyszerűen túltette magát az uralkodó képviselőjének^ítéletén, és megvédte saját emberét a következményektől.

A legnagyobb vívmányt az arisztokrácia részére az Aranybullában annak záradéka jelentette, amelyben II. András önmagával és utódaival szemben felhatalmazta a nemeseket, hogy .rákényszerítsék a kiváltságlevélberLÍoglaltak megtartására. Ez a híres ellenállási jog, amelyet jogtörténészeink olyan nagyra becsültek, bár az Aranybulla 1231. évi. megerősítéséből kimaradt, és alkalmazására sem került soha sor, ismét a nemesek, tehát az egész arisztokrácia részére tette lehetővé a királlyal szembeni hűség felmondását és az engedelmesség megtagadását.

II. András hosszú uralma alatt - így foglalhatók össze az elmondottak - Magyarországot valóságos politikai földcsuszamlás rázta meg, előidézői között egyaránt megtaláljuk a királyt és az arisztokráciát. II. András írásban és gyakorlatban lemondott az őt megillető hatalom egy részéről, amikor a jogszolgáltatást helyettesekre, a nádorra és az országbíróra bízta. Ezzel a lépéssel bővült a méltóságok *(dignitasy*köre, mert azokhoz az erdélyi vajdán és a horvát-szlavón bánon kívül a két bíró is hozzátartozott. Gyakorlatilag katonai hatalmának egy részéről is-lemondott, amikor a megyésispánok csapatának létszámát csökkentette az arisztokrácia kíséretének javára. A hiányt a királyi szervietekkel próbálta meg pótolni, és ezzel együtt serege létszámát növelni. Ez a vonás látszólag szerves folytatása a korábbi, 11-12. századi fejlődésnek, amelynek során a magyar király szaporítani igyekezett nehéz páncélos lovasainak számát. Azzal, hogy aJdrályi szeryiensdcet nem„áUította biztos anyagi jilapra, és megfelelő szervezetről sem gondoskodott, mégis minőségi változás állt be a 13. század elején, mert aJrirály-katonailag az arisztokráciától függésbe került.

A fentebb vázolt differenciálódás, melynek eredménye az arisztokrácia élcsapatának szűkebbé válása és ezzel hatalmának koncentrálódása, másik részről az ispáni tisztségetekének devalválódása volt, forma szerint egy korábbi folyamat folytatásának tűnik. A méltóságok és az udvari tisztségek kialakulása a 11-12. században hierarchizálta az arisztokráciát, két csoportra bontotta, s ha a különbség ezek között a 12. században még nem is lehetett nagy túlságosan, a méltóság- és tisztségviselők mégis nagyobb befolyásra tettek szert. II.

András alatt ez a folyamat felgyorsult, az élcsapat még magasabbra emelkedett, helyzetét az uralkodó előjogok engedélyezésével növelte, amikor lehetővé lelte számukra az ispáni „másodállást”, a harctéren elesettek rokonai számára kötelező birtokadományt.

II. András jellemében és ebből következő politikájában kell keresnünk a legfőbb okát annak, hogy a méltóság- és tisztségviselők kis csoportja olyan szűk klikké vált. Romantikus, lovagi szemlélete, hálája és feltétlen bizalma és ragaszkodása fiatalkori, mondhatnám, illegális híveivel szemben szűkítette a kört, ezzel koncentrálta hatalmát. Ragaszkodása kipróbált híveihez, vagy talán inkább lovagi barátaihoz, 1209 után megnövekedett.

Á folyamatot a korabeli szóhasználat is tükrözi. Amikor III. Honorius pápa a magyar belpolitikai fejleményekről írt, „főurakat és nemeseket” emlegetett, amit úgy fordíthatunk mai nyelvünkre, hogy arisztokraták („nemesek”) és az élcsapat („főurak”). Rogerius szövegében is a „főúr” kifejezéssel találkozunk. A korabeli királyi oklevelekben az utóbbinak a *iobagio* vagy *baro* szó felel meg, amihez általában hozzátették a birtokos névmást is, így vált divattá „a mi bárónk”, vagy „a mi hűséges bárónk” fordulat *(baro noster,Jiddis baro noslex-í.* ahogyan II. András Bánkot 1218-ban nevezte. Mindeddig nem használtam ezt a kifejezést, mert a királytól nagymértékben függő hatalmasokat főembereknek neveztem, de ettől kezdve kénytelen vagyok átvenni a korabeli kancelláriai gyakorlat szóhasználatát, mert ez a réteg már nem azonos a száz évvel korábbival, hanem a királytól függetlenedő, önállójDolitikai-tényezét -jelentö-társadahniréleg. Az arisztokratákat főuraknak, a méltóság- és

tisztségviselőket, tehát az élcsapat tagjaid bárónak nevezem, sietve hozzátéve, hogy az utóbbi szónak fogalmilag nincs köze a későbbi, mai napig használt „báró” címhez. Elismerem, kissé bonyolult szóhasználat ez, de előnye, hogy egyrészt közelebb maradhatunk a korabeli fogalmi rendszerhez, másrészt ezzel kifejezésre jut az arisztokrácia mint társadalmi réteg és annak élcsapata, az a bizonyos *pressure eroup* között a kapcsolat, amelyet nem árt szem előtt tartani.

A bárók hatalmának növekedését visszatekintőleg Rogerius azzal jellemezte, hogy amikor IV. Béla ifjabb királyként apja udvarában megjelent, a bárók „egyáltalán nem adták meg neki a tiszteletet, sőt - ha tehették - arra törekedtek, hogy őt szóval és tettel megalázzák”. Az „iijabb király” kifejezéssel a magyarországi latinság a már megkoronázott trónörököst jelölte. Azoknak, akik őt megalázták, azzal kellett számolniuk, hogy előbb vagy utóbb ő lesz uruk és parancsolójuk. Ha ezzel nem számoltak - és Rogerius szerint nem számoltak vele -, akkor hatalmukat akkorának tartották, hogy azt a trónváltozás sem csökkentheti.

Nem csodálkozhatunk azon, hogy II. András gyengéit a főurak kihasználták, amihez birtokaik gazdasági potenciáljának gyors és nagyméretű növekedése szolgáltatta az alapot. A keresztes hadjáratban való részvétel súlyos anyagi áldozatokat követelt, de 1217-ben a magyar arisztokratáknak ehhez is elegendő pénzük volt. Az ekkor már teljesen egységessé vált arisztokrácia részben jövevények, részben hazaiak utódaiból állt, első feladatának-a-konkurencia-k-izárását-tekintette. A bevándorlást nem akadályozhatta meg, de azt keresztülvitte, hogy a külföldieket csak az ő hozzájárulásá-

val emelhesse a király tisztségre, más szóval döntési jogot követelt és kapott arra, hogy saját körébe csak neki tetszőt vegyen fel. Nem beszélhetünk merev elzárkózásról, ez a főuraknak - nem utolsósorban a keresztes hadjárat következtében - egyre láguló külföldi kapcsolataival is ellenkezett volna, de nem volt hajlandó az ország vezetését idegen kézre adni, amint azt a véres palotaforradalomban nyíltan kifejezésre juttatta. Már Gertrúd királyné halálakor teljesen világossá, az Aranybullával pedig bizonyossá vált, hogy Magyarországot az arisztokrácia beleegyezése nélkül nem lehet kormányozni.

A hatalomnalca.bátók kezében történt összpontosítása az arisztokrácia-belső viszonyaira is hatott, s hatása..nem._álltJtxieg a bárók és ispánok differenciálódásánál, hanem gyorsan eljutott a pártalakulásokig. Úgy látszik, ezen a téren is a királyoktól tanultak. Az Árpádok történetét rövid megszakításokkal végigkísérte a dinasztián belüli hatalmi harc, amely válaszút elé állította a főembereket: dönteniük kellett, melyik oldalra állnak. A folytonosan változó politikai viszonyok között nem várható el, hogy az ilyen döntés örök érvényű legyen. Az id. Mojs - mint láttuk - nádorként szolgálta Imréig az ország törvényes királyát, ennek ellenére András herceghez, a trónkö-vetelőhöz-pártolt. Döntésének indokait nem ismerjük, de magából az átállás tényéből is levonhatók bizonyos következtetések. Mojs mint arisztokrata nyilván elég hatalmasnak tartotta magát ahhoz, hogy saját döntését kövesse, s ebben nem akadályozta meg az uralkodóval szemben kötelező hűség sem. Nem II. András volt az első, de nem is az utolsó Árpád-házi, aki királyi rokona ellen lázadt, de a forma bevált^ And-

rással szemben Bélához, majd IV. Bélával szemben Istvánhoz pártolhattak a bárók. Egyelőre csak addig jutottak, hogy a királlyal szemben is állást foglalhatnak, de még óvatosan viselkedtek, az uralkodóval szemben a dinasztia egy másik tagját támogatták, amivel eljárásuknak bizonyos legitimitást kölcsönöztek. Megmaradtak a középkori gondolkodás keretei között, amely az országot elképzelhetetlennek tartotta király nélkül, a király személyét szentnek tartotta, de azt is elismerte, hogy a zsarnok nem lehet király. A magyar arisztokraták_sem óhajtották ebben a kezdeti szakaszban az országot maguk kormányozni, az Árpád-háztól sem kívántak elszakadni, csupán más, alkalmasabb személyt kerestek a dinasztián belül. EzzeJ_a_pplitikával__a királyt engedményekre kényszeríthették, hatalmukat növelhették.

" A magatartás logikus következménye volt, hogy az arisztokraták pártokra szakadtak. Ha néhányan kitartottak az uralkodó mellett, mások a trónörököst támogatták, akkor itt is, ott is politikai szolidaritás kötötte össze az egyik vagy a másik felet támogatókat, és létrejöttek a pártok. Nyilvánvaló, hogy a király is, a trónörökös is igyekezett annyira kedvezni híveinek, amennyire lehetett, még áldozatok árán is. Pártok létrejöttének primitív formái még II. András töredékes forrásaiból is rekonstruálhatók. Ez a primitív forma a rokonságnak, a nemzetség más tagjainak hatalomhoz juttatásában nyilvánult meg. A Kán nembeli Gyula 1215-1218 és 1244-1226 között viselte a nádori méltóságot, az első alkalommal fia, László a lovászmesteri tisztet töltötte be, feladatuk apjuk támogatása lehetett. Ha forrásaink bővebbek lennének, jobban ismernénk egyrészt a politikai, másrészt a családi viszo-

nyokat, főképpen a házasságokat, jobban követhetnénk a pártalakulásokat is. így meg kell elégednünk azzal, hogy halvány körvonalakban először II. András uralma alatt rajzolható meg a főúri pártalakulások mechanizmusa. Biztosan nem ez volt az első pártalakulás a magyar arisztokrácia történetében, de jelentőségében felülmúlta a korábbiakat, mert a 13. század eleji arisztokrácia a korábbinál jóval hatalmasabb volt.

II. András politikájának eredményéről az igazság kedvéért el kell mondani, hogy a.z ország és főképpen az arisztokrácia viszonyainak európaizálódásalerérLnagy. lépést jelentett előre. III. Béla korlátlan hatalma a 12. század végi Európában már kivételes, talán az általános fejlődéstől kissé elmaradt jelenség volt. A francia és az angol király inkább II. Andráshoz hasonlított körülményeiben, mint apjához. A nyugati királyok is kénytelenek voltak számolni hűbéreseik hatalmával, bizonyos mértékben függtek tőlük. Manőverezniük kellett, meg kellett nyerniök többségüket politikai célkitűzéseiknek, hogy anyagi erejüket és erkölcsi támogatásukat felhasználhassák. El kellett szigetelniük az ellenállókat, és rá kellett kényszeríteni őket az engedelmességre. Külsőleg is csökkent, bizonyos téren talán eltűnőben volt a különbség a magyar király és nyugat-európai uralkodótársai között. Fényes ^kíséretük lovagi .módra élt és harcolt, a nemesség és a lovagi kultúra elválaszthatatlanul összeforrott a nagyurak magatartásában. Talán ennek a külsőségekben végbemenő fejlődésnek volt köszönhető, hogy 1233=ban a magyar udvarban is új tisztségviselő tűnik fel, a király kardhordóia *(ensifer regis).*

Ne tévesszük szem elől a különbségeket. A magyar bárók ténylegesen hatalmasak voltak, de vi-

szonyaik ettől nem lettek szabályozottabbak. Az Aranybulla és megerősítésének felsorolt rendelkezései közül a legtöbb a szolgálati kérdéseket rendezte, akár bírói joghatóságról, az ispán letételéről vagy a kettős tisztségviselésről volt is szó. A főurak egészére csak az Aranybulla 1231. évi megerősítése intézkedett, amikor a főbenjáró perek eldöntését a király hozzájárulásához kötötte, de azt már nem is próbálta meghatározni, hogy kik tartoztak a nemesség fogalma alá. Elméletileg olyan meghatározás adható, hogy a méltóság- és tisztségviselők tartoztak a „nemesség" közé, mint ahogyan háromszáz évvel később Werbőczi is azt vallotta, hogy ők az ország „valóságos bárói". Még ha el is fogadjuk ezt a meghatározást, amelynek a 13. századi viszonyokra történő alkalmazásával szemben jogos kétségek merülhetnek fel, akkor sem tudjuk pontosan meghatározni, hozzájuk kelbe számítani azokat, akik csak megyésispánságot viseltek,- vagy sem. Az a kérdés is felmerül, hogyan kell besorolni a méltóság- vagy tisztségviselők nemzetségének több férfitagját, nem is beszélve arról, minek kell minősíteni az egvszer tisztséget viselt főurat - tisztségének megszűnése után. A ma történésze számára aligha kétséges, hogy őket is az arisztokráciához, tehát a „nemességhez" kell számítani, de meggondolása részben a mai tudományos meghatározás alapján áll, részben az a törekvés vezérli, hogy kutatása az élcsapaton kívül az egész arisztokráciára kiterjedjen. Kétségtelen, hogy a szabályozatlanság következtében, ezen és más téren is a despotizmus érvényesülésének bőven marad lehetősége, s ez nem is váratott soká magára.

A nyugat-európai és a magyar arisztokrácia közötti különbség néhány ponton élesen nyilvánult

meg. A magyaroknak is magas jövedelmet biztosító birtokaik voltak, de még nem volt váruk. III. Béla kólában még mindért .várnak *(castrum)* számító erősség a király birtokában volt, ezek az erősségek azonban még nem megközelíthetetlen hegyen vagy mocsárban kőből rakott várak voltak, hanem nagyméretű, földsáncokkal, körülvett mentsvárak- Az új típusú kővárak első példányai minden jel szerint ir'Andm korában épültek fej, a tatárjárás előtt tízről tudunk, főképpen a nyugati határon, András ezen a téren is ellenkezőjére fordította a régi rendet, mert az Aba nembeli Andornaknak és a Szák nembeli Pósának megengedte vár építését, ők emelték Füzért és Kaboldot, a fülekit pedig talán az a Kacsics nemzetség, amelyből a Gertrúd királyné meggyilkolásával vádolt Simon ispán származott. Csak egy várról, az erdélyi Vécsről tudjuk biztosan, hogy II. András adományozta el a Tomaj nembeli Dénesnek. De a négy vár elenyésző szám, ennek alapján nem állítható, hogy a magyar főurak várakban éltek volna.

Még a szabályozottság kérdésénél maradva kell megjegyezni, hogy Nyugat-Európában ez nemcsak a király és a közvetlen hűbéresek közötti viszonyra terjedt ki, hanem lefelé, a kisebb rangú lovagok, sőt a „harmadik rend” felé is, amelynek feladata a munka volt. A magyar nagybirtok 12-13. századi átalakulása ezzel bizonyos fokig adós maradt, mint ahogyan a királyi szerviensek rétegének kialakulása sem hozott mélyreható változásokat ezen a téren, a despotizmusnak itt is bőven maradt tere.

Végül az utolsó - látszólag teljesen jelentéktelen

különbség a sisakdísz és címer használatának hiánya Magyarországon, de a látszat mögött mélyreható a különbség, mert arra utal, hogy a magyar

arisztokrácia a lovagi életmódot sem vette át teljesen. kevesebb súlyt-helyezett a formai elemekre.

Összefoglalásként ismét Rogerius hívható segítségül. Azzal vádolja a II. András udvarában élő bárókat, hogy „az atya és fiai ellen összeesküdtek, hogy őket karddal elpusztítva, könnyen elnyerhessék Magyarországból - amelyet maguk között részekre felosztottak - a nekik jutó részt, anélkül hogy bárki feltételeket szabna nekik”.[26]

II. Géza uralmával kapcsolatban az előző fejezetben is egy nagy műveltségű egyházi embernek, Ottó freisingi püspöknek álmélkodó leírását idéztem. Ha szembeállítom vele Rogeriust, nyilvánvaló, hogy Rogeriusból az álmélkodás teljesen hiányzik. Rogerius sem ért egyet azzal, ami a tatárjárás előtti Magyarország vezető politikai köreiben történt, erkölcsileg el is ítéli a történteket, de távolról sem lepődött meg. Az olvasónak inkább az a benyomása, hogy az arisztokrácia hatalmának megnövekedését általában, a bárók hatalmának ezt is meghaladó növekedését természetes folyamatnak lekintetteLsőt olyan kiindulópontnak, amelytől valószínűleg egyenes fejlődés vezet az ország felosztásához.

1235-ben meghalt II. András, a trónon fia, az akkor 29 éves IV. Béla követte, akinek lesújtó véleménye volt apja politikájáról. Ideálját nagyapjában, III. Bélában látta, az ő hatalmát szándékozott visszaállítani, s a főurakat ugyanúgy apja rossz szellemének tekintette, mint a közvélemény. Koronázása után - mondja Rogerius - „a bárók közül néhányat, akik vele szemben apja pártján álltak, száműzetésbe kényszerített; másokat börtönbe vettetett; a főbb méltóságok közül pedig egy személyt, [Apód fia] Dénes nádort megfosztatta szeme világától... Hogy a bárók vakmerő merészségét visszaszorítsa, elrendelte, hogy ha valaki a bárók közül jelenlétében le mer ülni valamilyen székre... bűnhődjék megérdemelt büntetéssel. Ugyanakkor elégettette a bárók székeit..."[27] Forrásaink sajnos ismét cserbenhagynak, kimerítő névsor helyett csak kirívó eseteket ismerünk. Tudjuk, hogy a Kán nembeli idősebb Gyula hosszú és fényes pályafutását vénségére börtönben fejezte be, de nem tudunk száműzöttekről, hacsak Apód fia Dénes fiáról nem, aki II. András lányát kísérte Aragóniába, onnan nem tért vissza, utódai beolvadtak a spanyol nemességbe. Béla erélyesen kezdte meg az apja által elprédált birtokok visszavételét is, amit II. András csak ímmel-ámmal vagy egyáltalán nem tett meg.

Az adatok megerősítik Rogerius értesüléseit IV. Béla kezdeti (1241 előtti) politikájáról. Apjához hasonlóan ő is fiatalkori híveit nevezte ki méltóságokra és tisztségekre (6. tábla), a Tomaj nembeli

Dénest és a Rátót nembeli Gyulát kivéve a 12 személy közül egyetlenegy sem tartozott II. András bárói közé. II. András barátai nemcsak személy szerint tűntek el, de úgy látszik, nemzetségük más tagjai sem voltak esélyesek IV. Béla szemében. A Bór-Kalán, Győr, Hontpázmány, Ják, Kacsics, Kán, Tétény és Vázsony nemzetség eltűnt az arisztokrácia élcsapatából, helyüket a Gutkeled, Hahót és Tűrje nemzetség tagjai foglalták el. Egyedül a Csák és a Rátót nemzetség tudta magát átmenteni IT. András báróinak köréből. Egyes esetekről forrásaink most már bővebb felvilágosítással szolgálnak. A Bór-Kalán nemzetség Bánk személyében érte el pályájának legmagasabb pontját, ezután a tovább élő ágak nem az arisztokrácián, hanem a köznemességen belül helyezkedtek el.

6. IV. Béla méltóság- és tisztségviselői

Nádor

1235-41 Tomaj nb. Dénes
1242 Hahót nb. Arnót
1242-45 Kán nb. László
1245- 46 Tűrje nb. Dénes
1246- 48 Gutkeled nb. István
1248 Tűrje nb. Dénes
1248-60 Rátót nb. Lóránt
1260-67 Kőszegi Henrik
1267-70 Kemény fia Lőrinc

Vajda

1235—41 Solom fia Pósa
1242-52 Lőrinc
1252-60 Ákos nb. Ernye
1260-67 Kán nb. ifj. László
1267-70 Csák nb. II. Máté

Tárnokmester

1235 Szák nb. Pósa
1238-41 Rátót nb. Domokos
1241- 42 -
1242- 46 Csák nb. I. Máté
1246-48 Tűrje nb. Dénes
1248-60 Hahót nb. Csák
1260-70 Pok nb. Móric

Asztalnokmester

1235-42 Csák nb. I. Máté
1242-46 Rátót nb. Lóránt
1246-50 Pok nb. Móric
1251-56 Balog Miklós
1256-58 ifj. Majs
1258-69 Aba nb. Lőrinc
1270 Péter

Ajtónállómester

1261-70 Pok nb. Tamás

Országbíró

1235-39 Rátót nb. Gyula
1239-41 Serafil fia Andor
1241- 42 Geregye nb. Pál
1242- 45 Csák nb. Demeter
1245- 46 Gutkeled nb. István
1246- 48 Rátót nb. Lóránt
1248-53 Geregye nb. Pál
1253-60 Kőszegi Henrik
1260-67 Kemény fia Lőrinc
1267-69 Ákos nb. Ernye
1269-70 Miklós

Horvátszlavón bán

1235-39 Gutkeled nb. Apaj
1239-41 Gutkeled nb. Miklós
1242-45 Tűrje nb. Dénes
1246-48 Rasztiszláv
1248-60 Gutkeled nb. István
1260- 61 Hahót nb. Csák
1261- 67 Rátót nb. Lóránt
1267-70 Kőszegi Henrik

Lovászmester

1235-41 Tűrje nb. Dénes
1241- 42 Saint-Omer Vilmos
1242- 45 Gutkeled nb. István
1245-48 Hahót nb. Csák
1248-51 Ákos nb. Ernye

1251-56 ifj. Majs
1257-60 Kemény fia Lőrinc
1260-70 Héder nb. Herrand

Pohárnokmester

1235-39 Rátót nb. Balduin
1239-41 Lőrinc
1241- 42 Rátót nb. Lóránt
1242- 46 Pok nb. Móric
1246-48 Bágyon
1248-60 Győr nb. Konrád
1260-70 Fülöp

Kardhordó

1256-57 Hahót nb. Csák
1263 Koppány nb. Jakab
1267 Mihály fia Pál
1269 Dorozsma nb. István

A Tétény nemzetség II. András alatt két tisztségviselővel szerepelt, de most komoly nehézségek elé nézett, nemcsak az élcsapatból szorult ki, de úgy látszik birtokadományainak indokoltságát is kétségbe vonták, mert a pekeri nagybirtokot csak úgy tarthatta meg, hogy 1237-ben egyéb birtokaiból adott át Kálmán hercegnek. A bukás súlyos lehetett, a nemzetség, illetve a belőle származó családok tagjai közül csak a 14. század második felében jelenik meg egy a bárók között. Voltak, akik csak rövidebb időre szorultak háttérbe, pl. a Kán vagy a Kacsics nemzetség, az előbbi még IV. Béla alatt

visszatért az élcsapatba, az utóbbi a 14. században - igaz, egy másik ág tagjával - a század leghatalmasabb bárójával jelent meg újra a színen. Az újonnan feltörők közül a Gutkeled nemzetség egyszerre két tagjával jelent meg, akik egymás után viselték a horvát-szlavón báni méltóságot. A magukat átmentük tipikus példája a Rátét nemzetség, amelynek Gyula nevű tagja nyitotta meg a fényes pályát önmaga és rokonai előtt. Gyulával fentebb már találkoztunk II. András szentföldi lovagi körének tagjaként. 1219-1221 között királyi udvarispán volt és egyben kévéi ispán, valószínűleg az Aranybulla körüli mozgalmakban vesztette el udvarispáni pozícióját, de a kévéi ispánságot megtartotta, 1222-ben Bihar, 1225-ben Vas megye ispánja volt. 1229-ben IV. Béla táborába ment át. Átállásának okát valószínűleg abban kell keresnünk, hogy unokaöccse, Mátyás zágrábi prépostként Béla királyfi kancellárja volt 1225-től, így aztán Gyula 1229-1231 között a vajdaságot viselte a IV. Béla által kormányzott Erdélyben. Béla trónra lépésekor 1235-1239 között országbíró lett. Nem egyedül ő került be a bárók közé, rokonát, Balduint 1235-1239 között pohárnokmesterré nevezte ki a király, Domokost pedig tárnokmesterré. A Csák nemzetség más utat követett. Demeter, aki olyan hosszú időt (1217-1230) töltött asztalnokmesterként II. András mellett, a nemzetség Ugodi ágából származott, s ez az ág egyelőre eltűnt a bárók közül, de a Trencséni ágból való I. Máté 1235-1242 között ugyanezt a tisztséget viselte IV. Béla udvarában. A nemzetség így megtartotta státusát, bár azt sajnos nem tudjuk, milyen viszonyban volt a két ág egymással.

1235-ben a bárók kicserélődtek, ami II. András

híveiben felháborodást váltott ki. Az 1235-1241 közötti bárók stabilitását mutatja, hogy általában kereken négy évet töltöttek el egy poszton. Ha a Iélreálltak változásra vártak, meg kellett várniok az országot 1241-ben ért katasztrófát.

1241. április 11-én a Sajó melletti Muhinál IV. Méla serege döntő vereséget szenvedett a tatároktól, a csatában és az azt követő menekülésben a veszteségek igen súlyosak voltak. Rogerius sajnos csak az elesett egyháziakat sorolja fel, így a világi főurakról megint nem tudunk listát készíteni, inkább csak a kirívó eseteket ismerjük. Megállapítható ezek alapján, hogy egyetlen úri nemzetség sem esett teljes egészében áldozatul a tatárjárásnak. Ha el is vesztették felnőtt korú férfitagjaik egy részét, mindegyik túlélte a harci cselekményeket és a nyomában járó éhínséget, fizikai túlélésüket valahogyan mind biztosították.

Óriási lendülettel végrehajtott frontális támadást jelentettek IV. Béla első intézkedései, de hat évvel később, a tatárjárás során szerzett tapasztalatai politikájának teljes megváltoztatására kényszerítették. Nemcsak apja nyomdokaiba lépett, hanem még további lehetőséget adott az arisztokrácia hatalmának növelésére. A tatárok lovas nomád harcmodorával szemben ugyanazt a taktikát kellett alkalmazni, mint amit háromszáz évvel korábban a németek alkalmaztak a kalandozó magyarokkal szemben: szaporítani kellett a megerősített helyek -- várak és városok - számát, ezeket a stratégiailag fontos pontokon kellett felépíteni a kor szintjén álló tervek alapján, kőből, modernnek számító technológiával. Béla király mindent megtett ennek érdekében. Egy oklevelében azt vallotta, hogy báróinak és az egész országnak egybehangzó tanácsa

alapján „az erősségek emelésére alkalmas helyeket azoknak a híveinek adta, akiknek a várépítéshez szükséges ismeretük és lehetőségük megvolt”.[28] Nem kétséges, hogy elsősorban a király környezetében lévő báróknak volt meg a kellő anyagi erejük és ismeretük a várak felépítésére, ők azok, akik a királynak ezt a törekvését támogatják. Nem önzetlenül, nem is kizárólag lojalitástól vezettetve, hanem nagybirtokuk további fejlesztése érdekében, azért, hogy a százdi alapítólevélből megismert szétszórt prediumaik együtteséből a nagybirtok új, minőségileg is magasabb formáját hozzák létre.

A továbbfejlődés első lépése a nagybirtok kikerekítése volt, a szétszórt prediumokat újabb királyi adomány, vétel, csere, nemegyszer jogtalan, erőszakos foglalás útján egymással szomszédos falvak földrajzilag zárt területévé kovácsolták össze, amelyet - mondani sem kell - könnyebb volt igazgatni és nem utolsósorban megvédeni. Ebben a folyamatban szerephez jutott az ún. elővételi jog. Fentebb láttuk, hogy nemzetségi birtokot csak a nemzetség valamennyi férfitagjának hozzájárulásával lehetett elidegeníteni, mert ők rendelkeztek az elővétel jogával, azaz nekik kellett a birtokot vételre legelőször felajánlani. Az elővételi jog rajtuk kívül a szomszédokat is megillette, ha tehát közülük valakinek elegendő pénze volt, könnyen megvásárolhatta a szomszédok eladó földjét, végső fokon kikerekíthette birtokát. Az ilyen zárt nagybirtoknak vagy természettől fogva megvolt a központja, vagy a földesúr megpróbálta a legalkalmasabb telepet központtá fejleszteni. A középkori Magyarország területén több birtok maradt meg ezen a fejlődési fokon. A Debreceni család, amely a 13. században egy bánt, a 14. században egy nádort adott az

ni',/ágnak, Debrecent jelölte ki a szinte darabon-téul megszerzett 27 faluból és egy sor pusztából .1 lló birtoka központjának. Választásukat egy itt ul.ilható fontos útcsomópont megléte indokolta; iil építették fel a földesúri székhely szerepét betöltő hunijukat, a túlméretezett András-templomot (a mai református nagytemplom elődjét), később még egy ferences kolostort is. Mindehhez még vásártar-lasi engedélyt kaptak a királytól.

A fejlődés legtöbbször nem állt meg ezen a fo-kon, a földesúr, hacsak tehette, a birtok egy alkal-mas pontján várat emelt, s ez minőségileg változtat-ta meg a nagybirtok jellegét. A várépítés folyama-tában az első lépést az uralkodó engedélyének meg-szerzése jelentette. Ez az egész középkoron át elen-gedhetetlen követelmény maradt. A vár katonai objektum volt, hatótávolságán belül lehetetlenné lelt a vár urának szándékával ellenkező minden akciót, akár egy csapat felvonulásáról, akár adó-szedésről volt szó. Ez úgy is megfogalmazható, hogy a vár a maga hatósugarában megváltoztatta a hatalmi viszonyokat, mert a hatalom gyakorlását kizárólagosan a vár tulajdonosának kezébe tette le. Ilyen nagyarányú változás nem mehetett végbe a hatalom elvileg legfőbb birtokosának, a királynak az engedélye nélkül, ezért erősség emelése, sőt bir-toklása kezdettől fogva regálejog volt. IV. Béla 1241 után nemcsak szorgalmazta erősségek emelé-sét, hanem minden rendelkezésre álló eszközzel, ^köztük a jelleméből fakadó merev erőszakossággal, utasította egyháznagyjait és világi híveit várépítés-re. Amikor a polgárháborúban fiával, a későbbi V. Istvánnal 1266-ban kibékült, a békeszerződés pont-jaiban Béla azt a kötelezettséget vállalta, hogy a trónörökös népeit „vár vagy várak építésére és kar-

bantartására nem kényszerítjük, karbantartás vagy építkezés címén nem vetünk ki rájuk adót”[29]. IV. Béla alattvalóinak aligha kellett attól tartaníok, hogy nem kapják meg a várépítési engedélyt, legkevésbé „hűséges báróinak”. Utódai, főképpen Kun László uralkodása alatt azonban a királyi hatalom hanyatlásával párhuzamosan olyan várak is felépültek, amelyekre a király nem adott engedélyt. Az országban már jóval korábban, a 11-12. században is akadtak olyan, részben még az őskorból származó sáncok, amelyeket nem alakítottak át királyi várrá, de amelyekben a környék népe veszedelem idején meghúzhatta magát, s amelyeket nem is minősítettek szabályszerű várnak *(castrum),* mert csak időlegesen használták őket, állandó helyőrségük sem volt. 1298-ban egy hivatalos vizsgálat állapította meg a Hontpázmány nembeli Miklós ispán névtelen váráról, hogy „még mielőtt a vár megépült volna, azon a helyen a keresztények megszámlálhatatlan tömege menekült meg a tatárok kegyetlen gyilkolásától, s legutóbb, néhány éve, a keresztények nagy sokasága kerülte el az istentelen tatárok támadását”[30]. A mondat értelemszerű ismétlése nem stilisztikai fogás, hanem a két tatárjárásra vonatkozik. Az első az 1241. évi nagy, a második az 1285. évi kisebb betörésre, amikor a Sajó völgyének lakossága - a bevált módszert alkalmazva - ismét ugyanazon a helyen keresett menedéket. A vár próbája annak bevehetetlensége. Miklós ispán a kedvező ponton várat épített fel 1285 és 1298 között, de az engedélyt nem tudta felmutatni. A „fekete” várépítés a század végének évtizedeiben olyan mértékben elharapódzott, hogy az 1298:10. törvénycikk már részletesen minősíthette a IY. Béla után felépített, lerombolandó várakat.

I c kellett bontani minden várat, amelyet „újab-Imii" (értsd: 1270 után) (1) királyi engedély nélkül i **IHleück,** (2) amelyekből a környéket pusztították, \ .így amelyekről feltehető volt, hogy onnan a jövő-ben a környéket pusztítani fogják, (3) azokat, ame-Iseknek nem voltak megfelelő tartozékaik s végül i -I) a/okat, amelyek monostorok vagy templomok ■ilepílésével jöttek létre. Az utóbbi a kisebb birto-kosokra vonatkozott, akiknek várépítésre nem fu-totta, de a szomszédok várainak hatását úgy pró-bálták meg kiegyensúlyozni, hogy nemzetségi mo-nostorukat várrá alakították át. Bihar megyében a I)orogfiak egyedi monostorukból kidobták a szer-zeteseket, s amikor ez az akció súlyos egyházi meg-torlással fenyegetett, a monostort szétbontották, és I hószegen rakattak belőle tornyot a maguk védel-mére. A nemzetségi monostorok egy része a tatárjá-lás alatt pusztult el, másik része a várépítési ver-senyfutásnak esett áldozatul.

A királyi engedély birtokában, vagy 1270 után annak hiányában, a főúrnak ki kellett keresnie bir-tokának azt a pontját, amely megítélése szerint várépítésre a legalkalmasabb volt. A kiválasztás-ban fontos szerepet játszott a birtok földrajzi fekvé-se, könnyebb volt megfelelő helyet találni a hegyvi-déken, mint a síkon. A hegyes vidéken a választást még a tüzérség kialakulása előtti, ma már nehezen követhető gondolkodással kell megpróbálni megér-teni. Nem a legmagasabb hegytető erődítése volt a legmegfelelőbb megoldás, hanem a legnehezebben megközelíthetőé, még akkor is, ha az a környező hegyeknél jóval alacsonyabb volt. Nehezen megkö-zelíthető alatt pedig olyan magaslatot kell érteni, amelynek oldalát meredek sziklák alkották, s így lehetetlenné tették, hogy az ostromló a várfalat

elérje. A kiválasztásnál még egy másik fontos szempont állapítható meg, s ez a leendő vár stratégiai jelentősége. A legkorábban felépített új típusú várak közül Fülek a síkságból kiemelkedő alacsony dombon áll, melynek lábánál igen fontos útkereszteződés található. Itt találkozott Kassáról a Rima völgyén, tehát jelentős bányavidéken át Zólyomba, a Pétervásáráról Losoncra vezető út, innen indult még egy kisebb fontosságú útvonal Pohár felé. Ezt a csomópontot a füleki várból szemmel lehet tartani, meg lehetett akadályozni, hogy közlekedjenek rajta, így ennek a várnak stratégiai jelentőséget kell tulajdonítanunk. Az építtető nyelvére lefordítva ez annyit jelent, hogy nemcsak saját nagybirtokát óhajtotta megvédeni, hanem egy nagyobb terület életében akart várával szerepet játszani. Az Aba nembeli Andornak Füzért más meggondolásból tervezte. A szűk, de forgalmi szempontból jelentéktelen völgynek egy nehezen megközelíthető dombját választotta ki, nem egy nagyobb területen akarta befolyását biztosítani, hanem saját birtokát, de főképpen saját magát és övéit, ezért mentsvárat emeltetett, ahová fegyveres erejével veszély esetén visszahúzódhat. Füzérnek sohasem volt stratégiai jelentősége, mint ahogyan a 13. század második felében felépült várak jelentős hányadának sem volt. Olcsó, de teljesen igazságtalan megoldás lenne most ezért a várépítő főurakat felelőssé tenni.

IV. Béla minden emberi nagysága ellenére sem tartozott a katonailag tehetséges uralkodóink közé. A tatárjárásból levont tanulság nem indította valamiféle átgondolt erősségrendszer megtervezésére, olyan erősségeket akart létrehozni, „ahová - saját szavai szerint - a nép menedéket találva visszahúzódhat a fenyegető megpróbáltatás idején”[31]. S ha

már a király sem törekedett stratégiai szempontok érvényesítésére, még kevésbé volt ez elvárható a íöldesúrtól, aki a legjobb esetben is csak magát, családját és birtokát tekintette megvédendőnek. A szűk szempontok érvényesülése több hátránnyal járt. A gyors ütemben felépült várak nem szolgálóik az ország védelmét, hanem csak a főurakét. Sem ekkor, sem a 13/14. század fordulóján nem alakult ki a főurak között sem határozott várépítési politika, és végül nem hoztak olyan szabályokat, amelyek megszabták volna, hogy hol lehet vagy kell várat építeni. Nyugat-Európában ezt is megállapították, ha nem is egységes rendszerrel. Volt ahol csak egynapi járóföldön (kb. 30 km) túl emelhettek erősséget, volt ahol státushoz kötötték, csak a grófokat és azoknál magasabb rangúakat illette meg a várépítés joga.

Ha eddig nagy valószínűséggel állapíthattuk meg a várépítés folyamatának lépéseit, a következőknél már elhagy biztonságunk. A IV. Bélának fiával 1266-ban kötött béke egyik pontja alapján feltételezhető lenne, hogy a várat a főúr jobbágyaival építtette fel, hiszen azok nemcsak pénz- és terményjáradékkal, hanem munkaszolgáltatással is tartoztak. Az idézett 1266-i békén kívül is viszonylag sok adat található az ilyen robotmunkára, de valahányszor bővebben szólnak forrásaink róla, kiderül, hogy a föld népe, mai szóhasználatunk szerint, csak a segédmunkás szerepét játszotta az építkezésben. Fát, követ, agyagot fuvaroztak, meszet égettek és szállítottak, és - ismerve a kor parasztságának technikai felkészültségét - feltételezhetjük, hogy ők végezték a szükséges földmunkát vagy annak legalább egy részét. De építőmesterre, kőfaragókra, kőművesekre volt szükség, a jobbágyok mellé is

szakképzett felügyelőket kellett állítani, ezek munkáját pedig már meg kellett fizetni. Várépítésre ennélfogva csak olyan főár vállalkozhatott, aki az ehhez szükséges tőkével rendelkezett. Összegek sajnos nem nevezhetők meg, de talán nem járok messze az igazságtól, ha azt állítom, hogy jelentős pénzvagyonra volt szükség. Ezen a ponton Rogeriust kell igazolnunk, aki a magyar közvéleménnyel együtt azt állította, hogy a bárók megszedték magukat, mert az első várak építői között feltűnően sok olyan főurat találunk, aki méltóságot vagy tisztséget, esetleg mindkettőt viselt.

A felépült vár minőségi változást jelentett minden szempontból, ezért a változás nagyon bonyolult folyamattá vált. Jelentette elsősorban azt, hogy tulajdonosának függetlensége még az addigiakénál is nagyobb mértékben növekedett meg. Ha a 11-12. században egy arisztokrata lázadni próbált, és számítása nem vált be, csak egyet tehetett: külföldre menekülhetett, mert az országon belül nem volt hol meghúzza magát sorsa jobbra fordultáig. Az 1209. évi lázadás ismert résztvevője, Korlát fia Benedek is ezt a megoldást kellett válassza. A vár felépülte után azonban oda bezárkózhatott, és megfelelő tartalékok birtokában megpróbálhatta kivárni a politikai helyzet számára kedvezőbb fordulatát, amint azt a Kőszegiek tették, amikor 1283-ban Borostyán és Szentvid várába vonultak vissza. Nemcsak saját személyét menthette meg ilyenkor a várúr, hanem fegyveres erejét is veszteség nélkül tarthatta meg felhalmozott, szükség esetén hasznosítható kincseivel együtt. A Kőszegieket IV. László Borostyánban ostrom alá fogta, de eredménytelenül, mert ebben az időben katonailag a védő volt fölényben, és ez a megállapítás talán fokozott mér-

lekben érvényes Magyarországra, ahol a király nem rendelkezett megfelelő műszaki eszközökkel tfiisii: faltörő kosokkal és más kezdetleges ostrom- ./eiekkel). A bezárkózás valóra váltotta IV. László './iivait, hogy a várat a főúr „maga és vagyona" védelmére emelte. Ha a 13. század elején lejátszódó „földcsuszamlás" megnövelte az arisztokrácia ha- lalmát és függetlenségét, akkor most a vár felépíté- •.e még jobban megnövelte politikai lehetőségét és I liggetlenségét.

A vár felépítésével megváltozott a nagybirtok és e//el együtt a nagybirtokon élő nép helyzete. A prediumok külön egységek voltak, amelyeket kiilön-külön el lehetett adni vagy ajándékozni, mint ahogyan a százdi monostort megalapító Aba nembeli Péter ispán is lányára hagyott néhányat belőlük. A vár fenntartásához azonban minden- képpen birtokra is volt szükség, amelynek népe pénzt, terményt és munkát adott a vár és a benne élők szükségleteinek fedezésére. A nagybirtok fal- vai a vár tartozékaivá alakultak át, továbbra is a löldesúr tulajdonát alkották, de most ezenkívül még a várhoz is tartoztak. A középkori Magyaror- szág szokásainak megfelelően szabályozást itt sem találunk, néhány jellegzetesség mégis megállapítha- tó. Ha a vár valamilyen okból gazdát cserélt, vele együtt gazdát cseréltek a tartozékok is. Elvileg mindaddig a vár sorsában osztoztak, amíg a vár fennállt és a tartozékok megvoltak. Merevséget ezen a téren sem találunk, a tartozékokból el lehe- tett adni, el lehetett cserélni, más falvakat lehetett a várhoz csatolni, és - különösen a 14. század elejének viharaiban - a tartozékoknak sokszor a nagyobbik része cserélődött ki, de az az elv, hogy a várral tartozék is jár, vagy másként kifejezve, a

nagybirtok falvai és a vár egy olyan egységet alkot, amelyet lehetőleg változatlanul kell megőrizni, az egész középkoron át érvényes maradt. Merevséget már csak azért sem találhatunk, mert a nagybirtok - akár állt rajta vár, akár nem -, mai fogalmaink szerint, még nem volt sem közigazgatási, még kevésbé közjogi intézmény, a birtokviszonyok mégis megváltoztak, és ez a magánbirtok természetét megváltoztatta. A változás konzervatív módon ment végbe. Amikor a 13. század elejétől kezdve a prediumokat telekrendszerrel bíró falvakká alakították át, részletesen meghatározták a földesúri járadék nagyságát és esedékességének határidejét. Későbbi, 15-16. századi urbáriumainkból arra következtethetünk, hogy ezt a földesúr és a falu lakosai között - akár szóban, akár írásban - megkötött szerződést a továbbiakban tiszteletben tartották, a járadék akkor is változatlan maradt, ha a falut eladták, és valamilyen nagyobb birtokhoz, esetleg várhoz csatolták. A tartozék szerepe egyelőre nem lépte át a magánjog határát.

A várépítés társadalmi hatása nem merült ki a tartozékok kialakításában. A királyi szerviensek, kisebb lovagok, szabad birtokosok és a felbomló királyi megyék várjobbágyai lassan a köznemességnek nevezett közép- és kisbirtokos réteggé olvadtak össze. Fontos lépést jelentett ebben a folyamatban IV. Béla 1267. évi törvénye, amelynek már első sorai meglepőek. „Magyarország összes nemesei, akiket királyi szervienseknek neveznek - mondja a király - .. .kérték, tartsuk meg őket a Szent Istvántól megállapított szabadságukban.”[32] A mondat az Aranybulla bevezetésére emlékeztet, és még annál is anakronisztikusabb volt, mert a királyi szerviensek nem voltak nemesek az 1222. évi szabadságlevél

/rl lemé szerint, semmiféle szabadságot nem kaplullak az országalapító királytól, mert akkor még m-m létezett királyi szerviens. Mégis, a látszólagos .makronizmus mögött annak a törekvésnek királyi ./entesítése húzódik meg, hogy a szerviensek is megszerezzék az arisztokraták jogállását. A részleles rendelkezések az Aranybulla cikkelyeit ismétlik meg, bár jellemző magyar módon arra sohasem hivatkoznak, nem is említik. A királyi szerviensek birtokaikat most már nemzetségi jogon élvezhetik. I la valamelyik közülük örökösök nélkül hal meg, birtoka további sorsáról az uralkodó mindaddig nem dönthet, amíg „rokonait és nemzetségbelijeit” a bárók jelenlétében nem hallgatta meg; ha pedig háborúban esett el, a birtok semmiképpen sem szállhat vissza a koronára, hanem rokonai és nemzetségbelijei öröklik. Újdonságként azt is elrendeli a törvény, hogy a fehérvári törvénynapra megyénként két-három nemes jöjjön el, akinek jelenlétében a királyi szervienseket ért sérelmekért elégtételt adat az uralkodó vagy annak bírói helyettese. Ez a „bárók tanácsával és hozzájárulásával” alkotott törvény a köznemesség és a nemesi megye felé vezető út fontos mérföldköve, amelyben az uralkodó elismerte a királyi szerviensek önvédelmi törekvéseinek jogosultságát, a bárók pedig nyilván azért járultak hozzá, hogy saját, részben a várépítésből fakadó céljaik elérését megkönnyítsék.

Korábban azt állítottam, hogy a királyi szerviensek rétegének kialakulása volt a 13. század első felének egyetlen olyan társadalmi változása, amely nem járt közvetlen haszonnal az arisztokrácia részére. A várépítéssel ez is megváltozott. Az új típusú várak azzal a nagy előnnyel jártak, hogy kis létszámú helyőrséggel meg lehetett őket védeni az

ostromlóval szemben, de a felelős katonai parancsnokot nem nélkülözhették. Az arisztokrata nem tartózkodhatott állandóan a várában számtalan alkalom, pl. a királyi tanács ülése, háború miatt. Még inkább így volt ez a bárókkal, akik méltóságukkal vagy tisztségükkel járó feladataik ellátása közben többet lehettek távol, mint otthon. Olyan harcedzett, a parancsnoki teendők ellátására erkölcsileg és fizikailag alkalmas férfira volt szükség, akire várát, családját és kincseit nyugodtan rábízhatta, várnaggyá tehette. A rábízott érték arra késztette a várurat, hogy olyasvalakit válasszon, aki birtokkal, azaz bizonyos szavatossággal rendelkezett, tehát éppen azokat a középbirtokosokat, akik egy fél évszázaddal később köznemesek lettek. Források híján nem ismerjük részletesen a 11-12. századi arisztokraták magánkíséretének szerkezetét, de a nagy társadalmi változások során kialakuló új formákat igen. Meglepetésünkre, bennük a nyugat-európai hűbériség alapvonásai ismerhetők fel.

A főúr - akit ebben a viszonyban *dominus*-nak (úr) neveztek - a kisebb birtokost - akinek latin neve *serviens* vagy *familiáris* (magyarul: szerviens, familiáris) - szolgálatába - a kor kifejezésével *família*-jába (szó szerint háztartásába) -[1] fogadta, és hűségesküt vett ki tőle. Szolgálati ügyből kifolyólag keletkezett vitás kérdésben az úr ítélkezett szerviense felett. Eddig a viszony teljesen hűbéri; azok, akiket a nagy nyugati hűbéresek saját kíséretük megszervezésekor felfogadtak - és akiket ott *vasal*-/«í-nak hívtak -, ugyanilyen hűségesküt tettek, és ugyanígy az úr bírósága elé tartoztak. Ezzel azonban végére is jutottunk az egyezéseknek, a különbségek mélyrehatóbbak. A nyugat-európai vazallus

,i/ úrtól hűbérbirtokot kapott, olyat, amelyet utó-
<l.ii örökölhettek, és csak férfiutód hiányában szállt \ issza az adományozóra. A vazallus minden peres ügyben a hűbérúr bírói széke elé tartozott, ezt vi-**s/ont** enyhítette, hogy ott az úr elnöklete alatt a vazallus sorstársai - az úr többi vazallusa - játszot-ok az esküdtek szerepét. Magyarországon is elő-lórdult, hogy a nagyúr birtokot adományozott fa-miliárisának, azt is szokás volt ilyenkor kikötni, hogy a birtok fiúutód hiányában visszaszáll az ado-mányozóra vagy annak utódjára, de az ilyen birtok ezzel kikerült az úr hatásköréből, azt a familiáris ugyanúgy sajátjának vallhatta, mint bármely más birtokát, érte a rendes királyi bíróságok előtt foly-tathatott pert, az adományozót legfeljebb szavatos-ként idéztethette meg ilyenkor. Az ilyen adomány-birtokkal kapcsolatban az is megfigyelhető, hogy Magyarországon ritka, ha pedig tekintetbe vesszük a familiaritás intézményének elterjedtségét, majd-nem olyan ritka, mint a fehér holló. Ellenszolgálta-tásként birtok helyett a magyar familiáris az úrtól ellátást és valamiféle fizetést kapott, ami lehetett készpénz, lehetett természetbeni. Mindkét esetben többnyire a nagybirtok valamilyen jövedelemfajtá-ja alkotta a járandóságot. Ebben a vonatkozásban az a benyomás alakulhat ki, hogy a magyar nagy-birtokos kevésbé volt hajlandó földjének egy részé-től megválni, mint nyugat-európai társa, a másik oldalon pedig a magyar familiáris könnyebben volt kielégíthető, mint nyugat-európai társa. Magyaror-szágon az úr kezét a - hangsúlyozni kell még egy-szer - kizárólag szolgálati ügyből keletkezett per-ben semmi sem kötötte meg, az úr bírói székének összeállítását, eljárását sohasem szabályozták. A magyar familiáris eredeti birtokállományát a

szolgálatba lépés nem érintette, azt továbbra is saját társadalmi státusának megfelelően birtokolta, érte vagy miatta szabad emberként az illetékes királyi bíróság előtt pereskedhetett. Presztízse sem csökkent a szolgálatba lépéssel, hanem változatlan maradt, sőt esetenként meg is növelte gazdájának hatalma és tekintélye. A nyugat-európai hűbéri viszony örök érvényű volt, addig tartott, amíg a két családban férfiak nőttek fel, mert az úr halálakor a vazallus az úr fiának, a vazallus halála esetén fia az úrnak esküdött hűséget. A magyar familiaritás ezen a téren is sokkal lazább volt, nemcsak nem öröklődött, hanem egy és ugyanazon úr és familiárisa között is felbontható volt. A különbségek valahogy úgy összegezhetők, hogy a nyugati vazallus egyszer és mindenkorra egy személyi és területhez kötött rendszer meghatározott kötelezettséggel és jogokkal rendelkező tagjává lett, a magyar familiaritás két ember kölcsönösségen alapuló átmeneti viszonya, vagy ahogyan azt egyik történészünk tömören kifejezte: Magyarországon „az úr többet őrzött meg a despotizmusból, a familiáris a szabadságból”.

A magyar arisztokrata más előnyökhöz is jutott azzal, hogy despotizmusát megőrizte, és birtokából talpalatnyi földet sem engedett át familiárisának. N. Éliás hívta fel az európai arisztokrácia fejlődésével kapcsolatban a figyelmet arra, hogy a hűbériségben a hierarchia magasabb fokán álló az alacsonyabb rangú katonai szolgálatára volt utalva, az alacsonyabb rangú pedig a magasabb földjére és védelmére. Ilyen függés Magyarországon nem jött létre, nem jött létre az a feszültség sem, amely ezzel kapcsolatban Nyugat-Európában a különböző rangú személyek között állt fenn, bár a későbbiek-

bon a magyar viszony sem nevezhető feszültségmentesnek.

A várnagy a főúr famíliájának legfontosabb és legtekintélyesebb tagja volt, a nagybirtokon a főúr lávollétében teljhatalmú helyettese, várának paimicsnoka, családjának és kincseinek őrzője. A nagybirtok igazgatásában rajta kívül több személyre volt szükség, néhányan közülük meghatározott munkakört töltöttek be. Mintául itt is a királyi udvartartás szolgált, a gazdasági ügyeket a főurak birtokán is az udvarbíró vezette, mellette esetleg \/ámadó deák is működött. Még nagyobb létszám kellett a főúr katonai magánkíséretének megszervezéséhez. Ez - mint láttuk - a magánvárak megépítése előtt is megvolt. A nagybirtok átalakulása tehát nagyszámú familiárist igényelt, s ez az igény szerencsésen találkozott a királyi szerviensek anyagi helyzetével, amelyben a familiárisi jövedelem nyereséget jelentett, birtokaik megtartása szempontjából pedig bizonyos fokú védelmet. A magyar fejlődés egyik következménye abban állt, hogy a 13. században a famíliákat általában felülről szervezték meg, az úr kereste meg azokat, akiket szívesen fogadott familárisai közé. A szükséglet itt vázolt találkozása ellenére sem Számíthatott a főúr törekvése mindig megértésre. Olyanokat is kiszemelhetett, akik függetlenségüket nem akarták feladni, vagy egyszerűen nem látták értelmét, hogy a felajánlott kereset és a főúr bizonyos fokú védelme érdekében azt feladják. A helyzet mai ismereteink szerint a 13. század második felében éleződött ki, amikor a bárók egy része több várat birtokolt, és az országos politikában játszott szerepének megfelelően kíséretét a magán hadsereg létszámára és színvonalára igyekezett emelni. Ebből az időből ismerünk olyan

konkrét példákat, amikor egy kisebb birtokos azért menekült el birtokáról, hogy ne kelljen egy hatalmas urat szolgálnia, de olyan példát is, hogy a famíliába bekényszerített kisebb birtokos az első adandó alkalommal megszökött.

Az 1298:23. törvénycikk kiátkozásra ítélte azokat az arisztokratákat, akik a köznemeseket „erővel vagy hatalmukkal” kényszerítik szolgálatukra, s ennek érdekében személyüket vagy vagyonukat megsértették. Közrejátszott ebben a jelenségben a kialakulóban lévő magyar köznemességnek az a meggyőződése, hogy a királytól való közvetlen kapcsolata függetlenségének záloga, amelyről csak a végső esetben mondhat le.

A familiárisok toborzásánál a helyismeret is közrejátszott, előnyösebb volt olyan embert választani, akit a nagybirtokon vagy legalábbis a megyében ismertek, s aki a birtokot és annak szomszédait is ismerte. A gyér adatokból úgy tűnik, hogy ezt a szempontot mindkét fél érvényesíteni igyekezett, aminek következtében a familiárisok a környék kisebb birtokosainak köréből kerültek ki. Ez a gyakorlat a főúr szempontjából azzal az előnnyel is járt, hogy befolyását a nagybirtok határán túl terjeszthette ki. Kezdetét vette az a folyamat, amelynek során a főúr famíliájának verbuválásával maga alá gyűrte a helybeli kisebb birtokosokat, a későbbi köznemeseket.

Befolyásról, hatalomról volt szó, és nem területszervezésről. A keresztény királyság megalapításakor az ország területi igazgatásának alapjává a királyi megye vált. Az ispán személyében fogta össze a király nevében gyakorolt igazgatási, jogszolgáltatási, gazdasági-pénzügyi és katonai feladatokat. Talán ez az oka annak, hogy Magyarorszá-

gon a megye mint területi egység olyan mértékben megerősödött, hogy később a királyi szerviensek is a megyét tekintették szerveződésük legmegfelelőbb keretének, később a köznemesség ugyancsak a megyét illetékességi helyének, és megtartotta a korábbi királyi megye határait. Néhány kisebb megye ugyan felbomlott a 13. századi átalakulás viharos folyamatában, de egészében véve a szerveződés kerete a megye maradt, ezen az ispáni tisztség devalválása sem változtatott. A megye politikai intézmény volt és maradt, a nagybirtok várépítési tevékenysége azonban megváltoztatta a hatalmi viszonyokat a megyén belül. A nagybirtok jobb megszervezése, a várépítés még nem tette azt politikai intézménnyé, ezért nem is léphetett ki a megye keretéből. Amikor IV. László 1275-ben eladományozta (Felső)-Lendva várát, az adománylevélben azt is elmondta, hogy a vár Vas megyében fekszik. Sem neki, sem utódainak nem állt szándékában a várak és tartozékaik helyzetének szabályozása vagy más módon történő megváltoztatása. Bizonyos lehetőséget a területszervezésre a familiaritás nyújthatott volna, de miután az csak személyeket kapcsolt össze - s azokat is csak ideiglenes hatállyal -, nem pedig családokat vagy nemzetségeket, még kevésbé kisebb és nagybirtokot, azaz sem elvileg, sem gyakorlatilag nem jelentett állandóságot, ezt a funkciót a familiaritás nem láthatta el. A megyén belül ellentmondás jött létre, amelyben az egyik oldalon a várral rendelkező nagybirtok tulajdonosának státusa, megnövekedett hatalma, a nagybirtok szervezete és nagysága miatt joggal tarthatott igényt külön elbírálásra, a másik oldalon viszont a megye ugyanolyan magánbirtokosnak tekintette, mint bármely másikat, ragaszkodott az egyenlőség

és a megyésispán hatalmának fikciójához. A királyi megye ezt az ellentmondást nem oldotta fel, a nemesi megye még kevésbé tehette, mert még inkább az egyenlőség fikciójához tartotta magát.

A várépítés elsődleges célja a főúr, családja és vagyonának védelme volt. A „vagyon” alatt a főúr kincsein kívül a nagybirtok értendő, amelyet a várban tartózkodó csapat megvédhetett a külső támadással szemben. Ezen a téren a várépítő főúr fölénybe került minden olyan szomszédjával szemben, akinek birtokán nem állt vár. Mert a megerősödő arisztokrácia földéhsége csillapíthatatlannak bizonyult, a vár és a benne lévő helyőrség nemcsak a nagybirtok védelmét láthatta el, hanem terjeszkedését is szolgálta. A terjeszkedés, a környék lakosságának megfélemlítése a középkor jogi műszavával: a hatalmaskodás - olyan méreteket öltött, hogy 1274-ben IV. László külön érdemként emelte ki, hogy a Forgáchok Gimes várát úgy védték meg a cseh király seregével szemben, hogy „országunk és a vár körül fekvő vidék békéjét és nyugalmát megőrizték”, hogy „a várból senkinek kárt nem okoztak”.[33] A vár = hatalom, a nagybirtok gazdasági és politikai erejének kifejezője, és mint ilyen, minden olyan akcióra felhasználható volt, amihez hatalom kellett. A szomszéd, ha a terjeszkedéssel szemben meg akarta magát védeni, csak egyet tehetett, várat emelt saját birtokán. A vár szomszédvárat szül - ebben foglalható össze a 13. század második felében lezajló politikai fejlődésnek ez a része. Az ország egyes vidékeinek várépítéseit figyelemmel kísérve, szabályos versenyfutás tanúi lehetünk egyháznagyok, világi főurak között.

A versenyfutás differenciálódási folyamatot indított meg az úri nemzetségeken belül is. A legszebb

l'flilát a már sokszor emlegetett Hontpázmány nemzetség szolgáltatja. A l l . századi adatok után li »í rásaink hosszabb ideig hallgatnak a nemzetség li’llödéséről, s amikor a 13. században már bővebben szólnak róla, össze nem kapcsolható 12 ágra ./akadt. A krónika fentebb már idézett része szelni! Hontot és Pázmányt Géza fejedelem és István király „nagy örökségekkel gazdagította, ami most is |n 13. század végén] nyilvánvaló”, s valóban, a 12 af, birtokai nem is egy, hanem hat megyében (Hont, Pozsony, Nyitra, Borsod, Trencsén és Bihar) terül-lek el. Azt már sajnos nem tudjuk megmondani, hogy ezek közül melyek voltak Géza és István adományai, csak sejtjük, hogy a trencséniek és bihariak nem tartozhattak közéjük. A Hont megyében birlokos Bozóki ág Litvát és Drégelyt emelte, a másik lionti ág, a Födémesi Borsod megyei birtokán az 1298:10. törvénycikk értelmében lerombolt, ismeretlen nevű vára Sajóvelezd határában állt. Az ugyancsak Hont megyei Bényi ágból Kázmér vált ki, Nyitra megyei birtokain kezdett várépítésbe, 1276 előtt a Vág mellett Csejtéébe, majd Hrádekébe és Pöstyénébe, amivel három, egymás közelében álló erősséget alakított ki. A megye túlsó részén, a Nyitra völgyében Bajmócot emelte; fiai folytatták azt, amit apjuk kezdett, és Privigyével, esetleg a Irencséni Rajeccel egészítették ki a sort. Hont megyében a nemzetségnek még egy ága élt, a Csalomjai, amely nem épített várat, tagjai nem viseltek országos méltóságot vagy udvari tisztséget, egyedül Lampert lett egri püspök 1247-1275 között. Nyitra megyében három ága élt a nemzetségnek. A Forgáchok őse, Ivánka királyi adományt szerzett Gimes egy részére, fia, András, aki Béla herceg nevelőjeként lett IV. Béla király kedves embere, lassan

nagybirtokká fejlesztette az adományt, és 1253-1270 között építette fel a gimesi várat. A várépítésből ebben a megyében a Szegi ág maradt ki. Ennek az ágnak a tagjai sem kerültek a bárók közé, pedig a Nyitra völgyében nagy kiterjedésű birtokkal rendelkeztek. A Pozsony megyei Szentgyörgyi-Cseklészi ág a 13. század elején alapozta meg karrierjét. A legfontosabb tagok ismeretlen nevű apától származtak.

N.

I 1

I. Tamás **Pál**

Sándor Sebös **Bekény**
«5 Erzsébet

I. Tamás 1205-1206-ban a cseh király segítségére küldött magyar sereg vezére volt, majd 1208-ban nyitrai ispán, öccse, Pál látszólag nem szerepelt az országos politikában. Tamás fiaival már találkoztunk, fiatal koruktól kezdve II. András legbelsőbb köréhez tartoztak. Sebös 1209-ben, Sándor 1216-1217 között viselte a pohárnokmesteri tisztséget. Valószínűleg nekik köszönhette létrejöttét a csak későn, 1271-ben említett Bazin és 1270-1295 között emelt Szentgyörgy vára. Pál fia Bekényt ugyan hiába keressük a bárók között, de tudjuk, hogy II. András „húgát” (a királynál fiatalabb nőrokonát) vette el, nem csoda, hogy Cseklész várát is felépítette. Még a Felvidéken maradva, a Garadnai-Pogány ág birtokai Trencsén megye déli részén feküdtek, az ág egyik tagja, Becsend bán 1269 előtt Pepardon emelt erősséget. A nemzetség négy ágát a messzi Tiszántúlon találjuk, de közülük csak az Újhelyi ág épített egy kisebb erősséget, Derspalotát

Iliharban, 1277 előtt. Elkésett és gyenge kísérlet volt, Geregye Pál országbíró már jóval korábban leléphette Adorján és Sólyomkő várát, Derspalotát .1 fiai foglalták el. A másik három (a Panaszi-l'azmány, Besztercei- és Czibak-Batthyányi) ág egyike sem jutott el még a derspalotai szintre sem. I ■ zcknek az ágaknak két kiváló tagja volt. Az Újhe-Ivi ágé Achilles fehérvári prépost és alkancellár (1243-1250), majd pécsi püspök (1251-1252), a < '/ibak-Batthyányi ágból Mihály, aki 1266 előtt **orosz,** földön járt királyi követként, de ott fogságba esett, nyilván a kiváltásáért fizetett összeg gyengí-leüe meg végzetesen az ág anyagi erejét.

A mérleget úgy vonhatjuk meg, hogy az egyik ág egymaga öt vagy hat, egy másik négy, egy harmadik két s végül négy egy-egy erősséget emelt. A számszerűségnél és annál, hogy az ágak között óriási (hatszoros) különbség keletkezett, többet mond, hogy az az öt ág, amely egyetlen várat sem épített a 13. században, a további versenyből is teljesen kiesett, nem jutottak be az arisztokrácia élcsapatába, sem a viharos 13. században, sem később a középkor folyamán. Az egyetlen, ami a verseny után is megmaradt, a nemzetséghez tartozás tudata, ez fejeződött ki a nemzetségi címer motívumainak használatában.

A differenciálódásnak ezzel még nem volt vége. A Bozóki ág ekkoriban két alágra oszlott.

N.

Lampert — **I. Hont**

II. Hont — **I. Ders**

II. Ders Demeter

1270 körül a két alág feje (II. Hont és I. Ders) megosztozkodtak birtokaikon, ennek során Litva I. Dersnek jutott. Nem ismerjük az osztályt, még kevésbé azt, miért I. Ders kapta a várat, de tudjuk, hogy unokaöccsei ezt igazságtalannak tartották, és 1276 előtt úgy segítettek magukon, hogy Litvát elfoglalták, nagybátyjukat fogságba ejtették, és mielőtt elengedték volna, elvették jogbiztosító okleveleit. A várat - mondani sem kell - nem adták vissza akkor sem, amikor IV. László a nagybácsi elfogása, várának és okleveleinek elrablása miatt jószágvesztésre ítélte őket, és birtokaikat I. Dersnek adományozta. A királynak ekkor már nem volt elég hatalma az ítélet végrehajtására, II. Ders és Demeter megmaradt Litva birtokában, továbbra is részt vett a várépítési versenyfutásban, felépítették Drégelyt, így aztán 1285-ben úgy osztoztak meg, hogy mindegyiknek egy vár jutott. A várépítés során megindult differenciálódás súlyos társadalmi harc volt, minden arisztokrata harca minden arisztokrata ellen, ideértve a nemzetséghez tartozó, sőt a közeli rokonokat is. Minden rendelkezésre álló eszközt, legálisát és illegálisát, királyi jutalmazást, pénzt és puszta erőszakot mozgósítani kellett a nagybirtok összekovácsolására és várépítésre, ha nem akartak lemaradni az egyre élesedő versenyben.

Teljesen érthető, hogy a várépítés a 13. század második felében valóban óriási iramot vett.

Magyarországon minden évben három vár épült fel, s ebből több mint kettő magánosok birtokán és tulajdonában. Kezdettől fogva a király épitett kevesebbet, a magánosok egyre többet. Még ennél is rosszabban alakult az arány a várak birtoklása terén. IV. Béla halálakor az ország várainak még kétharmada a király kezén volt, a század végére,

7. Az 1242-1300 között felépített várak megoszlása

Időszak	Épült	Az építő		
		ismert	király	magános
1242-1250	**16**	**14**	**5**	**9**
1251-1260	**5**	**5**	**1**	**4**
1261-1270	**29**	**27**	**6**	**21**
1271-1280	**32**	**30**	**9**	**21**
1281-1290	**44**	**37**	-	**37**
1291-1300	**36**	**32**	**2**	**30**

mondjuk III. András halálakor, már csak egyötöde. Az arisztokrácia fölénybe került az uralkodóval szemben. A versenyfutás más jellemzői a képet még élesebbre állítják. Már IV. Béla uralma alatt megszületett a főúrnak az az új típusa, aki nemcsak egy, hanem több vár ura volt, s a várak nem az ország különböző részein feküdtek, hanem szorosan egymás mellett. Geregye Pál országbíró 1242-1246 között a Tiszántúlt kormányozta, ottani örökölt és szerzett birtokain két várat építtetett: Adorjánt és Sólyomkőt. A Héder nembeli Kőszegi Henrik szintén két várat emelt, ehhez még kettőt kapott, így a király halálakor a nyugati határ Vas megyei része teljes egészében tőle függött. Ez a fejlődés nyílegyenesen vezetett el az oligarchák uralmáig, de benne más tényezők is szerepet játszottak.

Ha IV. Bélának a tatárjárás után hivataloskodó báróit tekintjük át, akkor a korábbi hat esztendővel szemben tartósabb tisztségviselést és eltérő személyi összetételt figyelhetünk meg. A 34 személynek, aki 1242-1270 között báró lett, valamivel több mint egyharmada (pontosan 12 fő) hosszú időt töltött el méltóságban, 11 évet vagy még annál is többet. A leghosszabbat, 23 esztendőt a Rátót nembeli Lóránt. Közülük 10 udvari tisztséggel (ennek fele lovászmesterséggel) kezdte pályáját, kilenc pe-

dig országos méltóságként végezte. Mintha kialakult volna a szokványos karrier típusa: a király mellett szolgálatot teljesítő lovász-, asztalnok- vagy pohárnokmester néhány évi (3-6) tisztségviselés után az első adandó alkalommal fontos pozíciót (tárnokmesterség) ér el, vagy - a király rokonszenvének jeléül - méltóságra emelkedik. IV. Béla nádorai közül az egy Kőszegi Henriket kivéve mindegyik ezt a pályát járta be. A hosszú karriert futók közül négyen (Aba nembeli Lőrinc, Gutkeled nembeli István, Pok nembeli Móric és Tűrje nembeli Dénes) a muhi csatában a király oldalán harcoltak, közülük Pok nembeli Móric egy az uralkodóra támadó tatár levágásával IV. Béla életét mentette meg. Trónörökösként szolgálta IV. Bélát Geregye Pál, aki a „rendszeresített” báróságon kívül külön feladatokat is kapott. 1241/42 telén a Duna vonalát védte a tatárokkal szemben, 1242-1246 között pedig az elpusztított Tiszántúlt kormányozta. A hosszú ideig szolgáló bárók egy része olyan nemzetségből származott, amelynek tagjai már II. András alatt is bárók voltak, de Béla trónra léptével kiszorultak az arisztokrácia élcsapatából. Visszatért a Kán, a Csák és a Győr nemzetség és az ifjabb Mojs is, aki a királyi családdal állt rokonságban. Újak is feltűntek a Geregye, a Héder és az Ákos nemzetségből. A Pok nembeli Móric karrierje jellemző képet fest a felemelkedésről. Apja 1219-ben még II. András egyik legbizalmasabb hívének, a Szák nembeli Barc fia Miklósnak volt alnádora, tehát familiárisa, de 1233-1235 között már II. András asztalnokmestere. IV. Béla trónra lépte után fia, Móric a muhi hőstetten kívül azzal erősítette meg pozícióját, hogy a Rátót nembeli Domokos lányát vette el, így az egyik legnagyobb karriert befutó,

többszörös nádornak, a Rátót nembeli Lóràntnak a sógora lett. Móric családja emelkedését azzal is igyekezett megerősíteni, hogy egyik rokonát, Tamást behozta az udvarba, ahol 1261-1270 között asztalnokmesterként szolgált.

Mások sem feledkeztek meg arról, hogy a nemzetség vagy a szűkebb rokonság tagjait vezető pozícióba helyezzék el. Tűrje Dénes öccse, Gecse 1236-1240 között barsi ispán volt, egyik unokaöccse, Fülöp egyházi pályára lépett, dömösi prépostként kezdte, zágrábi püspökként folytatta (1248-1262) és esztergomi érsekként (1262-1272) fejezte be pályáját. A Csákok Trencséni ága még sikeresebben biztosította tagjainak érvényesülését. I. Máténak, IV. Béla korai asztalnok-, majd tárnokmesterének három fia volt: István, II. Máté és Péter. Istvánról ugyan csak azt mondhatjuk, hogy pályáját 1260-ban a királyi udvar tagjaként kezdte, és később is csak ispánságokat töltött be, de II. Mátét már fiatal korában a trónörökös kíséretében találjuk, V. István trónra lépte után nádor lett. A legkisebb fiú, Péter is a trónörökös szolgálatában kezdte pályáját. 1265-ben ő verte meg az Ákos nembeli Ernyét, bátyja oldalán vett részt a pártharcokban korán, 1283-ban vagy 1284-ben bekövetkezett haláláig.

IV. Béla bárói közül azokat tekintve, akik hosszú pályát futottak be, ismét ugyanolyan szűk kis kör bontakozik ki, mint apja, II. András körül, még akkor is, ha a tisztségviselés ideje megnyúlt, a viszonyok látszólag nyugodtabbak voltak, mint a század első felében. Néhány nemzetség igyekezett hatalmát a király szolgálatában megnövelni, igyekezetükben még átmeneti nehézségek sem jelentettek komoly akadályt. Geregye Pál tiszántúli kormány-

zósága és másodszori országbírói méltóságviselése között két év maradt ki, de a források most már bővebbek, ezért tudjuk, hogy az utolsó Babenberg, Harcias Frigyes osztrák herceg ellen 1246-ban vívott háborúban fogságba esett, ez szakította meg pályáját; kiszabadulása után még öt esztendeig töltötte be az országbíró méltóságát.

Az arisztokrácia súlyának növekedésénél figyelembe kell venni a főpapokat is, akikről az első fejezetben megtudtuk, hogy lehetőleg az előkelő származásúak közül választották ki őket. Ez az irányzat a 13. században is folytatódott, de ismereteink szerint - amelyek a püspökök származását illetően most már bővebbek, mint korábban - nem érte el a koncentrációnak azt a fokát, amelyet az arisztokrácia élcsapata. A 11-12. századi püspökök kiválasztásáról keveset tudunk; tudjuk, hogy sokan idegenből jöttek, de azt már nem, hogy a hazaiak kiválasztásának mi volt az elvi alapja és gyakorlati módja. A 13. századra a mód kialakult, amennyire ez a karrierek alapján megállapítható. Az írás tudománya még a 13. században is az egyháziak kiváltsága és monopóliuma, ezért a királyi kancelláriában valószínűleg kizárólag papok dolgoztak, és biztosan klerikus volt a hivatal tényleges vezetője, a század első felében a kancellár, a másodikban az alkancellár. „Az oklevél-kiállítás ügyének természete hozta magával - írta a magyar középkori oklevelek egyik legjobb ismerője hogy a kancellár a királynak bizalmi embere volt, minek viszont az lett a következménye, hogy a kancellárok (papi emberek) idővel magas egyházi állásba jutottak”[34], más szóval érsekek, püspökök lettek. Bonyolult összefüggések jöttek létre. A püspöki székhez a legbiztosabb út a kancellárián keresztül vezetett, az

ottani szolgálat magasabb - lehetőleg kánonjogi - ismereteket kívánt meg, s miután Árpád-házi királyaink nem alapítottak egyetemet, és a külföldi egyetemjárás költségeit az arisztokraták engedhették meg leginkább maguknak, képzett fiaikat is ők juttathatták be legkönnyebben a király központi kormányszervébe. így aztán semmi csodálnivaló nincs azon, hogy az 1241-1299 közötti püspökök sorában 16 arisztokratacsemetét találunk (8. tábla), vagy hogy 1260-ban három, 1270-ben öt, 1280-ban négy arisztokrata származású főpapja volt az országnak. Az arány talán még tovább növelhető lenne, de még így is azt kell mondani, hogy a 12 magyar főpapi széknek egyharmadán, de valószínűleg a felén arisztokrata családból való érsek vagy püspök ült. Az arányokra az is jellemző, hogy négy egyházmegyét (Esztergom, Erdély, Várad és Veszprém) alapul véve, az 1241-1299 között működő 20 egyháznagynak a fele volt arisztokrata nemzetség sarja. Egyeduralkodók sohasem voltak, és nem is lettek azzá. Azok a tehetséges fiatal egyháziak, akik pártfogójuk költségén végezték el egyetemi tanulmányaikat, és az ő segítségükkel jutottak be a kancelláriába, egyenlő eséllyel bírtak, de ugyanilyennel rendelkeztek azok is, akik nem királyi szolgálatban, hanem az egyház igazgatásában szereztek maguknak érdemeket. A főpapi kinevezésre az uralkodó mint a legfőbb kegyúr tett előterjesztést a pápának, így kétszeres szűrőn kellett keresztüljutnia a jelöltnek, s nemegyszer hosszú diplomáciai tárgyalások után, sőt az adok-veszek elve alapján született meg a döntés. Hogy mindez nem volt könnyű, azt az bizonyítja, hogy az alkancellárok választott püspök korukban is megtartották világi hivatalukat, arról csak akkor mondtak le, amikor a pápa megerősítette választásukat.

8. Arisztokrata származású püspökök 1241-1299

Név	Egyházmegye	Mikor	Nemzetség	Kancelláriai szolgálat	Apja tisztsége
Benedek	váradi	1231-43		-	-
	győri	1243-44			
István	esztergomi	1243 52	Bancsa-	kancellár 1238 40	-
Zeland	veszprémi	1245-62	Kaplony	kancellár 1226	vasi ispán
Lampert	egri	1247-75	Hontpázmány	-	-
Fülöp	zágrábi	1248-62	Tűrje	trónörökös kancellár 1257	szebeni ispán
	esztergomi	1262-72			
Achilles	pécsi	1250-51	Hontpázmány	alkancellár 1243-50	-
Jób	pécsi	1252-68	Záh	alkancellár 1251-52	--
Amadé	győri	1254-67	Pok	-	-
István	kalocsai	1266-78	Bancsa	-	-
Farkas	győri	1268-70	Beje	kancellár	-
Lodomér	váradi	1268-79	Monoszló	ifj. kir. alkancellár 1264-66	
	esztergomi	1279 98			
Péter	erdélyi	1270-1307	Monoszló	ifj. kir. kancellár 1261	krassói ispán
Miklós	esztergomi	vál. 1272-73	Kán	ifj. kir. alkancellár 1266	erdélyi vajda
Péter	veszprémi	1275-88	Héder	...	szlavón bán
János	kalocsai	1278 1301	Hontpázmány	alkancellár 1277-78	tárnokmester
Bertalan	váradi	1284-85	Mezőpilis	-	országbíró
Benedek	veszprémi	1288 -1311	Rád	-	-

Még egy jelenségre kell rámutatni a főpapokkal kapcsolatban, ami különös fontosságra tett szert a loúri pártharcok és az oligarchia korában. Az arisztokraták sem tudták keresztülvinni, hogy pap liaik annak az egyházmegyének az élére kerüljenek, amelyben birtokaik feküdtek. A szokásos jelenség I odomér érseké, aki dunántúli létére a váradi püspökségre került, a kivétel a Pok nembeli Amadéé, aki győri püspökként saját családi birtokai felett is illetékes volt. A nemzetség támogatása közvetett módon, a királyi tanácson keresztül nyilvánulhalolt meg, amelynek minden érsek és püspök változatlanul „hivatalból” tagja volt.

A király bizalmasainak hosszú működési ideje, karrierjük rendszeressége, rokonságuk számára a hatalomból való részesedés biztosítása különkülön és együttvéve azt sugallják, hogy a földcsuszamlás megállt, IV. Bélának sikerült az arisztokrácia centrifugális erői és a központi hatalom között valamiféle egyensúlyt teremtenie. A valóságban ez a megállapítás legfeljebb az 1260-as évek elejéig érvényes. IV. Bélát saját sorsa érte utol, ahogyan ő ellentétbe került apjával, ugyanolyan ellentét alakult ki közte és fia, István között. István a meghódított Stiriát kormányozta, majd amikor az 1259-ben elveszett, Erdélyt kapta meg. A lappangó ellentét ezzel nem szűnt meg apa és fia között, mindketten egyforma hévvel igyekeztek híveik számát szaporítani és hűségüket megerősíteni. Látszólag semmi újat nem találhatunk eljárásukban, a dinasztián belüli ellentét ismétlődött meg új szereplőkkel, de a látszat mögött két új tényező jelent meg: a dinasztián belüli fegyveres harc, amire már több mint egy nemzedék óta nem volt példa, és az arisztokráciának hatalma növekedésével együtt változó magatartása.

1264-ben az ellentét nyílt háborúvá fajult. A király meg akarta fosztani fiát Erdély kormányzásától, Kemény fia Lőrinc parancsnoksága alatt sereget küldött ellene, amely a trónörököst Feketehalom várában ostrom alá vette. Javában folyt az ostrom, amikor a Miskolc nembeli Panyit a várat saját csapatával felmentette. A dinasztián belüli feszültség keretében egy arisztokrata döntötte el a harc kimenetelét, s döntése saját elhatározásán alapult. Most Istvánon volt a sor, hogy támadjon. 1265-ben Isaszegnél döntő csatában a trónörökös győzött, a nádor, Kőszegi Henrik két fiával együtt fogságba került. 1266-ban a király kénytelen volt fiával mint egyenrangú politikai tényezővel békét kötni. István mérsékletet tanúsított, nem aknázta ki katonai győzelmét, nem követelt többet, mint amit addig birtokolt, de gyakorlatilag ettől az időponttól kezdve apjától függetlennek tekintette magát, önálló külpolitikát folytatott. Ez is új vonásnak tűnik, mert mindaddig a magyar dinasztia fiatalabb tagjai a dinasztia fejének, a királynak a segítőtársai voltak; Kálmán hercegnek Halics királyaként apjának, II. Andrásnak a külpolitikai céljait kellett volna megvalósítania. V. István trónörökösként apja politikai elhatározásából vett feleségül előkelő kun lányt, 1266 után folytatott külpolitikájában azonban már teljesen függetlenül cselekedett.

A viszony apa és fia között teljesen megromlott, ezen a béke többször megismételt megerősítése sem segített. IV. Béla 1270-ben bekövetkezett halála előtt régi ellenségéhez, Ottokár cseh királyhoz fordult. Kérte, hogy feleségét, kedvelt lányát, Annát, és „mindazon báróinkat, kik hűségben állhatatosan megmaradtak... atyailag öleljétek magatokhoz, ha a mi halálunk után esetleg határaitokra

ki'llcne távozniok”.[35] A levél forma szerint kérés volt, tartalma azonban programnak bizonyult. IV. Ilcla 1270 májusában bekövetkezett halála után rKünek lánya, Anna menekült Ottokárhoz. A Béla ..hűségén állhatatosan megmaradt” bárók közül k öszegi Henrik és Aba nembeli Lőrinc érezte szükségét annak, hogy Ottokár „határaira távozzon”. I'gyik sem egyedül. Henrik hat várat, illetve a hozzá tartozó birtokokat (és befolyási körzetet) vitte magával, a várak közül Borostyán, Kőszeg, Szalónak és Szentvid sajátja volt, Dobrát szövetségese, < íeregye Pál fia Miklós, Lékát pedig Csák Demeter adta át Henriknek, aki apósa vagy feleségének nagybátyja volt. Ezzel Vas megye valamennyi vára és természetesen velük együtt a megye - Ottokár kezére került. A hat vasi várhoz Henrik egyik fia még egy zalait csatolt, Sztrigót, amit a Hahót nembeliektől sikerült elfoglalnia. Aba nembeli Lőrinc ehhez képest igen szerény szövetségesnek bizonyult, csak a nemrég újra felépített lánzséri várat vitte magával, ami Sopron megye déli részével egészítette ki Henrik területét. A felmerülő politikai kérdéseket az 1271-ben kötött magyar-cseh béke rendezte, a várakat V. István visszafoglalta. Henrik Ottokárnál maradt, s helyzetének megjavítására másodszor is megnősült, egy cseh főúr lányát vette feleségül.

Kőszegi Henrik magatartása minden tekintetben eltér elődeiétől, a 12. században és a 13. század első felében élő magyar arisztokratákétól. Az nem lehet vitás, hogy 26 éven át hűségesen szolgálta IV. Bélát. 1244-ben vasi ispánként kezdte, ekkorra vagy már felépítette, vagy már megszerezte Kőszeg várát. A megye élén csak két évig állt, de nyilván nem volt véletlen, hogy ugyanebben a megyében felépítette

Szentvid várát, az 1260-as években pedig megszerezte királyi adományként Borostyánt és Szalónakot. Vas megyében 1270-ben csak Dobra és Németújvár nem tartozott birtokai közé, de az elsőt a vele egy követ fújó Geregye Pál fia Miklós, a másodikat Pok nembeli Móric birtokolta. Henrik magatartásának első jellemzője, hogy kezdettől fogva a megye területe feletti uralmat tűzte ki célul, s ezt a célt lényegében már IV. Béla uralma alatt sikerült megvalósítania. 1253-ban országbíróként került a bárók közé, ekkoriban Somogy ispánja volt, és ezt is megtartotta az országbíróság mellett. 1260-ban Rátót nembeli Lóránttól vette át a nádorságot, amelyet 1267-ig töltött be. Nem tudjuk, miért kellett megválnia tőle. Lehet, hogy a király és a trónörökös között 1266-ban megkötött béke következményeként. Akárhogyan is történt, IV. Béla nem ejtette el. Henrik Szlavónia kormányzását vette át, ebben a pozícióban érte a király halála. Az Ottokárhoz intézett, fentebb idézett levélből világos, hogy IV. Béla is, bárói is István bosszújától tartottak. V. István apja halálakor 29-31 éves lehetett, tehát ugyanabban a korban volt, mint IV. Béla, amikor apja udvarában „rendet csinált”, s ez nem lehetett biztató jel. Béla is számolt azzal, hogy méltóságviselőinek el kell menekülniük, esetleg átmeneti ideig cseh területen kell maradniuk, de azzal biztosan nem, hogy váraikat is magukkal viszik a cseh királyhoz. Kőszegi Henrik nem menekült, hanem - István szavaival élve - „elhagyta hazáját, és átadva várainkat, hűtlenül [Ottokár] királyhoz állt át”[36], az ő alattvalója lett. Ezt IV. Bélának az országban maradt hívei (ők voltak túlnyomó többségben) sem minősíthették másnak, mint árulásnak, a magyar királlyal szembeni kötelező hűség

(elmondásának, amire a magyar arisztokratáknak német társaikkal ellentétben - nem volt joguk. Ha I lenrik ezen a morális kötelezettségen túltette májúit, akkor egyenrangúnak tekintette magát a királlyal. Ugyanolyan független politikát folytatott, mint a szuverén uralkodók vagy - közelebbi példát hozva - a trónörökös.

Nem volt egyedül. Szövetségeseit felsoroltam, és szinte felesleges mondanom, hogy magatartása gyorsan iskolát csinált. A Gutkeled nembeli Joákim méltó tanítványnak bizonyult. István híveként kezdte meg pályáját, trónra lépte után szlavón bán lett. Két évvel később új trükkel bővítette a magatartási formákat, amikor - a nagyravágyó és korlátolt királyné segítségével, és valószinűleg felbujtására - elrabolta a kiskorú trónörököst, és vele Kapronca várába zárkózott. Az Árpádoknak ebben az időben egyetlen felnőtt férfitagja élt, V. István a király, ez a tény eleve kizárta azt a lehetőséget, hogy az arisztokraták a dinasztián belüli - immár három nemzedéken át fennálló - feszültség kiélezésével érvényesítsék hatalmi törekvéseiket. A recept egyszerű megoldást ajánlott: ha a dinasztián belül nincs feszültség, akkor elő kell idézni. Valószínűleg nem számítottak akkora sikerre, mint amilyent ténylegesen elértek. V. István váratlanul meghalt, így teljesen szabaddá vált az út politikájuk megvalósítása előtt.

Kun László kiskorúsága alatt anyja, Erzsébet és annak mindenkori kegyence kormányozta az országot, ami egyet jelentett azzal, hogy hol az egyik, hol a másik főúri pártra próbált támaszkodni. Hóman Bálint számításai szerint a király kiskorúságának öt esztendeje alatt tizenkétszer változott meg az ország „kormánya”, azaz a bárók összetétele,

tehát egy-egy „kormány” átlagosan még fél évet sem töltött hivatalban. A hirtelen változtatás ezúttal nem egyedül az uralkodó anyakirályné szeszélyességét bizonyítja, hanem a főúri pártharcoknak volt a következménye, amelyek során a központi hatalom összeomlott. Az arány és az ütem IV. László nagykorúsága alatt sem változott meg. Az uralkodó nem ismerte, és úgy látszik, nem is volt alkalma megismerni az európai társadalmi normákat, sűrűn ismétlődő pálfordulásai inkább rontottak, mint javítottak a helyzeten. A bárók működési idejét most már nem érdemes úgy követni, ahogyan azt II. András és IV. Béla kormányzásával kapcsolatban megpróbáltam, mert nem lehet belőle összefüggő következtetéseket levonni. A főúri pártok tevékenysége sem ad erre lehetőséget. Ehelyett az itt következőkben a főúri pártok 1272-1274 közötti politikájának egy tanulságos példáját, majd Trencséni Csák Máté karrierjén az oligarchák legnagyobb eredményt elért - és forrásaink alapján a legjobban ismert - alakját mutatom be.

A főúri pártharcokban két férfi játszotta 1272-ben a vezető szerepet: a politikai válságot előidéző Gutkeled nembeli Joákim szlavón bán és az V. István halála után Magyarországra visszatért szövetségese, Kőszegi Henrik, aki várait - és velük befolyását is - visszakapta. Első dolguk Béla macsói hercegnek - anyja révén IV. Béla unokájának - a meggyilkolása volt. A politikai okokból előre megfontolt szándékkal elkövetett emberölés korábban nem tartozott a magyar arisztokrácia eszközei közé, ha eltekintünk Csépán nádor 1209-ben bekövetkezett meggyilkolásától, aminek sem okát, sem körülményeit nem ismerjük. Kőszegi és Joákim most ezt az eszközt is bevonultatták politikai fegy-

\ ci tárukba, s miután a király, illetve anyja semmi-
Icle jelét sem adta rosszallásának, még szentesítést c. sikerült szerezni hozzá. Indítóokuk valószínűleg .1/ volt, hogy ezzel, ha nem is a dinasztia egyik tagját, de legközelebbi rokonát tegyék el láb alól, ami annyiból látszik logikusnak, hogy a dinasztiára \cin volt már szükségük. Két évvel később, az anya-királynéval történt szakítás után mégis hasznosnak Imit, ha a dinasztián belüli ellentét szításához tér-nek vissza. Megismételve az 1272-i puccsot, a király öccsét, András herceget rabolták el. Ezt a másik, ('sák nembeli II. Máté és Rátót nembeli Lóránt vezetése alatt álló, főúri párt nem tűrte el, a két párt között a Székesfehérvártól délre eső Fövenynél sza-bályos csatára került sor, amelyben Henrik életét, Joákim befolyásának nagyobbik felét vesztette el. Az eset több szempontból érdekes. Nem is próbál-lak meg eljárásuknak valamiféle legitimitást köl-csönözni, a király bevonásáról szó sem volt. A fö-venyi csatatéren szemben álló feleknek már teljesen mindegy volt, viseltek-e valamilyen országos méltó-ságot vagy sem. Hatalmuk alapját a nagybirtok és annak anyagi ereje segítségével megszervezett ma-gánhadseregük alkotta. Úgy látszik, hogy ebben az időpontban még egyik sem rendelkezett elég nagy fegyveres erővel, ezért mindkét sereg a kisebb ma-gáncsapatok közös parancsnokság alá helyezett egységeiből állt; a főúri politika „más eszközökkel” folytatott megvalósítása legjobb módjának a párt-alakulás látszott. Mint a kaleidoszkóp forgatásá-nál, a kisebb egységek folytonosan változtatták helyüket, így a pártok összetétele is folytonosan új képet mutatott fel. A szerveződés elve még nem kristályosodott ki. Biztosan nem volt területi, mert az az Aba nembeli Lőrinc, aki 1270-ben Kőszegi

Henrikkel együtt állt át Ottokárhoz, a fövenyi csatában már a Csákok oldalán harcolt annak ellenére, hogy birtoka és vára Lánzsér Henrik várai tőszomszédságában ki volt téve a Kőszegiek bosszújának. A személyi elv dominált ebben a korszakban, mert két évvel a fövenyi csata után a Csák nembeli Péter feldúlta Veszprémet, felprédálta a székesegyházat és kincstárát, hatalmas kulturális értéket pusztított el, s a tett egyedüli indoka az volt, hogy ezt az egyházmegyét Kőszegi Henrik fia, Péter püspök kormányozta.

Kun László meggyilkolása után III. András ugyan a főpapok segítségével megpróbálta a királyi hatalmat helyreállítani, erőfeszítései azonban elkéstek. Akkorra az oligarchák már olyan nagy hatalomra tettek szert, hogy nem lehetett letörni őket. Az egymással versengő főúri pártok váltakozó támogatása már Kun László alatt sem vezetett sikerre. A másik oldalon a dinasztián belüli harc tiszta formája ugyan már nem volt lehetséges, de az Anjou trónkövetelő pápailag támogatott fellépése lényegében ugyanolyan lehetőséget biztosított az arisztokrácia részére, mintha két Árpád-házi állt volna szemben egymással. Amikor pedig 1301 elején III. András meghalt, Magyarország már több olyan territóriumból állt, amelynek urai eldönthették, ki lépjen az Árpádok trónjára. A leghatalmasabb kétségtelenül a Csák nemzetség Trencséni ágából III. Máté volt, de mellette a Kőszegiek - most már az ifjabb Henrik vezetésével -, Aba Amadé az ország északkeleti részén, Kán nembeli László vajda Erdélyben, Borsa nembeli Kopasz a Tiszántúlon, a már ismert Ákos nembeli Ernyének fia, István Borsodban minősíthető oligarchának, ha eltekintünk a horvát és szlavón területtől, ahol

iiu‘1' hármat találhatunk, de ahol a gazdasági-társa-
• l.ilmi fejlődés eltérő irányt követett. Csák Máté lulalmának kialakulása, uralmának jellegzetessé-i'n, sőt gyengéi is tipikusnak nevezhetők, érdemes icliát ennek segítségével az oligarchiát bemutatni abban a reményben, hogy ezzel az eljárással hű maradok célomhoz, a fejlődés általános irányának im Mertetéséhez is.

A Csák nemzetség - mint már korábban láttuk

honfoglaláskori vezértől, Elődtől származtatta magát, szállásbirtokai a Dunántúlon, a Vértes hegységben feküdtek, itt épült fel nemzetségi monostoruk Vértesszentkereszten, itt emelte a hagyomány szerint az István kori ős, akitől nemzetségük és az erősség nevét vették, Csákvárt is. A 13. század elején, amikor a nemzetség újra nyomon követhető, ugyanúgy összekapcsolhatatlan ágakra szakadt, mint a Hontpázmány nem. A nemzetség karrierjének megindítása két férfi nevéhez fűződik, az Ugodi ághoz tartozó Demeteréhez, aki - hadd emlékeztessek rá - előbb II. András legbelsőbb köréhez tartozott, 1217-1230 között az asztalnokmester tisztét töltötte be, majd 1230-ban Bélához állva 1242-1245 között országbíró lett; valamint a Trencséni ághoz tartozó I. Máténak, aki Béla híveként volt 1235-1242 között asztalnok-, majd 1242-1246 között tárnokmester. Sajnos nem tudjuk, hogy a két ág között a nemzetségin kívül milyen kapcsolat állt fenn, de biztos, hogy mindketten felismerték a dinasztián belüli ellentét adta lehetőséget, mert Máté három fiát István ifjabb király udvarába irányította. A három közül II. Máté és Péter emelkedett ki, az előbbi 1270-1283 között szinte megszakítás nélkül viselt valamilyen tisztséget. Nádor korában, 1278-ban a Morvamezőn harcoló magyar

sereg parancsnokaként érte el pályája tetőpontját. Sikerei ellenére sem szerzett nagy vagyont, bár sok kisebb adományban részesült. Nyitra megyében kovácsolta össze a tapolcsányi uradalmat, és építette fel Tapolcsány várát. II. Máténak nem voltak gyermekei, vagyonát és vele várát öccse, Péter örökölte, aki - ezt is elmondtam már - ugyanolyan hévvel vett részt a főúri pártharcokban, mint bátyja, de szintén csak egy nagyobb birtokot szerzett, a Nyitra megyei Szenicet a morva határon.

Egyelőre 1283-ig, amikor a két testvér meghalt, semmi különös nem történt, a nagybirtokos arisztokrácia egyik nemzetsége a szokványos pályát futotta be: egyik ága nagy birtokot szerzett, és azon várat emelt. De éppen ezen a ponton, a nemzetségnél kell egy pillanatra megállnunk. A Hontpázmány nemzetség példáján már láttuk, hogy a várépítés differenciálódást indított meg a nemzetségen belül. Az egyes ágak között tulajdonban - a várak tulajdonában is - és a politikai szereplés lehetőségében nagyfokú különbségek keletkeztek. A Csákok Trencséni ágánál egy másfajta folyamat figyelhető meg, amelyhez nem árt kivonatos leszármazási táblát segítségül hivni.

I. Máté
1235 -1242 asztalnokmester,
1242-1246 tárnokmester

Márk I. István **II. Máté** **I. Péter**

II. István

Csák Trencséni Máté
+ 1321

Márk fia István saját számlára dolgozott, és megmaradt a nemzetség szállásbirtoka közelében. Itt építette fel a Szalók nemzetségtől megvásárolt földön Bátorkőt (Veszprém megye), majd Gesztest (Komárom megye) 1290-1294 között, itt szerzett adományt 1280-ban a Sopron megyei Kabold várára, s vette el - forma szerint kifogástalan módon - Csókakőt a nemzetség Dudari ágától, majd 1300 után Cseszneket a Csesznekiektől. Nagybátyjai földrajzilag így messze kerültek tőle, nem találjuk István nyomát II. Máté 1283-ban készített végrendeletében sem, amiből arra kell következtetni, hogy még ez előtt az időpont előtt apja, Márk megosztozott testvéreivel. Még messzebbre sodródtak a rokonok egymástól 1301 után, amikor Márk fia István Károly Róberthez csatlakozott, unokatestvére pedig Vencelhez. Mindketten zárt terület kiépítésére törekedtek, mindketten csak saját érdekeiket tartották szem előtt, eszközeiben egyik sem volt válogatós, politikai vonalvezetésük azonban eltért egymástól. A történetben meglepő azonosság és meglepő eltérés mutatkozik Márk fiának és Péter fiainak magatartásában. Az azonosságból arra lehet és kell következtetni, hogy a 13. század utolsó évtizedében nemcsak a Kőszegiek, Abák, Borsák stb. soraiban találunk potenciális kiskirályokat, hanem a magyar arisztokrácia soraiban mindenütt. Ilyenek voltak Trencséni Máté későbbi szomszédai, a Balassák, az Aba nemzetség birtokai mögött Petenye fia Péter. Ezek közé kell sorolnunk a Csák nemzetség Trencséni ágának minden képviselőjét, így Márk fia Istvánt is. Az azonosság arra is rámutat, hogy a versenyfutás a zárt uralmi terület kialakításáért a 13. század utolsó évtizedében élesedett ki, és csak a századfordulón dőlt el. Addig sok

nagybirtokos reménykedhetett abban, hogy hatalomban még egy fokkal feljebb léphet. Tanulságosak az ellentétek is. A nemzetség tagjait elvileg kötelező szolidaritás fűzte össze, ami a jogszokásban, de főképpen a birtokjog terén is megnyilvánult. A század első felében feltűnő két nemzetségtag, Demeter és Máté esetében tagadhatatlanul az a benyomás alakul ki, hogy valamilyen összhang állt fenn köztük, legalábbis ugyanazt a politikát követték. Demeter 1230-ban állt át a trónörökös oldalára, I. Máté is a trónörökös udvarába küldte fiait. Márk fia István és II. Máté, illetve a trencséni nagyúr között ilyen kapcsolatnak semmi nyoma, inkább az a látszat, hogy egy cseppet sem törődtek egymással. A differenciálódás során bekövetkező demoralizálódásnak ékes példáját láttuk fentebb a Hontpázmány nemzetség Bényi ágánál, s ha a Csákok nem is jutottak el erre a fokra, biztos, hogy a nemzetségi szolidaritás megszűnt nemcsak az egyes ágak között, hanem azokon belül is. Néhány rendelkezésre álló példából könnyelműség lenne messzemenő következtetéseket levonni, de azt az állítást mégis megkockáztatom, hogy a 13. század második felében a nemzetségen belüli szolidaritás annál gyorsabban és tökéletesebben szűnt meg, mennél nagyobb vagyonra, több várra tettek szert, mennél inkább vettek részt a pártharcokban annak egyes tagjai. Ha a rokonság adta összefogás területén a nemzetség felbomlott, s ezért megszűntnek tekinthető, helyére nyilvánvalóan új társadalmi egységnek kellett lépnie. Valóban létre is jött az új társadalmi forma, amelyet a 13-14. századi latin okleveles gyakorlat továbbra is „nemzetség”-nek *(genus)*nevezett, de amely mégsem tekinthető elődjével azonosnak, ezért kényszerűségből - és az ant-

Topológia meg a szociológia szóhasználatától eltérően - „klán”-nak hívok majd. Egyelőre csak anynyiból határozom meg, hogy a klán az egy őstől liágon leszármazók összessége, s az őst a nemzetségen belül vagyonszerzése és politikai hatalma, a pártharcokban való sikeres részvétele határozta meg. Esetünkben Márk fia István és II. Máté tekinthető egy-egy klán megalapítójának.

III. Máté, a magyar történeti irodalomban Trencséni Csák Máténak nevezett oligarcha, pályafutásának kezdetén III. András hűséges híveként tűnt fel. 1291-ben részt vett a király oldalán az osztrákok elleni hadjáratban, majd 1292-ben a Kőszegieket verte ki Pozsony és Detrekő várából. A hadilettnek kézzelfogható eredménye abban nyilvánult meg, hogy a két oligarcha között hallgatólagos béke jött létre, minden szembenállásuk ellenére sem avatkoztak bele ettől kezdve egymás ügyeibe, a Kőszegiek többé nem lépték át a Dunát, Máté nem okozott nehézséget a nyugati határszélen. A katonai siker politikai téren is gyümölcsöt hozott. III. András 1293-ban Mátét lovászmesterré nevezte ki, egyben rábízta a pozsonyi ispánságot, majd 1296-ban nádorrá tette, és Pozsony megyét is a kezében hagyta. Már itt megjegyzem, hogy a két évig betöltött nádori méltóság még 24 évig szolgált alapul állandó címének, Máté haláláig „nádor” maradt, holott ezt a tisztséget többé nem viselte.

Az 1293-1297 közötti viszonylag nyugodt időszak alatt Máté hozzálátott hatalmának kiépítéséhez. 1295-ben a Trencsén megyei Ugróc, 1296-ban a Pozsony megyei Vöröskő várát vette meg, formailag mindkettőt kifogástalan eljárással, a valóságban mindkét esetben erőszakkal. Nemcsak kész várakat igyekezett megszerezni. 1283 után felépítet-

tél

te a Bars megyei Hrussót, bátyja ugyanakkor a nyitrai Apponyt, amelyet - bátyja 1300 körüli gyermektelen halála után - Máté örökölt. Most már három vára volt egymás mellett, s egy negyedik (Vöröskő) távolabb. Ezt az együttest egészítette ki, amikor 1297-ben - nem egészen tisztázott módon - megszerezte Trencsén várát, ahol ettől kezdve székelt. Világosan felismerhető ebben az esetben is az, amit Kőszegi Henrik harminc évvel korábbi magatartásából kiolvashattunk, az egymás melletti várak kézre kerítésével földrajzilag zárt territórium kialakítására törekvés.

1297-ig Máté ténykedését a király áldása vagy legalábbis hallgatólagos beleegyezése kísérte. Nem tudjuk, miért mentette fel III. András 1297-ben Mátét a nádori méltóság alól, de bizonyos, hogy Máté elhagyta a király hűségét. Kenyértörésre csak két évvel később került sor, 1299-ben, a jelek szerint Máté kezdeményezésére. A közvetlen indokot egy nem túlságosan nagy jelentőségű eset szolgáltatta. A Nyitra megye északi részén birtokos Divék nemzetség Mátéhoz húzó tagja, István a „nádor” előtt azzal vádolta meg a nemzetségnek egy másik tagját, Barleust, hogy hűtlen Mátéhoz. Barleusnak a király előtt tett kijelentése szerint Máté úgy határozott, hogy a vád igaz voltát a felek között vívandó párbaj döntse el. Az ügyről Máté is nyilatkozott, szerinte a felek kölcsönösen hűtlenséggel vádolták egymást, és ő (mármint Máté) nem ítélt párbajt, azt a felek ajánlották fel. Az ügy megítéléséhez még azt kell tudnunk, hogy egyrészt István valóban Máté familiárisa volt, másrészt, hogy Máté elfoglalta Barleus birtokait, indokul pedig azt hozta fel nyilatkozatában, hogy azokat Barleus hűségének bizonyítékaként ajánlotta fel neki. Az ügy igazán nem

lett volna jelentős, ha néhány feltűnő vonása nem tette volna azzá. István mint familiáris valóban urának, tehát Máténak bírói széke elé tartozott, de csak szolgálati ügyből kifolyólag keletkezett kérdésekben. Ezt az ügyet pedig csak akkor lehetett volna - némi erőltetéssel - szolgálati ügynek tekinteni, ha a pert Barleus indította volna meg. Kevéssé látszik valószínűnek, hogy Barleus maga kereste volna a bajt. Egyszóval Máté ebben az ügyben nem volt illetékes, pontosabban nem lehetett illetékes, mert már két éve nem volt az ország nádora, így nem ítélhetett két egyenrangú nemes közötti perben. Az egész ügynek - és egyben Máté magatartásának - legfeltűnőbb vonása a per tárgya. Semmilyen címen nem tarthatott igényt Barleus hűségére, ezt csak az ország „természetes ura”, a király követelhette meg. Máté - ez a végső következtetés - Nyitra megyét saját territóriumának tekintette, és úgy vélte, hogy a területen élő nemesektől is hűség jár neki, ezt pedig csak úgy tehette, hogy a territórium független urának, kiskirálynak tekintette magát. A territóriumok kialakítása már egy nemzedékkel korábban megindult Magyarországon, legkorábban a Kőszegiek kezdtek hozzá, de a territóriumépítés alapjául mindig a puszta hatalom szolgált, amely a familiárisoktól a szolgálat kezdetén letett eskü alapján joggal követelhetett hűséget, mindenki mással szemben a meztelen erőszak alapján tette ezt. Elvileg - bár hallgatólagosan - Máté volt az első, aki befolyási területén minden lakos, de főképpen minden nemes hűségére igényt tartott. III. András minden jel szerint felismerte a helyzetet, és (Balassa) Miklós fia Demeter parancsnoksága alatt sereget küldött Máté ellen.

A kocka el volt vetve, Máténak dönteni kellett,

hogy megpróbál-e a királlyal kibékülni vagy végleg szembeszegül vele. Az utóbbi mellett maradt, s elhatározása arra indította, hogy territóriumát az addiginál gyorsabb ütemben és hatásosabb módon építse ki. Megszerzett erősségei a Hontpázmány nemzetség Bényi ágának váraival néztek farkasszemet, s nem tartott soká - még 1299 előtt -, hogy Máté egyszerűen elfoglalta őket, közülük Hrádek, Pöstyén és valószínűleg Privigye elpusztult az ostrom során. Privigyét azonban Máté minden jel szerint újjáépítette, a többi, Csejte, Rajec és Bajmóc szépen illeszkedtek bele Máté erősségeinek láncolatába. A Bényi ág tagjai is a potenciális oligarchák közé tartoztak, eszközeikben ők sem voltak válogatósak, birtokaik és váraik elfoglalása azonban súlyos csapást jelentett számukra, az ág tagjai hosszú időn át hiányoznak az arisztokraták közül, ami nyilván annak volt a következménye, hogy Máté „kiütötte” őket a versenyből. Hasonló sors érte el Gimes várának urait, a Hontpázmány nembeli Forgáchok őseit. Nemcsak az egyetlen erősségüket vesztették el, hanem kereken egy évszázadra kiestek az arisztokraták közül. Nem sikerült ilyen jól Máténak a Trencsén elfoglalásával, illetve Oroszlánkő megszerzésével (felépítésével?) szomszédossá vált Balassákkal szembeni fellépése. A klán tagjai már a század dereka óta egymás után viselték Zólyom megye ispánságát, amelyhez akkor még a Liptói-, Túróéi- és Árvái-medence is hozzátartozott. A Balassák is potenciális oligarchák voltak, Trencsén felé próbáltak terjeszkedni, 1282-ben megvették potom pénzért - azaz színlelt egyezséggel és erőszakkal - Hricsó, 1300 előtt felépítették Varin, Szucsány és Lietava várát. 1297 után Máté elfoglalta ezeket a várakat, de a Balassák törzsbir-

Inkáig nem jutott el, hatalmukat nem tudta meglörni. Még így is szép teljesítmény volt. Uralma és befolyása most már az ország egész északnyugati löszére kiterjedt, Nyitrán, Trencsénen és Barson kívül Pozsony és Komárom megye egy részére is. üzen a területen Máté hűséget és engedelmességet követelt, nemcsak familiárisaitól, hanem még az olyan magas rangú uraktól is, mint amilyen a nyitrai püspök volt.

III. Andrásnak Máté ellen indított, látszólag sikertelen hadjárata után Máté a régi arisztokrata taktika szabályai szerint az Anjou trónkövetelőt ismerte el, de ezt az elhatározását gyorsan, még abban az évben visszavonta. Nem tudjuk, mi volt az indoka, de 1301-ben, III. András halála után Máté tagja (vezetője?) lett annak a küldöttségnek, amely Vencel cseh király hason nevű fiát, Vencelt hívta meg a magyar trónra. A jutalom nem is maradt el, Vencel ünnepélyes oklevélben Nyitra és Trencsén megyét Máténak adományozta, addig erőszakos és jogtalan foglalásait ezzel legalizálta. Máté nyilván úgy ítélte meg a helyzetet, hogy most már Vencelre sincs szüksége, s nemcsak elfordult tőle, hanem az osztrák herceggel kötött a csehek ellen szövetséget, betört Morvaországba, és amikor Vencelt apja a csellel megszerzett Szent Koronával együtt hazavitte, Máté 1306-ban Vencel várnagyától elfoglalta Visegrádot. Lehetetlen nem észrevenni Máté magatartásának negatívumát. Ő, aki Vencel pártjának feje volt, s aki követségbe ment el hozzá, nem kapott vagy - én inkább azt hiszem - nem vállalt tisztséget Vencel uralma alatt, megmaradt cím és rang nélküli szürke, de hatalmas támogatójának addig, amíg annak szükségét érezte.

Vencel apja fia trónigényét és a Szent Koronát a

másik trónkövetelőnek, Ottó bajor hercegnek adta át. Az oligarcháknak dönteniük kellett, hogy Ottót fogadják-e el királynak vagy az Anjou Károly Róbert mellé állnak, illetve mellette maradnak. Máté a döntést három hosszú évig halogatta, nyilván abból a reményből kiindulva, hogy mennél később nyilvánítja ki hűségét, annál nagyobb árat kap majd érte. Számítása bevált. Amikor Ottó is kiesett a versenyből, Károly Róbert és az őt támogató pápai politika nagy erőfeszítéseket tett Máté megnyerésére, ami a nagyúr territóriumának nagyságát és befolyását tekintve nem is csodálatos. 1308-ban a Pilis hegység kékesi kolostorában került sor Gentilis bíboros és Máté személyes találkozására. A bíboros súlyos árat fizetett azért, hogy az oligarcha Károlyt királyának elismerje. Máté tárnokmester lett, és külön felhatalmazást kapott, hogy Károly ügyének „zászlótartója, igazgatója és élharcosa” legyen, továbbá Visegrádot is megtarthatta.

A kékesi találkozó után úgy tűnt, hogy Máté valóban az Anjou trónkövetelő hívei közé szegődik, mert - ha nem is személyesen - képviselője, a Tűrje nembeli Fülöp útján részt vett az 1309-i pesti királyválasztó országgyűlésen és az azt követő koronázáson. Az azonban mégis kiábrándítólag hatott, hogy az 1310-i koronázáson nem vett részt, nem is képviseltette magát, holott Gentilis minden módon megpróbálta személyes megjelenésre rábírni. Amikor passzivitása nem változott, 1311-ben Károly megfosztotta tárnokmesteri tisztségétől, Gentilis pedig Pozsonyban kiátkozta Mátét és mindazokat, akik vele tartanak. A látszat hűség megszűnt, Károly ettől a pillanattól kezdve Mátéban látta legfőbb ellenségét.

Mátét a kiátkozás hihetetlenül felháborította.

Nyilvánvaló politikai, és nem egyházi tett volt, de iigy látszik, Máté erre nem számított, ami teljesen Hihető, mert III. András uralmának végén, 1298-han is olyan törvényeket hoztak, amelyek a hatalmaskodó, a nemesek szabadságát korlátozó bárókat kiközösítéssel fenyegették. A fenyegetést sohasem váltották be, még a nyitrai püspök sem, aki nemcsak birtokain, de saját bőrén is érezte Máté kihívását. Hogy mekkora indulatot váltott ki Máiéból Gentilis lépése, azt a legjobban az mutatja, hogy teljesen kilépett hosszú évek - ha ugyan nem egész addigi élete - passzivitásából. Az egyháziak ellen fordult, megrohanta és elpusztította Nyitrát (mint apja annak idején Veszprémet), és mindent megtett, hogy az esztergomi érsekséget is megfélemlítse. Támadást kísérelt meg a király hűségén lévő Buda ellen is, amihez most jól jött a visegrádi vár mint bázis.

A döntés mégis egészen másutt következett be. A másik kiskirályt, Aba Amadét 1311-ben a kassaiak egy zendülés alkalmával agyonütötték. Fiai egy évvel később, 1312-ben bosszút akartak állni, és ezzel kiprovokálták a fegyveres döntést. Máté éleslátását bizonyítja, hogy felismerte a helyzet kritikus voltát, s rokona és hű szövetségese, az Aba nembeli Nagy vagy Szép Aba vezetésével hatalmas katonai erőt, 1700 páncélos lovast bocsátott Amadé fenyegetett fiainak segítségére. Nem ő tehetett róla, hogy a rozgonyi csatában Amadé fiai katasztrofális vereséget szenvedtek, és eltűntek a politikai színpadról.

A rozgonyi csata döntő jelentőségű volt, megindította az oligarchák hatalmának felőrlését. Máté pozícióját mégsem rendítette meg, sőt bizonyos mértékig erősítette. Forrásaink szerint 1312-1315 között territóriuma kelet felé bővült. A Balog nem-

zetség Athfy ága a Gömör megyei Balogvárt, a Csák nemzetség ismeretlen (talán Újlaki) ágához tartozó János a Hont megyei Visk, a Kacsics nembeli Csák fia János a nógrádi Hollókő és Ecseg várát adta át Máténak. Sajnos ezek a források későiek is, szűkszavúak is ahhoz, hogy az átadás körülményei tisztázhatók legyenek, így aztán nem tudjuk, hogy elszigetelt esetek együttesével van-e dolgunk, vagy potenciális oligarchákkal, akik alapjában véve Mátéval fújtak egy követ. Megnehezíti a tisztázást, hogy egy sor vár esetében nem tudjuk megállapítani, mikor került a trencséni nagyúr kezére: a Hontpázmányok Bozóki ágának litvai és drégelyi, az Aba nemzetség Borh-Budun ágának siroki, a Csobánka ág benei, a Losonciak divényi vára, nem is beszélve Fülekről, amelynek 13. század végi tulajdonosát sem ismerjük. Nagyon valószínűnek látszik a sok kérdőjel ellenére, hogy Máté szívósan tört előre kelet, Gömör, Hont, Nógrád, sőt Heves megye felé. Ekkoriban előretörése ellenére veszteségekkel is kellett számolnia. A királyi sereg elvette tőle Füleket és Hollókőt (1312-1313), 1315-ben Visegrádot, két évvel később Komáromot. Mind a négy vár Máté kiskirályságának szélén feküdt, Visegrád ráadásul messze előretolva.

A kisebb veszteségektől és nem túlságosan nagy nyereségektől eltekintve Trencséni Csák Máté és I. Károly küzdelme döntetlenre végződött. Máté nem tudta megakadályozni, hogy Károly ne érvényesítse uralmát az országban, meg kellett érnie 1316-ban Borsa Kopasz bukását és lefejezését. Egy évvel később azt is, hogy a Kőszegiek súlyos vereségük hatása alatt a király hűségére térjenek, és hét várukat adják át I. Károlynak. I. Károly valamennyi oligarchával szemben sikert aratott, Mátéval szem-

Iicii tehetetlen volt, meg kellett várnia, amíg a „nádor” 1321 tavaszán Trencsénben „ágyban, párnák közt” eltávozott az élők sorából.

A 13. század végén és a 14. század elején Magyarországon öt oligarcha épített ki magának territóriumot, közülük a legeredményesebb, leghosszabb pályát befutó Csák nembeli Máté működését kísértem figyelemmel. Régi nemzetségből származott, •ímelynek tagjai, így apja és nagyapja is országos méltóságokat, udvari tisztségeket viseltek, ennek ellenére viszonylag szerény vagyont örökölt. Tulajdonképpen apja és nagybátyja presztízsével, egyetlen várral és a hozzá tartozó nagybirtokkal indult bizony elég későn - abban a versenyfutásban, amelynek célja a még nagyobb hatalom elérése volt. A versenyfutás számtalan, nehezen vagy sehogyan sem mérhető tényezőnek köszönhette létrejöttét. Az arisztokrácia részéről az alapot a nagybirtok korábbi gazdasági, majd a várépítés segítségével politikai potenciáljának felszabadulása nyújtotta, a 13. század derekának arisztokratái kétségtelenül gazdagabbak és hatalmasabbak voltak elődeiknél. I ízzel a fejlődéssel párhuzamosan egyre szűkebbé vált az arisztokrácia élcsapata, azok a bárók, akik a hatalom gyakorlásából ténylegesen részt kaptak, libben a folyamatban nagy segítséget jelentett az arisztokraták részére az uralkodó dinasztián belül keletkezett feszültség, később a nyílt ellentét, s végül a fegyveres harc. Ezek a legitimitás látszatának fenntartásával tették lehetővé a szemben álló felek közötti választást és újabb meg újabb választást. Szokássá vált a magyar arisztokrácia soraiban, hogy kritikus helyzetben független mérlegelés alapján, önállóan döntsenek arról, hogy kit támogatnak a szemben álló felek közül, nemegyszer orszá-

gos politikai kérdésekben mondják ki az utolsó szót. A dinasztián belüli feszültség és harc, az arisztokrácia megnövekedett lehetőségei a központi hatalom nagyfokú hanyatlásához, majd megszűnéséhez vezettek, de mindvégig, még III. András uralma alatt is megtartott valamit korábbi nimbuszából. Ezt a trencséni nagyúr pályájának első szakasza is bizonyítja.

Máté hatalmának alapját - ahogyan fentebb láttuk - 1291-1297 között teremtette meg, amikor lovászmesterként és nádorként, mellékesen az egyik legfontosabb megye ispánjaként állt III. András szolgálatában. Ez a szolgálat adott lehetőséget arra, hogy a földrajzilag legközelebb eső és már jobban kiépített territóriummal rendelkező Kőszegieket a Duna bal partjáról egyszer és mindenkorra kiszorítsa, mégpedig nem saját számlájára, hanem az uralkodó hűséges bárójaként, annak megbízásából. A látszatot Máté nem becsülte le, élete végéig élt a fiktív nádori címmel. Néhány év alatt hatalmas eredményt ért el, nagy területen szerezte meg - így vagy úgy - a várakat, űzte ki vagy szorította vissza versenytársait, a körülötte élő - és ugyanannak a célnak a megvalósításán fáradozó - potenciális kiskirályokat.

Ilyenekben igazán nem volt hiány, akár a Hontpázmány nemzetség Bényi ágának tagjait, akár a Balassákat, vagy távolabb, Máté rokonát, Márk fia Istvánt vesszük tekintetbe. Mindnyájan még nagyobb összefüggő birtokra, még több egymással szomszédos várra, még nagyobb területre kiterjedő befolyásra igyekeztek szert tenni, s amint már fentebb megállapítottam, ez a versenyfutás a 13. század utolsó évtizedében dőlt el. Az eredményben a konkrét földrajzi körülményeken kívül fontos té-

nyezővé vált az ellenállás ereje, akár a szomszédos oligarchajelölt, akár valamilyen más tényező részéről, mint ahogyan a Bényi ág tagjainak Zólyom vára elfoglalására irányuló kísérletét valószínűleg a várjobbágyok hiúsították meg. Úgy látszik, a frissen összekovácsolt váregyüttesek megvédése nem volt könnyű feladat. Hiába álltak a Bényi ág várai egymás mellett, szorosan, két csoportban, Máté ugyanúgy elfoglalta őket, mint a Balassáknak azokat a várait, amelyeket törzsterületük határán kívül szereztek. Ha emlékezetünkbe idézzük, hogy a Balassák több nemzedéken át viselték a zólyomi ispán tisztét, akkor itt is hangsúlyozni kell a legitimitás fontosságát.

Amikor itt a legitimitás kifejezést használom, tulajdonképpen több tényezőt foglalok egybe. Az első az a királyi tisztség, amely lehetővé teszi a terület erőforrásainak mozgósítását és jog szerinti felhasználását, legyen az a várjobbágyok hadba hívása vagy a föld népének megadóztatása; de arra is, hogy az arisztokrata vagy a potenciális oligarcha királyi tisztség jogcímén országos kérdésekbe is beleszóljon, a versenytárssal szembeni akcióit a királyság megmentése nemes cselekedetének tüntethesse fel, amint ez a fövenyi csata esetében is történt. Az ellenféllel szembeni fellépés legitimitása találkozik a kialakuló köznemességnek azzal a törekvésével, hogy - szabadságának megőrzése érdekében - közvetlenül az uralkodó vagy olyan tisztségviselője alá tartozzanak, aki igazgatás és jogszolgáltatás szempontjából az uralkodót képviseli, a hozzá vezető utat nem zárja el.

Máté 1299-ben a királyi hatalom egyik legalapvetőbb igényét sajátította ki, amikor hűséget követelt maga iránt a leendő köznemesektől. Annyit

ehhez mindenképpen hozzá kell fűzni, hogy ispánként, azaz az uralkodó képviselőjeként joggal várhatott el hűséget és engedelmességet a várjobbágyoktól, de ezt a királyi szerviensektől és az úri nemzetségek szerényebb viszonyok közé került ágának tagjaitól nem követelhette meg, mert a szerviensek a király famíliájának tagjai voltak, és ugyanúgy a nádor vagy az országbíró ítélkezése alá tartoztak, mint az úri nemzetségek legkisebb tagja. Ha nem forrásaink töredékessége vezet félre, akkor ezt a lépést egyedül Máté tette meg az oligarchák közül. A többiek megmaradtak a hagyományos állapot mellett, amikor a hűségre elvileg nem személy szerint, hanem fiktív méltóságaik és tisztségeik alapján tartottak igényt. Máté ugyan III. Andrással szemben látszólag büntetlenül úszta meg ezt a merőben új követelését, mégsem bízhatott nagyon sikerében, mert a király halála után Venceltől adományt szerzett Nyitra és Trencsén megyére.

Az adomány mindenekelőtt a legitimitás-látszat megőrzésének szükségességét bizonyítja, ez adott fegyvert a két megye nemeseinek ellenállásával szemben, de ez mutat Máté politikájának az újabb irodalomban jogosan hangsúlyozott pragmatikus voltára is. Ezután Máté elfordult Venceltől, sőt ellene fordult. Azt hihetnénk, hogy megint fiatalságának arisztokrata politikájához tért vissza, de talán jelentősebb lépésről van szó. Úgy gondolta, territóriuma most már elég erős ahhoz, hogy az uralkodó iránti hűség gyakorlása nélkül egymagában is megállhat. Pragmatikusnak kell nevezni Károllyal szembeni magatartását is, de ami a kékesi találkozó után történt, azt már csak passzivitásnak. Elismerte királynak az Anjou trónkövetelőt, de támogatni nem volt hajlandó. A legitimitást ezzel

megszerezte, ki kellett próbálni, valóban megáll-Iiát-e függetlenül saját lábán. Pusztán politikai mérlegelés alapján is teljesen érthető az eljárása. I'elismerte Károly és az őt támogató pápai politika sikereit, nem kívánta azokat növelni. Nyilván lázasan dolgozott hatalma építésén, másként nem képzelhető el territóriumának fennmaradása a rozgonyi csata után.

Eljárása még egy jellemzőre mutat rá. Sok fejtörést okozott a történészeknek az a kérdés, akart-e Máté király lenni vagy sem, ha pedig nem, akkor miért nem. A kékesi találkozó nyilvánvalóvá teszi, hogy nem. Nem is feltételezhető, hogy ilyen rosszul mérte volna fel a politikai helyzetet. Annál kevésbé tételezhető fel róla ennek a hibának elkövetése, mert Aba Amadé és fiai helyzetét teljesen világosan felismerte. Az sem maradhatott titok előtte, hogy Magyarországon a gazdasági és társadalmi fejlődés nem tesz többet lehetővé, mint territórium kiépítését, szükségszerű megmaradását a magyar király alattvalóinak sorában, de területén belül a királytól független hatalom gyakorlását. Ez fejeződött ki 1314-ben tapolcsányi kongregációján kiadott ítéletlevelében, amely szerint „méltóságának gyakorlásaként” *(ex officio dignitatis nostre)* köteles mindenkinek igazságot és jogot szolgáltatni.

Ha fentebb azt állítottam, hogy Csák Mátéra vonatkozólag forrásaink a legbővebbek, relatív értékítéletet állítottam fel. A bőség viszonylagos, egy sor kérdés nehezen vagy sehogyan sem válaszolható meg, és sajnos ezek közé kell számítani territóriumának szervezetét, kormányzását, a hatalom gyakorlásának módját. A Máté uralma alá tartozó terület egyrészt várak és a hozzájuk tartózó birtokok sorozatából állt, amelyet a „nádor” nevében

kibocsátott oklevelek latinul a megye régi, 11. századi nevével *provincia*-nak hívnak (talán várkerületnek fordítható ebben az esetben), másrészt abból a két megyéből, amelyet teljes egészében magáénak tekinthetett - 1302 után nemcsak *de facto,* hanem *de iure* is. A várkerületek élén egy-egy várnagy állt, egyetlen oklevél alapján kikövetkeztethető szervezetük pedig lényegében nem tért el a korabeli átlagos nagybirtokétól. Ezt a szervezeti formát minden jel szerint Trencsén megyében sikerült érvényre juttatni, aminek okát abban kell keresni, hogy a kisebb szabad birtokosok aránya itt csekély volt. Nyitrában egyrészt a nagybirtok sohasem jutott olyan túlsúlyra, mint az északi szomszédságban, másrészt a nemesi megye fejlődése is korábban indult meg. Itt Máté igyekezett az új politikai intézmény kifejlődését gátolni, amire a megye ispánjaként megvolt a lehetősége, mert helyettest és bírót állíthatott maga helyett.

Mindezt - megyét, várkerületet és más kisebb birtokait - személye és kísérete volt hivatva egységbe kovácsolni és megtartani. A hangsúlyt az előbbire kell helyezni, mert - Karácsonyi János megfogalmazása szerint - „csak az ő személye képezte hívei között az összekötőkapcsot”[37]. Talán kicsit különös, hogy ismét a kíséret szót használom, ahogyan a korai Árpádokkal kapcsolatban tettem, de jobb kifejezést nem találok rá, bár maga Máté, okleveleiben, a *curia* szót alkalmazta, aminek alapján történetíróink is sokszor írtak udvaráról. Valóban megtalálható környezetében kamarása, akit az ő oklevelei is tárnokmesternek hívtak, udvarbírója és jegyzője is, a kékesi találkozóra pedig tanácsosai kísérték el, a Kacsics nembeli Simon fia Mihály, a Záh nembeli Felicián s a közelebbről ismeretlen Pál

ha István és a „Vörös” Becsa. Mégsem hiszem, hogy az együttes munkamegosztáson alapuló intézmény lett volna, bár a címek használatában a királyi udvar utánzása tagadhatatlan, de ez a magyar arisztokrácia és főpapság általános szokásának tekinthető, legkésőbb a 13. század derekától kezdve. Jelentős szerephez mégis azok juthattak, akik cím nélkül alkalmi megbízásait teljesítették, mint amilyen a Nagy Aba volt. Kíséretében megnyilvánult a 13. század második felének társadalmi fejlődése. A zöm bizonyosan a familiárisokból került ki, mint amilyen a Bars megyei Sárói Bede volt (a későbbi I évai Cseh család őse), akinek magának is voltak familiárisai.

A kíséret szóhoz már csak azért is ragaszkodni kell, mert szűkebb környezetében nemcsak „tisztségviselők” és familiárisok voltak, hanem előkelő származásúak is, akikről forrásaink sohasem állítják, hogy Máté familiárisai lettek volna, inkább politikai követőinek, esetleg szövetségeseinek kell minősíteni őket. Ennek a típusnak jellemző példája ismét Nagy Aba, aki a 13. század második felében a Nyitra megyei Galgóc környékén próbált meg nagybirtokot létrehozni, maga is vártulajdonos volt. A kíséret minden jel szerint hierarchikusan megoszlott az úri nemzetségekből való magasabb és a kisebb nemesek, esetleg várjobbágyok alacsonyabb kategóriájára. Az említett tisztségek is jellemzőek. A kamarás személyi szolgálaton kívül elsősorban kincstárnok, az udvarbíró a székhely felügyelője, a kíséret ellátója, jegyzője pedig ebben az időben már minden valamirevaló arisztokratának volt. Csak néhány olyant találunk, aki a territórium valamilyen kérdésében illetékes, a várnagyokat és rajtuk kívül a nyitrai helyettes ispánt *(comes*

curialis). A döntéseket egyetlen szinten Máté hozhatta meg. Ő, aki olyan ügyesen vonta ki magát a központi hatalom alól és olyannyira törekedett a függetlenségre, saját portáján mégis megmaradt a hatalom lehetőleg abszolút gyakorlása, más szóval egy bizonyos primitív despotizmus mellett.

Despotizmusa hívhatta ki uralmával szemben az ellenállást. Az élen ezen a téren az egyház haladt. A püspökök IV. Béla várépítési felhívásának annak ellenére is csak ímmel-ámmal tettek eleget, hogy erre a pápa is felszólította őket. Az egyház „mintha túlzottan bízott volna a sérthetetlenség, a szellemi vezető szerep... tradíciójában. Későn figyelt fel az oligarchák részéről fenyegető katonai veszélyre, későn kezdett hozzá katonai ereje... kiépítéséhez”[38]. A katonai gyengeség mégsem vette rá a főpapokat, hogy behódoljanak, ezt az egyház hirdette erkölcsi elvek feladása nélkül nem is tehették volna meg. Politikájukon több más okból sem változtathattak. A főpapok Ladomér érsek kormányzása (1279-1298) óta a központi hatalom helyreállítását tűzték ki célul. III. András ilyen irányú kétségbeesett erőfeszítéseit is ők támogatták egyedül. Legfőbb uruk, a római pápa is azt várta el tőlük, hogy az Anjou herceget támogassák. Az érem másik oldalán Máté sem tett semmit annak érdekében, hogy az egyháziakkal szemben valamiféle *modus vivendi-t* találjon, ugyanúgy kezelte őket, mint területének többi birtokosát. A kiátkozás után óriási dühvei támadt az egyháziak birtokaira, de aztán ezen a téren is rátért a passzivitásra, egyetlen lépést sem tett, hogy az egyházzal kibéküljön. Valószínűleg belátta, hogy az egyháznak ugyanolyan merevek a követelményei, mint amilyenek a sajátjai voltak.

Az egyház Mátét úgy kezelte, mint eltévelyedett és megátalkodott fiát, a nemeseket pedig despotizmusa ingerelhette ellenállásra. Egy részük ugyan lelkesedéssel állt be Máté famíliájába, nyilván elsősorban anyagi helyzetük javításának reményében, amiben a hadizsákmánynak és az elfogott ellenfél kiváltásáért fizetett váltságdíjnak lehetett nagy szerepe. Egy másik részük - sajnos az arányokról fogalmunk sincs - azonban, úgy látszik, túl hatalmasnak találta Mátét ahhoz, hogy nagy kedvvel szolgálja. Ezek még súlyos áldozatok árán is szabadulni igyekeztek Máté hűsége alól, amint azt az az Idefánti Dezső tette, aki a rozgonyi csata után szökött meg Mátétól, s ezért felesége és fiai halálával kellett fizetnie. Az ellenállók között nyilván voltak olyanok, akik a nemesi megyében, a nemesség önkormányzatában látták sorsuk jobbra fordulásának zálogát, ami Máténak nem lehetett ínyére. A leendő köznemesek ellenállásának kérdése azért különösen fontos, mert Máté rá volt utalva familiárisaira, nélkülük még egy nagybirtokot sem lehetett összefogni, nemhogy egy territóriumot. Miután állandóan harcban állt valakivel, vagy talán inkább valakikkel, nem nélkülözhette őket seregében sem. Uralmának utolsó kilenc évében - a szökések számának növekedése ellenére - hűségben megmaradt familiárisain múlhatott a territórium összetartása és megvédése.

A városok és a polgárság Mátéhoz fűződő kapcsolata világosan mutatja, hogy a trencséni nagyúr gazdasági téren barbár volt, kezdő, és talán tehetségtelen is. Igyekezett a városokból annyit - és nyilván készpénzben - kisajtolni, amennyit lehetett. Nem vette észre, hogy a polgárok túlzásba vitt megkopasztásával lehetséges adóalanyait pusztítja.

Tájékozatlanságát mutatja, hogy a territóriuma határán fekvő Selmecbányát nem próbálta meg megszerezni. A nyugati nagyurak célja ugyanúgy a polgárság anyagi erejének megcsapolása volt, mint Máténak, de ezért nagyon is tudatosan igyekeztek városaikat olyan támogatásban részesíteni, amelynek eredményéből ők is részt kaphattak. Ennek érdekében maguk is alapítottak városokat, megpróbálták kereskedelmi és kézműipari tevékenységüket monopóliumokkal erősíteni. Mátéról inkább azt lehet elmondani, hogy valamiféle rablógazdálkodást folytatott.

Ezen a ponton jutunk el a döntő, a territóriumok megítélésének kérdéséhez, most már nemcsak a trencséni nagyúr, hanem általában az oligarchákkal kapcsolatban. Újabban történetírásunk Mátéra és társaira a tartományúr kifejezést használja, territóriumát pedig tartománynak hívja, ami azt a helytelen benyomást keltheti, hogy a nyugat-európai tartományok és tartományurak meg a magyar territóriumok és oligarchák közé egyenlőségjelet lehet tenni. Hát sajnos nem lehet. Nemcsak az indít tagadásra, hogy a társadalmi fejlődés, az ember és ember közötti viszony aprólékos szabályozása ismeretlen volt Magyarországon, hanem főképpen az, hogy a nyugati tartományok felépítésükben és szervezetükben teljesen eltértek a 13/14. század fordulóján kialakult magyar territóriumoktól. Nyugaton a hűbéri piramis átszőtte az egész tartományt. Magyarországon sehol sem alakult ki valami hasonló szervezet, ehelyett két másik eszközzel próbálták a territóriumot megszervezni: egyrészt a várral rendelkező nagybirtokkal, ami nem volt újdonság, másrészt azzal, hogy az uralkodóktól az ország közjogi felépítésében háromszáz év óta nagy szere-

pet játszó megyéket megszerezték. A megszerzett megyékben megpróbálták a már két nemzedék óta folyamatban lévő fejlődést megállítani. Nem lehet véletlen, hogy Máté okleveleiben a *provincia* található meg, a 13. század végén ez már elavult kifejezés volt, de hűen kifejezte a nagyúr törekvését. Ebben a vonatkozásban a magyar fejlődés egy különös, kissé torz vonása jutott kifejezésre. A királyi megye nemesi megyévé alakult át, de a megyésispán tisztsége változatlan maradt. Csak sokkal később és akkor is kerülőutakon próbálta meg a köznemesség az átalakulás logikus következtetésének levonására kényszeríteni a királyt és az arisztokratákat. A megyék és velük együtt az ispánság megszerzése világosan mutatja, hogy az oligarchák a királyi igazgatást kívánták fenntartani saját territóriumukon, és - Máté trencséni várkerületei kivételével - nem próbáltak meg a régi formák helyébe valami újat állítani. Ez az új magával hozta volna olyan tisztségek megszervezését, amelyeknek feladata a régi királyi egységek helyett a territórium ügyeinek irányítása lett volna, de ilyeneket egyetlen oligarchánál sem találunk. Jogcímük (Aba Amadé és Máté nádori, Kán László vajdai, a Kőszegiek báni címe) is a királyi kormányzat címe volt. Nem vettek fel valamilyen más címet, pedig azt sem mondhatjuk, hogy ezek ismeretlenek voltak, mert Geregye nembeli Pált, amikor már nem volt országbíró, egy territórium alapján a „Berettyó urának” nevezték. Az oligarchák receptje tehát: hatalmukba keríteni és megtartani az ország egy részét, megtartani a valamikor legitim uralkodó által adományozott, de már lejárt, csak illetéktelenül használható „méltóság” címét, ezzel legitimizálni a ténylegesen gyakorolt hatalmat. A terület kiválasztásában egy inkább

a gyakorlat, mint az elmélet diktálta szempont érvényesült, a territóriumot az ország szélén kellett kiválasztani, úgy is mondhatnám, az országhatárnak vetni a hátukat. Nem volt véletlen, hogy elsőnek azokat az Amadéfikat sikerült megbuktatni, akiknek territóriuma az országhatárt csak egy rövid szakaszon érte el. Mögöttük északon potenciális kiskirályok maradtak gazdaságilag és katonailag erejük teljében.

A nyugat-európai tartományok az egyház áldásával vagy legalábbis hallgatólagos támogatásával szerveződtek meg. Magyarországon ezt egyetlen oligarcha sem tudta elérni. Ez annál feltűnőbb, mert az egyház nélkül nem boldogulhattak, s ezt nekik is tudniok kellett. Gyakorlatilag - ez még különösebbé teszi a helyzetet - állandó, ha nem is szoros érintkezésben voltak territóriumuk hiteleshelyeivel, mert a királyi kormányzás során gyakorolt funkcióikat, nem lehetett a legitimitás látszatának elvesztése nélkül elvenni tőlük. Az igazság kedvéért meg kell jegyezni, hogy az egyház talán sehol sem volt annyira a központi hatalom híve, mint Magyarországon; de azt is, hogy egyetlen oligarcha sem tett nagyobb egyházi alapítványt, ami kissé érthetetlen, mert személyileg nem voltak vallásellenesek.

És végül: a tartomány szervezésébe nyugaton - ezt már elmondtam - a tartományúr a polgárságot is bekapcsolta. Ez sem történt meg Magyarországon az egyetlen Kőszegiek kivételével, akik várost is alapítottak, Kőszeget.

Összefoglalva: az oligarchák nem nyugat-európai tartományokat építettek fel, hanem egy meghatározott területen annyit ragadtak el a királyi hatalomból, amennyit lehetett. Megtartották a királyi

kormányzás szerveit is. Valóban kiskirályok voltak. Ezt a közvélemény világosan felismerte. IV. Béla korában az uralkodónak a nagyságos *(magnificus),* vagy *(exellentissimus)* címzés járt ki, a bárókat még csak egyszerűen „nemes úr”-nak *(nobilis vir)* titulálták, ami még az Aranybulla szóhasználata szerint veendő, amikor a főurat tekintették „nemesinek. Mátét és társait már a század végén nagyságosnak címezték azok a hiteleshelyek, amelyekkel „hivatalos” érintkezésbe kerültek.

Befejezésül az oligarcha még egy hatására kell rámutatni. Valamennyi olyan versenyfutás keretében alakította ki a maga kiskirályságát, amelyben sok arisztokrata indult, de csak öt jutott célba. A verseny vesztesei és - ami még fontosabb - azok utódai jelentős részben a versenyfutás következtében vesztették el státusukat. Ha csak Máté vetélytársait vesszük figyelembe, akkor erre a sorsra jutott a Hontpázmányok Bényi ága, a Forgáchok, elakadt a Vöröskőt Máténak eladó Devecseri Márton alországbíró és az Ugróc várát elvesztő Bás ispán fiainak felemelkedése. Közülük csak keveseknek sikerült, és sokszor csak hosszú idő után, visszatérésüket az arisztokrácia soraiba kiverekedni. Ha fentebb a tatárjárással kapcsolatban a fizikai túlélés kérdését vetettem fel, most a társadalmi fennmaradását kell azzal lezárni, hogy az oligarchia kialakulása súlyos veszteségeket okozott az arisztokrácián belül. Az már természetesnek tűnhet, hogy a verseny fokozta a korábban, a várépítéssel együtt megindult differenciálódást. A Hontpázmányok 12 ága közül egyedül a Szentgyörgyi ágnak sikerült megtartania státusát és szerepét az országos politikában, míg a többi, várat építő és ezért emelkedő ág ezt elvesztette.

Új dinasztia, új arisztokrácia

Amikor hosszú évekig tartó polgárháborúban 1310. augusztus 27-én I. Károlyt harmadszor, de most már a magyar koronázás hármasszabályának figyelembevételével Fehérvárott királlyá avatták, új dinasztia lépett a trónra, amely majdnem egy évszázadon át kormányozta az országot. Károly ugyan trónigényében nagyanyjára, V. István lányára hivatkozott, de apai ágon a francia királyi családnak abból az Anjounak nevezett ágából származott, amelynek alapítója, Károly - egyébként az akkori francia király öccse - 1263-ban pápai hűbérként kapta meg Szicíliát, s öt év alatt érvényt szerzett hűbéruraságának, kiépítette a Nápoly-Szicíliai királyságot. Az alapító dédunokájának, I. Károlynak ugyanezt a nehéz utat kellett megtennie Magyarországon, sietve teszem hozzá: teljes sikerrel. Az első feladat a szétdarabolt ország egységének helyreállítása volt. Károly uralmának első felét ez az erőfeszítés töltötte ki. Csák Máté kivételével sorra törte meg az oligarchákat, verte le Rozgonynál Aba Amadé fiait, azután Debrecennél Borsa Kopasz lázadását, majd a Kőszegieket több egymást követő hadjáratban. Ebbe a programba tartozott bele a nyugati határszél osztrák és cseh kézre került részeinek visszaszerzése. Ilyen tevékenységet Árpád-házi uralkodónál is megtalálhatunk. Más körülmények között ugyan, de IV. Béla is ilyen szívós kitartással építette újjá országát a tatárjárás vihara után. A különbség nem ebben, hanem a konszolidáció utáni politika elvében és gyakorlati formájá-

bán nyilvánult meg. Károly neveltetése és családi hagyományai szerint egy országot az uralkodó a főpapokkal és arisztokratákkal együtt kormányoz, pontosabban az arisztokraták egy kiválasztott csoportjával, a bárókkal. Az egyházi és világi nagyokra e szerint a felfogás szerint két feladat hárul: (1) tanáccsal kell a királyt támogatniok és (2) a király - de egyedül a király - döntését a lehető legjobb eredménnyel végrehajtaniok. Az új politikai berendezkedés talán azzal jellemezhető, hogy a bárók úgy kapnak részt a hatalomból, hogy tanácsukkal, javaslataikkal megpróbálják döntését befolyásolni; s miután ez is kiváltság (mert a többi alattvalónak erre sincs lehetősége), ezért nemcsak hűséggel tartoznak, hanem - a sokszor emlegetett *pressure group* szerepüknek megfelelően - az egész arisztokrácia erőforrásait mozgósítják a király politikai céljai megvalósításának érdekében. Meg kellett teremteni tehát a merőben újfajta együttműködés formáit, újra meg kellett határozni a kormányzásban betöltött szerepeket, köztük a királyét is.

A középkorban az uralkodó az „ország természetes ura” *(dominus naturális)*. Ebben a tekintetben az Árpádok és Anjouk nem különböztek egymástól, a különbség inkább a jogcímben nyilvánult meg. Az Árpádokat ennek a szerepnek a betöltésére származásuk tette alkalmassá, az a puszta tény, hogy „szent királyok” vér szerinti leszármazói voltak. A vér karizmáján *(Geblütsheiligkeit)* alapuló igény - amely a kora középkori Európa más országaiban is megtalálható - a 13. században minden jel szerint sokat vesztett hiteléből és varázsából. A század végére csak annyi maradt meg belőle, hogy a főurak, főpapok és az oligarchák III. András halála után az Árpádok leányági leszármazói

közül kerestek maguknak királyt. Károly minden lehető alkalommal hangsúlyozta, hogy ő is az Árpádok leszármazója, a királyi hatalom helyreállítása érdekében azonban más eszközöket is igénybe kellett vennie. Vissza kellett adnia a király személyének és hatalmának az oligarchia időszakában veszendőbe ment fényét, s ezt úgy kellett megtennie, hogy legközelebbi munkatársai is érzékeljék a köztük és az uralkodó között lévő határt.

Az első ilyen - máig is látható - jel a királyi székhely felépítése volt. Az Árpádok palotája Esztergomban a Vár-hegyen állt. A királyi hatalom tetőpontján III. Béla építtette át a korábbi épületet francia jellegű fényes rezidenciává, de már fia Óbudára költözött el. A királyi palotát az esztergomi érsek kapta meg. Az óbudai királyi vár a tatárjáráskor még fontos szerepet játszott, kifejezett székhellyé mégsem vált. Amikor a tatárjárás után IV. Béla a pesti német polgárokat áttelepítette a budai Vár-hegyre, Óbuda a háttérbe szorult. IV. Béla maga is, utódai még inkább vándoréletet éltek, így nem is alakulhatott ki állandó, nagy vonzóerővel rendelkező központ. Károly már uralmának kezdetén, az 1310-es években nekilátott székhelye felépítésének. Előbb - a politikai erőviszonyoknak megfelelően - Temesvárott, majd az évtized végén a Csák Mátétól visszafoglalt Visegrádon. Itt két erősség állt rendelkezésére. A folyótól távolabb, a hegyek közötti fellegvár, lent a parton pedig az ún. Salamon-torony. Látszólag egyik sem felelt meg Károly igényeinek. Mindkettő erősség volt, a ki- és bejárást, a tartózkodást katonai-védelmi szempontok szabályozták, ezért a Salamon-toronytól feljebb, a Dunára néző domb alján új lakóhely építését kezdte meg, és 1323-ban ide helyezte át székhe-

lyét. Az épület első periódusáról nem sokat tudunk, a későbbi (Nagy Lajos és Mátyás által végrehajtott) átépítések szinte minden nyomát eltörölték. Ennek ellenére világos az épület funkciója, királyi palota volt. A palota Nyugat-Európában már jóval előbb elterjedt, új típusú fejedelmi lakást jelentett, szemben a régebbi várakkal. Első jellemzője, hogy városi lakóépület, s ha ezt Károly nem vette tekintetbe, akkor az okot abban kell keresnünk, hogy az ország legfontosabb városa, Buda polgárai a század első éveiben Károly ellenfeleinek oldalára álltak. Ellenséges érzületüket minden eszközzel kifejezésre juttatták, még Károly legfőbb pártfogóját, a római pápát is „kiátkozták”. Budát ugyan sikerült megtörnie, de a traumát, úgy látszik, nem heverte ki, ezért eshetett a választása Visegrádra. A palota - a régi várszékhelyekkel szemben - lakályos, kényelmes épület volt, nemcsak a reprezentációt tette még fényesebbé, hanem a mindennapi társadalmi élet megnyilvánulásainak - ismét csak fényes - lebonyolítására is lehetőséget nyújtott. Egyszóval: a palota legfontosabb feladata az volt, hogy az uralkodó hatalmát és gazdagságát építészeti eszközökkel hangsúlyozza, s ha nem is ismerjük pontosan a visegrádi palota méreteit, elrendezését és díszítését, abból a tényből, hogy 1335-ben a lengyel és a cseh királyt kíséretestül befogadta s a visegrádi kongresszust lebonyolíthatóvá tette, nyugodtan hihetjük, hogy megfelelt a célnak. Az új dinasztia első uralkodójának presztízsét növelte.

Más intézkedések is ebbe az irányba mutatnak. A 12. század első felében - mint láttuk - Magyarországon öt udvari tisztséget szerveztek, a tárnok-, a lovász-, az asztalnok- és a pohárnokmesterét, meg a csőszök ispánjáét. A 13. század első felében ez a

kíséret még egy, illetve két tisztséggel gyarapodott: (1) a kardhordóéval, aki a király legfőbb hadúri mivoltának jelvényét, a kivont kardot vitte az uralkodó előtt ünnepélyes alkalmakkor és (2) az 1260-as években a csőszök ispánja ajtónállómesterré történt átalakulásával. Úgy látszik, Károly volt az, aki ehhez még egy újabb tisztséget szervezett, a királyi zászlótartóét *(sigillifer regis).* A király zászlójáról már III. András korából találunk említést. Akkor a király többi kincsével együtt a fehérvári bazilikában őrizték, onnan csak háború esetén vitték ki, vagy ahogyan III. András mondja egyik oklevelében, „felemelték a zászlót”. A kifejezések arra utalnak, hogy a minta akkor a francia király zászlója, a híres *Oriflamme* volt, amit szintén a királyi család monostorában, Saint Denis-ben őriztek. A zászlóhoz kapcsolódó tisztségről azonban a 13. század végén még nincs szó. Most a zászlótartó állandó megbízatás lett. Feladathoz csak háború idején jutott, amikor a király zászlaját vitte és őrizte a csatában. Nem lehet véletlen, hogy az első tisztségviselőt a krónikának a rozgonyi csatát leíró részéből ismerjük meg.

A változtatásokat, úgy látszik, Nagy Lajos tovább folytatta, legalábbis erre kell következtetni abból, hogy 1366-ban Cudar Péter, majd utána öccse, Cudar György 1375-1376-ban pohárnokmester és egyben udvarmester *(magister curie)* tisztségét is viseli. Ezen az adaton már több történész törte a fejét, és a kutatás ismertetésénél elég messziről kell elindulnunk. Egy 18. századi genealógusunk, Lehotzky András úgy gondolta, hogy a lovászmester a királyi testőrség élén állhatott. Ennek azonban ellentmond, hogy (1) Lackfi Dénes - aki ezt a tisztséget 1342-1359 között töltötte be -

,i litván és a nápolyi hadjáratok során ugyanúgy „marsall” volt, mint nyugat-európai társai, azaz a királyi sereg katonai parancsnoka volt; (2) hogy az a jtónállómester tisztsége a csőszök ispánjáéból alakult ki. így aztán a lovászmester csak akkor képzelhető el a testőrség élén, ha a királyi székhely őrzését a király személyének őrzésétől szétválasztották. Újabban Kurcz Ágnes a lovászmestert az udvari lovagokkal és apródokkal hozta összefüggésbe, és elképzelhetőnek tartotta, hogy a lovagi tornák irányítása is feladatai közé tartozott. „Az udvarmester pedig - folytatja Kurcz gondolatmenetét - a ceremóniákat, magát az aulát és a királyi famíliát igazgatta...”[39]

A különböző nézetek közötti ellentmondásokat csak újabb adatok oldhatnák fel, ilyenek sajnos mindeddig nem kerültek elő.

Megszaporodott időközben a méltóságviselők száma is. A 12. században kialakult erdélyi vajdához és a szlavón bánhoz az Aranybulla intézkedései következtében a nádor és az országbíró, az igazságszolgáltatás két legfőbb képviselője csatlakozott. Az ország déli határán a 13. század derekán még két új bánság alakult ki, a macsói és a Szörényi (első említése 1240). Mindkét méltóságot a korábbi szlavón bánság mintájára szervezték meg. A bánok itt is az uralkodó teljhatalmú képviselői voltak. Az első macsói bánok egyben Boszniát is kormányozták, és a dinasztia rokonságából kerültek ki: 1253-1260 között IV. Béla veje, Rasztiszláv, majd Rasztiszláv fia, Béla a macsói herceg. A herceg 1272-ben bekövetkezett meggyilkolása után aztán mindkét bánságot az arisztokrácia tagjaival töltötték be. Károly uralkodása alatt mindkettőnek megnőtt a presztízse, a macsói bán az 1320-as évektől

egyben öt déli megye (Bács, Baranya, Bodrog, Szerem, Valkó) ispánságát is viselte. Történészeink általánosan elfogadott nézete szerint azért, hogy a bánság védelmét szükség esetén ezeknek a megyéknek a csapataival erősíthesse meg. A régebbi horvát-szlavón bánság is két külön méltóságra szakadt, a szlavón és a horvát-dalmát bánéra.

Ha a korábbi meghatározás értelmében a méltóság- és udvari tisztségviselőket tekintjük báróknak, akkor 14 bárót találunk, amihez még a királynéi udvari tisztségviselőket kell hozzászámítani, összesen hatot (királynéi ajtónálló-, tárnok-, asztalnok-, pohárnok-, lovászmestert és udvarispánt), tehát mindösszesen húsz főt. Ezt a húsz bárót a királyi kancellária nagyságos úrnak vagy nagyságos bárónak *(magnificus vir, magnificus baro)* titulálta. Az új rendet a hiteleshelyek gyorsan átvették, s ezzel a nyilván nagyon is tudatos intézkedéssel Károly több legyet is ütött egy csapásra. Ha ugyanis korábban ez a cím csak az uralkodónak járt ki, aztán a 13. század végén a kiskirályoknak, most pedig a báróknak, akkor könnyű belátni, hogy a bárók - legalábbis címben - azt kapták meg, amit korábban -1321 előtt - az ország leghatalmasabb emberei viseltek, presztízsük megnövekedett. De az sem lehet kétséges, hogy ha ők most már nem fiktív cím alapján bitorolták a hatalmat, hanem a király hűséges főurai voltak, akkor őfelsége *(maiestas, serenitas)* I. Károly sokkal magasabban állt, mint bárki, biztosan sokkal magasabban, mint Csák Máté és társai.

A nagyságos cím mind a húsz bárót egy színvonalra helyezte, egy 1323-ban a kancelláriában bevezetett gyakorlat mégis különbséget tett közöttük. A magyar királyok privilégiumai olyan dokumen-

lm nők voltak, amelyek valamilyen kiváltságot biz-
insílottak, kegyet gyakoroltak, éspedig a középkor iHlbgása szerint „örökre”, az idők végezetéig szóló ■•i vénnyel. Külső és belső ismertetőjegyeik ünnepélyességet árasztottak, selyemzsinóron a királynak kb. 10 cm átmérőjű kettős pecsétje (a felségpecsét, *uyjUum maiestatis)* függött, amelynek egyik olda-l.in az uralkodó látható trónon ülve, fején koronával, jobbjában jogart, bal kezében országalmát lartva, hátlapján - III. Béla óta - a királyi hatalom el inere, a kettős kereszt, felirata pedig a király valamennyi címét feltüntette („Isten kegyelméből Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Ráma, Szerbia, Galícia, Lodoméria és Bulgária királya”). A privilégium nyelvezete is ünnepélyes volt, befejezői-észében pedig felsorolta a főpapokat és a bárókat (méltóságsor), s ennek a résznek a 14. század elején már bizonyos múltja volt. Ahogyan fentebb láttuk, a magyar királyok oklevelein eredetileg tanúfelsorolás állt, azaz a jogi cselekménynél jelenlévők vagy legalábbis azok tekintélyesebb része. Most a hivatalban lévőket sorolták fel, akár jelen voltak, akár nem. Legelőször 1235-ben, IV. Béla oklevelein tűnik fel a méltóságsor, de alkalmazása ekkor még elég következetlen. Húsz évvel később pedig egy új kancellár megszüntette ezt a gyakorlatot. V. István okleveleiben találunk újra méltóságsort, s az megállapíthatóan a II. Ottokár cseh királlyal 1271-ben kötött béke hatására jelent meg. A középkorban az „államközi” szerződéseket esküvel erősítették meg, s miután az ugyancsak középkori felfogás szerint az eskü erősebben köt, ha többen esküsznek meg ugyanarra, a két királyon kívül főpapjaik és arisztokratáik játszották az esküztárs szerepét ebben a békekötésben is, mintegy ga-

rantálták az okmányban foglalt feltételek megtartását.

Ettől kezdve V. István privilégiumainak záradékában megtaláljuk a méltóságsort, amelynek alapja az 1271-i békében részt vevők együttese. Szerepelt benne a nádor, az országbíró, a vajda, a szlavón és a Szörényi bán, az udvari tisztségviselők - az ajtónállómester kivételével -, a királyné udvartartásából már csak tárnokmestere és végül néhány megyésispán, elsősorban a mintául szolgáló békekötésben érdekelt nyugati megyéké. A méltóságsor nem tekinthető taxatív felsorolásnak, ezt nem is tarthatták célnak, amint azt a befejezőformula bizonyítja, amely szerint a név szerint megnevezetteken kívül „még sokan mások, akik megyésispáni és más tisztségeket viselnek”, maradtak ki belőle. Kun László alatt a gyakorlatot tovább folytatták, anélkül hogy a méltóságsort logikailag rendezték vagy következetes sorrendet állapítottak volna meg. III. András okleveleiben nem találunk méltóságsort, és hiába keressük I. Károly korai kiadványaiban. Jellemző, hogy egy évvel Csák Máté halála után tűnik fel az első, Károly által kibocsátott méltóságsoros privilégium (1322. február 26.). Rendszeressé csak 1323-ban vált, amikor Károly új felségpecsétet vésetett magának. Ekkor már bizonyos következetesség is megnyilvánult. A névsorba - azonos sorrendben - tizenkét férfi került bele, a főpapok után nagyságos címmel: a nádor, a tárnokmester, az országbiró, az erdélyi vajda, a szlavón, a macsói bán, a királynéi tárnokmester és udvarbíró. a királyi asztalnok-, lovászmester, a pozsonyi és a somogyi ispán. Teljes következetességet még nem találunk, mert ha igaz is, hogy az első három szereplőt sohasem hagyták ki, a nádor esetében pedig még azt is feltüntették,

hogy ez a méltóság az adott időpontban nincs betöltve *(vacat),* de gyakran feledkeztek meg az asztalnokmesterről vagy a pozsonyi ispánról, még gyakrabban a somogyiról.

A méltóságsor teljes következetessége még sokáig váratott magára, de - még ebben a tökéletlen formában is - újra hierarchizálta az arisztokrácia élcsapatát. A csoport felét emelte ki, pontosan a húsz báró közül tízet, és két megyésispánt iktatott az élvonalba. Károly egyik oklevelében a „rangidős bárók” *(barones seniores)* kifejezéssel találkozunk. Nagy a valószínűsége annak, hogy ez a kifejezés a méltóságsorba foglaltakat jelentette. Azt sajnos már nem tudjuk megmondani, hogy miért ezt a tíz méltóság- és tisztségviselőt emelték ki, miért hagyták ki belőle az ajtónállómestert vagy a királyi zászlótartót, nem is beszélve a királynéi udvartartás tisztségviselőiről. Nem tudunk ugyan teljes sort készíteni a királynéi tisztségeket betöltő személyekről, de akiket ismerünk (Héderváry Dezső és Drugeth Fülöp), az élcsoportba tartoztak, kihagyásukat tehát nem személyük indokolta. Akárhogyan is dönti majd el a további kutatás ezeket a kérdéseket, biztos, hogy hierarchiáról volt szó, olyan hierarchiáról, amelynek legmagasabb, alulról szinte láthatatlan csúcsán a király állt.

A hierarchia át- és továbbépítése során Károly a bárók alatt állókra is gondolt, amikor megalkotta az udvari lovag *(aule régié miles)* címét, illetve csoportját. Lovagjai - mint láttuk - már az Árpád-házi uralkodóknak is voltak, de az udvarhoz tartozókat általában az udvar familiárisainak *(aule régié familiáris)* nevezték. Az udvari familiárisok csoportját Károly továbbra is meghagyta. Az udvari lovagokét ettől függetlenül alkotta meg, valószínű-

lég francia minta alapján. Csoportról kell beszélnünk, mert nem lehetett „intézmény a külföldi minták analógiájára udvari statútumokkal, udvartartási szabályzattal meghatározott, pontosan szervezett alakulat”[40]. Nincs semmiféle támpontunk annak feltételezésére, hogy konkrét feladatkört töltöttek volna be, annál több adatunk arra, hogy személyre szóló megbízatásokat teljesítettek, a király kiküldötteiként jelentek meg fontos birtokba iktatáson, bírói ítéletek végrehajtásánál, parancsokat közvetítettek, vagy egyszerűen csak az udvar fényét emelték. Személyüket tekintve megtaláljuk közöttük az úri nemzetségek fiatalabb tagjait, de egyszerű vidéki nemeseket, sőt lovaggá lett polgárfiút is, akik a király szolgálatában álltak, és valamilyen módon a lovagi életmód anyagi alapjait is előteremtették. Kurcz Ágnes összegyűjtötte a rájuk vonatkozó adatokat, és megpróbálta statisztikailag feldolgozni őket. Károly uralkodási idejéből sajnos csak 15 udvari lovagot ismerünk, ami túlságosan kicsi szám ahhoz, hogy statisztikai következtetéseket vonhassunk le belőle. Lajos uralkodásának idejében azonban számuk már eléri a 87 főt. Kurcz táblájából az is kiderült, hogy a lovagoknak majdnem a fele (43,7%) az úri nemzetségekből, egyharmada a köznemességből került ki. Olyan fiatalemberekről van szó, akik a királyt az udvarban szolgálták, és személyesen kapcsolódtak az uralkodóhoz. Nem egy közülük - adatokkal bizonyíthatóan - már az udvarban nevelkedett apródként *(parvulus, iuvenis)*. Személyes kapcsolódásuk jele, hogy sokan később nagy karriert futottak be. Még részletesebben tájékoztat róluk Lajosnak a pápához intézett egyik kérése, hogy azokat az udvari lovagokat, akik a király „asztaltársai”, gyóntatójuk halá-

los órájukon minden bűnük (tehát a püspöknek, illetve a pápának fenntartott esetek) alól feloldozhassa. Kurcz statisztikája alapján kétségtelen, hogy az arisztokrácia és a köznemesség tehetősebb része Mai pályáját akkor látta biztosítva, ha már gyermekkorukban sikerült behozni őket a királyi udvarba, ott is a legcsábítóbb apród-lovag pozícióba, amely személyes kapcsolatot teremtett az uralkodó és a fiúk között. A két Anjou király szempontjából ez a csoport nemcsak a kíséret létszámát és az udvar fényét emelte, hanem utánpótlást biztosított, és szorosabbra fűzte a személyes kapcsolatot az ország politikailag aktív rétegével.

A csúcsot Károly gondosan megalapozta, mindenekelőtt gazdaságilag. A nemesfémtermelést regálejoggá alakította át, rendszeresen kutattatott arany- és ezüstlelőhelyek után. A középkori Magyarország két legnagyobb hozamú aranybányája, a körmöci cs a nagybányai neki köszönheti megnyitását. 1325-ben új pénznemet vezetett be, azt a firenzei mintára vert aranyforintot, amely nemcsak uralma alatt, hanem még két évszázadon át egész Európa egyik legfontosabb, nagy befektetések, hitelműveletek és nagy összegeket igénylő üzletkötések lebonyolítását lehetővé tevő, értékálló valutájának szerepét játszotta. A visegrádi kongresszuson nemcsak politikai kérdéseket sikerült megoldania, hanem a magyar kereskedelmet gúzsba kötő bécsi árumegállítást kikerülő, Csehországon át vezető új kereskedelmi útvonalat is megnyitnia, használatát nemzetközileg biztosítania. Anyagiak terén Károly nem volt válogatós. Régebben - a főpapok 1338-ban a pápához intézett, inkább vádiratnak ható, felterjesztése szerint - a püspök halála után a székürésedés *(sedis vacantia)* alatt az egyházmegye va-

gyonát a káptalan kezelte. Most azonban Károly úgy értelmezte főkegyúri jogát, hogy ez a jövedelem az uralkodónak jár. Ezért az egyházmegye jövedelmét a maga számára foglaltatta le, és - ami még rosszabb volt - a püspöki birtokokat világi híveivel kormányoztatta. Az érsekektől minden esztendő első napján 200 márka (= 800 aranyforint), a püspököktől 50 márka (=200 aranyforint) „ajándékot” követelt meg. Bármilyen módon jutott jövedelméhez, az nagyobb volt elődeiénél, és uralma alatt óriási vagyont sikerült felhalmoznia, amit elősegített, hogy az ország nemesfémbányái ebben az időben termeltek legtöbbet.

A kiskirályok megtörésével hatalmas birtokok kerültek Károly kezére. Világos döntéssel visszaadta régi tulajdonosaiknak a jogtalanul, erőszakkal elfoglalt várakat és tartozékaikat, de megtartotta azokat, amelyeket az oligarchák látszólag kifogástalan módon szereztek meg. A számok ezen a téren is beszédesek. Aba Amadé fiainak veresége után nyolc, Borsa Kopasz leverése után 12, Csák Máté halálával 28 erősség került a király kezére. A Kőszegieket három menetben fosztotta meg váraiktól, s ezzel hatalmuk alapjától. Az 1319-i lázadásukért, amelyet Köcski Sándor vert le Zalafőnél, csak hét, 1326-i lázadásukért 11 s végül az 1337. éviért négy várukkal fizették meg a király megbocsátását. A 22 várból álló kiskirályság három erősségre olvadt le a nemzetség Kőszegi ágának felbomlása után kialakult három klánnak, a Rohonciaknak (Rohonc), a Szekcsői Hercegeknek (Szekcső) és a Tamásiaknak (Tamási várával) megfelelően, s közülük csak egy (Rohonc) állt a nyugati határon, a többi az ország belsejében, királyi várak között. Károly látszólag ezzel sem volt megelégedve, más módon is igyeke-

/ott várakat megszerezni. A trencséni nagyúr fentebb már sokat emlegetett unokatestvére, Márk fia István fiát, Pétert 1326-ban arra kényszerítette, hogy négy egymással szomszédos vértesi és bakonyi várát (Bátorkő, Csókakő, Csesznek, Gesztes) „cserélje el" két tolnaira (Dombó és Nyék), pedig Márk lia István kezdettől fogva hívei közé tartozott. A céltudatosságot fia, Nagy Lajos is örökölte. A Drugethek az Anjoukkal együtt kerültek francia földről Itáliába, majd két testvér, János és Fülöp Károllyal együtt Magyarországra. Az ő oldalán vettek részt a trónért folyó sikeres harcban, ennek során tíz olyan várba ültek bele, amelyeket Aba Amadé fiaitól, illetve Petenye fia Pétertől vettek el. 1322-1327 között Fülöp a nádor méltóságát töltötte be. Halála után még két Drugeth követte ezen a poszton 1342-ig, Károly haláláig. A fenti tíz erősség mellé még felépítették Dunajec várát. Drugeth Vilmos Károllyal nagyjában egy időben bekövetkezett magtalan halálát kihasználva, Nagy Lajos nyolc várat vett vissza tőlük.

A visszaszerzett várakból keveset adományozott el. A legnagyobb adományokat a Kacsics nemzetségből származó Szécsényi Tamás kapta. Öt vár volt a kezén Károly halálakor, ezek közül három saját nemzetsége hűtlen tagjainak volt a birtoka (Somoskő, Baglyaskő, Hollókő). Ez volt a legnagyobb magánvagyon az országban a Drugetheké után. Két várat kaptak a Szécsiek és a Balassa klánhoz tartozó Dancs mester is (Komáromot és Valkót). Csak Lajos kedvencei tettek szert rajtuk kívül nagyobb birtokegyüttesre. A Lackfiak három várat (Csáktornya, Sztrigó, Döbrököz) kaptak, egyet örököltek (Simontornya), kettőt (a Buda melletti Solymárt és Tatát) maguk építettek. Kont

Miklós is csak két várhoz jutott (Bátorkő és Temetvény), a harmadikat, Galgócot maga építtette. Két várral még három, esetleg négy klán dicsekedhetett: az itáliai hadjárat során felfogadott svájci zsoldosvezér Wolfart, a Moldvából politikai menekültként Lajos szolgálatába álló Drágfi, a Szekcsői Herceg és talán a Rátót nemzetséghez tartozó Jolsvai. Még a legnagyobb is szerény vagyonnak mondható Csák Máté, vagy akár Aba Amadé váregyüttesét tekintve. A mérleg szaldója szerint Lajos király halálakor az ország várainak kétharmada királyi tulajdonban volt.

A királyi vagyon visszaszerzése nem állt meg a várak visszavételénél. 1327-ben Károly az akciót más - jogtalanul elfoglalt - fekvőségekre is kiterjesztette, s a visszafoglalt falvakat és földeket egy-egy várhoz kapcsolta. Hóman Bálint szóhasználata szerint a „várgazdaság” alig több mint az. amit a 13. században a főurak is megteremtettek, a földrajzilag lehetőleg zártan elterülő, várral rendelkező nagybirtok. Hóman vizsgálatában a királyi hatalom anyagi alapjának helyreállításából indult ki, talán ezért is használta az idézett kifejezést, de a politikai hatalomnak az uralkodó és az arisztokrácia közötti megoszlását tartva szem előtt, inkább uradalomnak minősíthető jelenséggel van dolgunk. A királyi uradalom kialakítása több ponton és későbbi hatásukat tekintve több irányban jelentett újdonságot.

Szervezetüket tekintve a királyi váruradalmak valóban nem sokban tértek el a magánkézen található nagybirtoktól. Élükön a várnagy *(castellanus)* állt, aki minden szempontból a tulajdonos, azaz a király helyettese volt: a vár katonai parancsnoka, az uradalom gazdaságilag felelős vezetője.

Utóbbi minőségében részben gazdasági rutinfeladatokat látott el, behajtotta a földesúri járadékot. Gondoskodnia kellett a vár karbantartásáról is, amibe a 14. század elején az is beletartozott, hogy sok vár viselte falain és tornyain a trónharcok nyomát, a sérüléseket ki kellett javíttatni. A nagy versenyfutásban (vár szomszédvárat szül) soknak belső épületeit (gazdasági és lakóépületeit, sőt tornyait) fából készítették, ezeket kőből kellett újjáépíteni. Kötelessége volt az uradalomban található utak, hidak és révek fenntartása, vámjuk behajtása, általában a birtok jövedelmének emelése, pl. új falvak telepítése révén vagy a birtokközpontnak kezdetleges kézműiparral és kereskedelemmel rendelkező kisebb várossá történő kiépítésével. Ebben és más teendőiben is személyzet segítette munkáját, amelynek egyes tagjai (pl. számvevő, vámos stb.) saját familiárisaiból kerültek ki, másrészt a falvak élén álló kinevezett vagy örökség jogcímén működő, esetleg választott bírókból. Mindez csak annyiban tért el az arisztokraták várnagyainak munkakörétől, hogy felettesük maga a király volt, ami nagyobb presztízst biztosított számukra, de az igazi eltérés nem ebben, hanem várnagyi tisztükből folyó joghatóságukban *(iurisdictio)* keresendő.

A 13. századi fejlődés folyamán a földesurak jobbágyaik felett az ún. kisebb ügyekben bírói joghatóságra tettek szert. A 14. század elejéről már számos királyi parancsot ismerünk, amely elvileg is kimondja, hogy a földesurat - minden földesurat, birtokának nagyságára való tekintet nélkül - a kisebb ügyekben „jobbágyai és birtoktalan (= nem nemes) familiárisai felett" bíráskodás illeti meg. A nagyobb ügyek alatt olyan bűntettek értendők, amelyekben halálra ítélhették az elkövetőt. Ezek-

ben a földesúr nem volt illetékes. A királyi várnagy a földesúr nevében gyakorolta bírói hatalmát, de miután a földesúr a király volt, illetékes volt kisebb és nagyobb ügyekben egyaránt. Az elnöklete alatt összeülő úriszék minden perben minden nem nemes felett ítélkezhetett, aki az uradalom területén élt. A 14. század folyamán az addigiaktól eltérő, megnövekedett illetékesség az uradalmat még egységesebbe lene. 1-./jogosít lel arra. hog\ az ilyen nagybirtokot most már uradalomnak nevezzem. A magyar uradalom szónak megfelelő latin *domíniumnak* kettős értelme volt: (1) jelentette a - magyar nyelvben teljesen logikusan képzett - uradalmat, azaz azt a területet, amely felett a kérdéses személy (2) az uralmat gyakorolta.

A királyi uradalom az egyházigazgatás terén is igyekezett zárt egységgé alakulni. A falvakban álló plébániatemplomok felett a kegyuraság Magyarországon az egész középkoron át a földesúr kiváltságát alkotta. A kegyúrnak bonyolult feladatkört kellett ellátnia. Gondoskodnia kellett a templom állagának és állapotának megőrzéséről, amit nyilván készségesen megtett, mert mint elődeit, őt is kegyúri jogánál fogva a templom belsejében temették el, és nem a többi halandó közé, a templomot övező temetőbe. Az istentisztelet alatt pedig külön a szentélyben ülőhelyet foglalhatott el háztartásának tagjaival. Ha új plébánosra volt szükség, ő tett javaslatot a kinevezendő személyre, a kánonjog nyelvén kifejezve, ő mutatta be a javasoltat a püspöknek vagy a főesperesnek *(ius presentandi*). Felügyeletet kellett gyakorolnia az istentisztelet rendjének megtartása és az egyház vagyonának kezelése felett. Ezt a bonyolult jogkört a királyi uradalmakban a várnagy látta el ura nevében az uradalomban

található templomok felett. Az egyház számolhatott a földesúr-kegyúr segítségével legfontosabb jövedelmének, a mezőgazdasági termelés fő cikkei (gabona, bor, bárány) után járó tized behajtásánál. Néhány - igaz, csak az ország északnyugati részére kiterjedő - adat arra utal, hogy ez a várakkal rendelkező nagybirtokok kialakulása után intézményes formát öltött. 1332-ben az esztergomi érsekséghez tartozó Pozsony megyében a tizedszedő kerületeket nem a szokásos latin kifejezéssel késnek *(culíellus)*, hanem várkerületeknek *(districtus castri)* nevezték, amiben az a különösen feltűnő, hogy a várak között Stomfa is szerepel, amelyet hatvan évvel korábban II. Ottokár elfoglalt, lerombolta-tott, és nem is építették újjá. Úgy látszik, a tized behajtása nagybirtokok szerint történt, és nyilván az ő segítségükkel. Az említett várkerületek a Kis-Kárpátokban fekszenek, monokultúrás borvidékről van szó, de a törekvés más területeken is megnyilvánult a 14. század folyamán, ahol nem a bortermelés alkotta a mezőgazdaság legfőbb és majdnem kizárólagos ágát. Az egyház a tizedbehajtás sima lebonyolítása érdekében, úgy látszik, alkalmazkodott a birtokviszonyokhoz, ezzel is elősegítve, hogy az uradalom minél több szempontból kovácsolódjék zárt egységgé.

Stomfa itt elmondott esete arra mutat, hogy az uradalmak kialakulásának folyamata jóval korábban indult meg. I. Károly valójában a magyar fejlődést vitte tovább, s ebben a tekintetben a királyi várnagyok feladatköre is adott volt nemcsak Csák Máté korábban említett várkerületeiben, hanem az azt megelőző évtizedekben. Úgy látszik, hogy a királyi megye bomlásával párhuzamosan a megyésispán helyettese feladatainak egy részét a megyében

található királyi erősség várnagya vette át a megyén belül, előbb esetenkénti megbízás alapján, majd tisztségénél fogva.

A várnagy munkája alapján anyagi ellenszolgáltatásra tarthatott igényt, sajnos nem tudjuk, milyenre és mekkorára. A legvalószínűbb az, hogy ezen a téren is a korábbi magánvárak várnagyainak fizetése volt irányadó, azaz a királyi várnagy részt kapott az uradalom jövedelméből készpénzben és természetbeniekben, a többit a királyi kincstárnak kellett átadnia. Olyan elképzelés is felmerült, hogy az uradalom teljes jövedelmét élvezte, ami nemcsak azért valószínűtlen, mert sem Károlyról, sem fiáról nem tételezhető fel, hogy jövedelmük egy részéről önként lemondtak volna, hanem azért sem, mert ez az arisztokraták várnagyai között súlyos válságot idézett volna elő. Más adatokból is arra kell következtetni, hogy a várnagy nem kaphatta meg az uradalom teljes jövedelmét. így abból, hogy amikor a siroki (Heves megye) várnagy a maga költségén restauráltatta az erősséget, a király a várat és uradalmát zálogosította el a várnagynak; elképzelhetetlen, hogy valaki, aki a teljes jövedelmet élvezi, még a nagyobb beruházási költségeket külön is megkapja. Az természetesen előfordulhatott, hogy bizonyos esetekben az uralkodó az uradalom jövedelmét szőröstül-bőröstül átadta a várnagynak, amint azt Nagy Lajos tette, amikor a bolgár bánságot kiépítő Himfi Benedeknek bocsátotta rendelkezésére a temesvári uradalom teljes jövedelmét. Ez azonban a bánság kiépítését szolgálta, és nem Himfi személyes fizetése volt.

Az uradalom kialakítása - mint már mondtam - elsősorban a jövő szempontjából jelentett fontos lépést, de kezdettől fogva befolyásolta az arisztok-

rácia fejlődését. A várnagyot a király nevezte ki, kiküldött emberével vezettette be az uradalomba, írásos parancsával meghagyta az uradalom népének, hogy a várnagynak ugyanúgy engedelmeskedjenek, a jövedelmeket ugyanúgy szolgáltassák be neki, mint ahogyan ezt az uralkodónak magának lennék. A várnagyi tiszt ugyanolyan és ugyanúgy bármikor visszavonható királyi tisztség *(honor régim)* volt, mint pl. a lovászmesteré. Nem egy esetíren más tisztségekkel kapcsolódott össze, az ilyen esetek közé kell sorolnunk az állandósult összekapcsolódásokat, amelyek nem személyre szóltak. A pozsonyi, szepesi vagy sárosi ispán egyben a megyeközpont várának és a hozzá tartozó uradalomnak a várnagyi tisztét is viselte. Ilyenkor nem is kapott külön várnagyi kinevezést, mert köztudomású volt, hogy az ispánság és a várnagyság együtt jár. Összesen 15 megyében találunk ilyen összekapcsolódást. Az is előfordult, hogy a megyésispán nem a megye székhelyén lévő várat kapta meg, hanem egy másikat a megyéből. Érthető ez Nyitra esetében, ahol Károly 1302-i rendelkezése értelmében a mindenkori nyitrai püspök egyben a megye ispánjának tisztét is viselte, s amikor ismeretlen okból Károly, korábbi rendelkezésével ellentétesen, újra világiakat nevezett ki a megye élére, a nyitrai várból sem a püspököt, sem székesegyházát nem lehetett kitenni. így aztán a kinevezett megyésispánok közül 1336-1340 között Lackfi István a megyében fekvő berencsi és holicsi váruradalmakat, 1341-1349 között Tót Lőrinc - egyben királyi zászlótartó - a sempteit tartotta meg, aminek már korábban is várnagya volt. A 14. század elején még fennálló Bakony megye ispánja hol Hölgykő, hol Csesznek, hol mindkettő várnagya volt egy sze-

mélyben. Kialakultak olyan nagyobb együttesek is, amelyeknek minden vára egy várnagy alá tartozott, pl. a Trencsén megye északi részén fekvő besztercei kerület, amelyben hét várat találunk, s amelynek birtokosa 1325-ben egyszer így címezte önmagát: „Beszterce és a kerületben lévő többi vár várnagya”, másszor pedig: „Beszterce és a többi Vág menti vár várnagya”.

A várnagyság összekapcsolása a megyei ispánsággal egy sor kérdést vet fel. Az ispánságok jövedelmének és kíséretének lassú elolvadását már száz évvel korábban, II. András uralma alatt megfigyelhettük. Valószínű, hogy a trónharcokban az is elolvadt, ami az 1270-es évekig még megmaradt. Ezzel a folyamattal szöges ellentétben állt az a tény, hogy az ország kormányzásának alapvető egységei változatlanul a megyék maradtak, változatlanul az ispán maradt a megye első embere akkor is, amikor a királyi megye nemesi megyévé alakult át. A megye jövedelme - emlékszünk rá - Szent István óta kétharmadában a királyt, egyharmadában az ispánt illette, s ebben a megye területén lévő királyi birtokok jövedelme is benne foglaltatik. Csák Máté is így kapta meg Nyitrát és Trencsént, Aba Amadé Ungot. Most azonban a királyi birtokokról a járadékot a várnagy szedte, abból tehát az ispán nem részesedett, jövedelme most főképpen bírságokból állt. Logikus lett volna ezek után, ha Károly az ispánságokat úgy valorizálja, hogy az ispánt a megyeközpont vagy valamelyik másik vár várnagyává nevezi ki, ezzel biztosítja számára a várnagyi jövedelmet, s ezzel együtt legalább azoknak a királyi birtokoknak a járadékát, amelyek a várhoz tartoztak. Ezzel a megoldással egyben katonai erőt is adott volna a kezébe. Erre azonban - mint láttuk

- legfeljebb 15 megyében került sor, tehát a megyék kisebbségében. Bizonyos megyékben ez nem volt megvalósítható. Esztergom megye ispánja az esztergomi érsek lett, Veszprémé - éppen Károly 1313-i intézkedésével - a veszprémi püspök. Pest megye ispánjának mindig a nádort tekintették. Nehéz lett volna Győr megyében vagy Szabolcsban várnagyságot adni az ispánnak, mert egyszerűen nem található királyi vár a megyében. De a többi megye egy jelentős részénél (pl. Baranyában, Biharban, Hevesben stb.) minden feltétele megvolt annak, hogy az ispánságot szervezetileg is várnagyi tiszttel kapcsolja össze a király. Sajnos túlságosan kevéssé ismerjük Anjou-kori királyi várnagyainkat. Károly és Lajos uralma alatt 161 vár volt hosszabb-rövidebb ideig királyi, ez összesen 6608 évi királyi birtoklásnak felel meg. Az ismert várnagyok működési ideje ezzel szemben csak 609 évet tesz ki, azaz a ténylegesen működő várnagyok 10%-át sem éri el. Ha ez az arány további - bizony nagyon is időt rabló - kutatással javítható is, döntő mértékben már biztosan nem fog változni. Ezért nem dönthető el, hogy a 15 megye a király olyan tervének része, amelyet nem sikerült megvalósítani, vagy egyáltalán nem is szabad mögötte határozott koncepciót keresni.

A koncepció hiányára mutat, hogy a megye és a királyi váruradalmak közötti viszony szabályozása is elmaradt. Károly talán már csak azért is elősegítette a nemesi megye fejlődését, mert ellenfelei, az oligarchák igyekeztek azt megakadályozni. A királyi uradalom jogszolgáltatás terén átvette a megye szerepét, mégsem vált valamilyen közintézménnyé. Még azokban a megyékben sem, ahol az ispán egyben várnagy volt, hanem megmaradt a megye

keretében olyan nagybirtoknak, amely tulajdonosának személye, a tulajdonos helyettesének joghatósága és az uradalom szervezete következtében magasabb szintet foglalt el. Csakhogy most már éppen uradalom volta és a királyi vagyonhoz tartozása következtében még idegenebb volt a megyétől, mint korábban a magán- vagy akár királyi kézen lévő nagybirtok. Az Anjuk alatti fejlődésének olyan vonásával találkozunk itt, amelyre még vissza kell térni.

Az a jelenség, hogy a várnagyok sokszor egyszerre több uradalmat is kormányoztak, úgy is értelmezhető, hogy a várnagyi kinevezésekben bizonyos rendszertelenség nyilvánult meg. Elvileg egy királyi uradalom élén egy várnagy állt, de sokszor kapcsolták össze más tisztséggel, és ugyanúgy sokszor nevezett ki a király két vagy több váruradalom élére egy személyt. Az esetek egy része annyiból nem okoz különös fejtörést, hogy az érintett két vár egymás közelében állt. Bajmóc és Privigye között a távolság mindössze két kilométer, Bajmóc és Keselőkő között is csak nyolc, de mit kezdjünk két olyan vár összekapcsolásával, mint amilyen a Nyitra megyei Tapolcsány és a bihari Körösszeg, s ez távolról sem az egyetlen ilyen eset.

A királyi várnagy tisztségének megteremtése tovább építette az arisztokrácia politikailag aktív részének tagozódását, pontosabban hierarchiáját. A 12-13. században az arisztokrácia élcsapata két vagy talán inkább három lépcsőben foglalt helyet: (1) a tényleges hatalmat gyakorló méltóságviselők álltak a csúcson, ideértve a két nagybírót, a nádort és az országbírót is, (2) őket követték az udvari tisztségviselők, (3) majd azok, akik csak megyésispáni tisztséget viseltek. Azt is hozzá kell tenni a

felsoroláshoz, hogy az első két csoport között kisebb különbség állt fenn, mint a második és harmadik között. A királyi várnagyok most egy negyedik esoporttal egészítették ki a hierarchiát, amelynek hatásköre - és vele együtt presztízse is - kisebb volt a fenti három lépcsőfokon állókénál. Ennek ellenére több kihasználható alkalmat jelentett az arisztokraták számára.

A magasra emelkedett családok számára a királyi várnagy tisztsége két szempontból kínált új lehetőséget. Egyrészt lehetővé tette a család ifjabb tagjainak királyi tisztséghez és jövedelemhez juttatását. A fiatalember ezen a poszton várhatta ki a magasabb csoportba történő kinevezését. De akár feljebb lépett, akár nem, egyben azt is jelentette, hogy a család politikai befolyása szélesebb körre terjedt ki. így tekintve, a várnagyi állás a főpapihoz hasonlítható. Az összehasonlításban előnyösnek tekinthető, hogy az egyházi pályára küldött fiatalember személyében a család egyik folytatóját vesztette el, hiszen papi embernek nem lehetett törvényes leszármazója; hátrányosnak kell tekinteni azt, hogy a királyi várnagy hatalma nagyon kicsinek nevezhető egy püspökével szemben, akinek joghatósága több megyére szólt. Másrészt a várnagyság lehetővé tette a magasra emelkedett családok számára a tisztségek halmozását, ami szintén a politikai befolyás növekedését hozta magával. Még mindig az arisztokráciánál maradva kell rámutatni arra, hogy a várnagyi tisztség újabb utat nyitott meg a most már nagyjából egységesnek tekinthető köznemesség előtt. Lehetővé tette az arisztokráciába való felemelkedésüket. Ha példákat akarok hozni, akkor elsőnek a két Gilétfit, Miklóst és Jánost hoznám fel, akik ősi bevándorolt (Smaragd) nem-

zetségből származtak, de nemzetségük a 13. században nem játszott szerepet az ország politikai életében. Miklós pályáját 1335-ben bajmóci és privigyei várnagyként kezdte, amihez később még a kesselőkői járult (mindhárom vár egymás közelében állt Nyitra megye északi részén). Ezekben a tisztségekben testvérével, Jánossal osztozott, 1339-1349 között mindketten a szomszédos Turóc megye ispánságát is viselték. Miklós 1349-ben nádor lett. János is magasra emelkedett, 1352-1363 között Fejér és Tolna ispánsága, 1360-1371 közölt a tárnokmester tisztét töltötte be, mellékesen zalai és veszprémi ispán is volt. Mindkettő királyi várnagyként kezdte, mindkettő számára ez a tisztség jelentette az ugródeszkát. Ugyanígy várnagyként kezdte I. Károly híres országbírója (1324-1328) és hadvezére, Köcski Sándor vagy a Csór nembeli Tamás, aki 1330-1350 között csókakői és gesztesi várnagy, 1339-1350 között liptói ispán, 1351-ben rövid ideig erdélyi vajda volt, hogy aztán ajtónállómesterként szolgáljon 1353-1358 között. Ilyen karriereket Nagy Lajos uralkodása alatt is találunk. A Hont-pázmány nemzetség sorsának fenti ismertetésénél már elmondtam, hogy az oligarchiát csak a Szentgyörgyi ág élte túl a szó társadalmi értelmében. Csák Máté szomszédaiként csendben vészelték át a kiskirályok idejét, megtartották váraikat, Bazint és Szentgyörgyöt is, sőt egy Hédervár nevű erősséget is emeltek valahol Pozsony megyében. Elsőnek a családból Tamás (Temlin) tért vissza a bárók közé 1379-ben tárnokmesterként, de azt megelőzőleg 1377-ben holicsi várnagy volt. A felhozott példák ellenére hangsúlyoznom kell, hogy a várnagyból báróvá emelkedő arisztokrata vagy nemes nem szokványos jelenség; ennek megértéséhez át kell

tekinteni az Anjouknak az arisztokráciával szemben folytatott politikáját, legelőször is azt a kormányzati keretet, amelyben működtek.

Az eddigiekből is kiderült, hogy az 1323. esztendő I. Károly életében döntő fordulatot jelentett. Csák Máté 1321 tavaszán halt meg, kiskirálysága nyárra teljesen Károly uralma alá került. Ekkor már azt is biztosra vehette, hogy a megmaradó potenciális oligarchákat is legyűri, hiszen a Kőszegiek hatalmát is sikerült megnyirbálnia. Új felségpecsétet készíttetett; a hátlapra a királyi felségjel, a kettős keresztes címer mellé mindkét oldalról egy-egy osztott pajzsot tétetett, amelynek főhelyén (szemben nézve a bal oldalon) az Anjouk liliomai, a másikon az Árpádok vörös-fehér sávjai látszottak.

A nagy pecsétet a kancelláriát vezető alkancellár őrizte, ő pecsételte meg az ünnepélyes privilégiumokat. Károly egyik későbbi alkancellárja, Tatamér fehérvári prépost (1331-1351) valószínűleg már 1331-ben két újítást vezetett be. A kiadott okleveleket könyvekbe, ún. regisztrumokba másoltatta, ezt a tényt néha még az oklevél hátlapján is feltüntette, amivel lehetővé vált egyrészt az oklevelek hiteles voltának hatályosabb ellenőrzése, másrészt elvesztésük esetén azok pótlása. A másik újítás az ún. kancelláriai jegyzetek bevezetése volt. Az oklevelekre feljegyezték, hogy kinek a parancsára állították ki őket vagy azt, hogy ki közvetítette a parancsot. A kancelláriai jegyzetek a történész számára lehetővé teszik, hogy némi betekintést nyerjen a kormányzati módszerekbe. Ha egy 1345. évi királyi oklevélen azt olvassuk, hogy „Tót Lőrinc fia Miklós közvetítése”, akkor tudjuk, hogy Kont Miklós pohárnokmesterről van szó. Máskor a főurak még

egy további közvetítő személyt kapcsoltak be, így 1349-ben azt írták fel az oklevélre, hogy „Cikó mesternek Simon fia Lajosnak, [az alkancellár] unokaöccsének adott közvetítése”, amikor is Cikó alatt a későbbi tárnokmester értendő, Simon fia Lajos pedig Tatamér prépostnak a kancelláriában dolgozó egyik unokaöccse volt. Tudunk olyan parancsról is, amely írásban érkezett a kancelláriához, sőt olyanról is, amely rutinkérdésben nem is az uralkodó, hanem a főpapok és bárók tanácsából született meg. A lényeg minden esetben az, hogy a király a tanácsban hozott határozatot már nem maga, hanem valamelyik főpap vagy főúr révén hajtotta végre. Valamiféle ügykörről, személyi vagy területi illetékességről még nem beszélhetünk, de az arisztokratáknak ezen a téren is a király elhatározásának elősegítése volt elsőrendű feladatuk.

Károly reformjai nem álltak meg ezen a ponton. Az 1320-as években újabb, kisebb és egyoldalú pecsétet vésetett, amelyen a király családi címere és rövid címét feltüntető felirat (*Secretum Karoli regis Hungarie*- Károly Magyarország királyának titkos pecsétje) látható, és amelyet középpecsétnek nevezünk. Ezt a pecsétet nem a kancellária használta, hanem a királyi kápolna ispánja, aki ettől kezdve általában püspök volt, és saját neve alatt adott ki okleveleket, címének (a királyi kápolna ispánja és a király úr titkos kancellárja - *comes capelle et secretarius cancellárius domini regis*) feltüntetésével. Ez az új iroda, a hiteleshelyekhez hasonlóan, mindenki számára írást állított ki magánjogi ügyleteiről, ami nagyban megkönnyítette a kúriai bíráskodást. Az 1320-as évek végén I. Károly még egy hivatalt állított fel, ezt a király gyűrűs pecsétjével látta el; ez mintegy a 19. századi kabinetirodák

feladatát látta el, vezetőjét különleges jegyzőnek *(nótárius speciális)* hívták, és az uralkodót mindenüvé elkísérte.

A társadalmi-gazdasági életben beállott változások késztették Károlyt a bíráskodás nagyarányú reformjára, amely egész 14-15. századi jogszolgáltatásunkat meghatározta, s Werbőczi is úgy tudta, hogy „azt a törvénykezési eljárást, perlekedési gyakorlatot, amelyet mi a peres ügyek megkezdésében, folytatásában, megvitatásában és elintézésében követünk; uralkodása alatt Károly király úr... Franciaország határairól hozta be az országba”[41]. A várépítésekkel kapcsolatban mutattam rá arra, hogy a vár nemcsak a nagybirtok védelmét, hanem terjeszkedését is szolgálta. Korábban az arisztokrácia „személyén és vagyonán elkövetett sérelmekért, ha azok nem voltak a szó szoros értelmében vett bűntettek alá vonhatók, maga vett elégtételt”[42]. Károly a királyi hatalom helyreállítása során az ilyen „önhatalmú” hatalmaskodásnak *(potentia)* nevezett akciókat közbűnténynek minősítette, a bűnvádi eljárás során bevezette a normann jog szerinti bizonyítási eljárást, a tanúkihallgatást, a kor magyar nyelvén a „tudományvételt”. Az ilyen perekben a király bírósága volt illetékes, és miután a nemesi birtokkal kapcsolatos perek is a kúriához tartoztak, a végeredmény a jogszolgáltatás nagyarányú összpontosításában jelentkezett. Az Aranybulla intézkedésének megfelelően a nádor már a 13. században kivált a kúriából, a vidéket járta, helyébe az országbíró lépett, aki tulajdonképpen a király bírói helyettesévé vált. Bírói hatáskörének egy részét Károly elvette tőle, és az alkancellár elnöklete alatt felállított „királyi különös jelenlét” *(speciális presentia regia)* bírói széke elé utalta. Ezzel a kúri-

án belüli bíróságok száma háromra emelkedett: (1) az országbíró, (2) a különös királyi jelenlét, s mellettük változatlanul fennmaradt (3) a „királyi személyes jelenlét” *(personalis presentia regia)* bírói széke az uralkodó személyes vezetése alatt, amely ettől kezdve - egészen Mátyásig - nem is feltétlenül a király székhelyén, tehát az Anjouk alatt nem is feltétlenül Visegrádon működött, hanem - a király nevében kiadott idézések szavai szerint - ott, „ahol Isten akarata szerint a magyar királyságban tartózkodni fogunk”. Nagy Lajos trónra léptekor az addigi fórumokat még eggyel növelte, amikor a nádort is visszarendelte a királyi kúriába. Az összpontosítás ezzel már nem is fokozódott, hanem egyszerűen befejezést nyert, az „ország” (= arisztokrácia és köznemesség) szinte minden peres ügye a kúriában folyt le.

A felsorolt bíróságok - a király személyes jelenlététől eltekintve - nem üléseztek állandóan, hanem ún. nyolcados *(octavalis)* tárgyalásokat tartottak, azaz az év bizonyos ünnepeit követő nyolcadik napon *(octava)* kezdték el működésüket. Az idők folyamán sokféle ünnep nyolcadán tárgyalt a királyi kúria, a legfontosabb és leggyakoribb mégis a Vízkereszt (január 6.), a Szent György (április 24.), a Szent Jakab (július 25.) és Szent Mihály (szeptember 29.) napjának nyolcada (január 13., május 1., augusztus 1., október 6.) maradt. Egy-egy oktáván a perek számától függően egy-két hónapig üléseztek. A bírói széken elnöklő bárónak természetesen személyesen kellett megjelennie, s miután a négy oktáva együtt a legjobb esetben is majd az év felét tette ki, házat kapott a királytól vagy vásárolt magának a városias fejlődésnek induló Visegrádon. A nagybíró mellett bírótársként mások is részt vet-

tek a tárgyaláson és az ítélethozatalban, de - megint csak a magyar fejlődés szabályai szerint - azt sohasem szabályozták, hogy kiknek kell a nyolcados tárgyalásokon részt venni. Ez alól megint csak a „királyi személyes jelenlét” volt a kivétel, mert azon az uralkodó a „főpapokkal és bárókkal” együtt ítélkezett, ami alatt gyakorlatilag azokat a főpapokat és főurakat kell érteni, akik a tárgyalás időpontjában a király kíséretében voltak vagy akiket az uralkodó kíséretéből a tárgyalásra meghívott; bár a bírótársak között ispánok, várnagyok, sőt egyszerű nemesek is feltűnnek. A nagybírák esetében még ennyi sem mondható. Előfordul, hogy a nádor vagy az országbíró megnevezi bírótársait, de a királyi kancelláriának a méltóságsornál alkalmazott módszere szerint nem mindenkit, hanem csak a fontosabbakat sorolja fel név szerint. Egy 1358-ban kiadott ítéletlevél szerint az országbíró bíró társai a következők voltak: a nádor, a szlavón bán, a királyi és királynéi tárnokmester, egy volt vajda, egy volt szlavón bán mint bárók, a pozsonyi, turóci és liptói megyésispán és „az ország sok más tehetősebb nemese”. Példát kellett felhoznom, és következtetéseimet is csak erre alapíthatom, mert az ilyen felsorolásokat még nem gyűjtötték össze és nem dolgozták fel. Annyi mindenesetre megállapítható, hogy a világi bírótársak nem egyetlen rétegből, tehát nem kizárólag arisztokratákból, illetve azok három csoportjából, a méltóság-, tisztségviselők és ispánok soraiból verbuválódtak, hanem a nemességből is, köztük - ezt más példák bizonyítják - a királyi várnagyokból és udvari lovagokból is. Az arisztokrácia szempontjából számunkra a tanulság annyi, hogy a főurak egy tekintélyes része státusánál fogva kötelezően részt vett

a királyi kúria tevékenységében, következésképpen Visegrádon házzal vagy legalábbis valamilyen szállással kellett rendelkeznie. Egy sor ilyen házat ismerünk, kezdve Drugeth Vilmos nádornak a királyi palota tőszomszédságában fekvő házától egész addig, amelyet Becsei Töttös ajtónállómesteri kinevezése után a visegrádi magyar városban 1343-ban vagy később Himfi Benedek vett meg. Nem egyszerű városi házakról volt szó, hanem emeletes és tornyos „kúriákról”[43].

Az ország kormányzásának megreformálása - akár a kancelláriák írásbeli teendőiről, akár jogszolgáltatásról van szó - az arisztokráciát és a „második garnitúrát”, a köznemesség kiemelkedő rétegét szorosan az udvarhoz kötötte, olyannyira, hogy szinte kedve lenne az embernek az „udvari arisztokrácia” fogalmát alkalmazni. Ebben nemcsak az gátol meg, hogy a fogalom újkori jelenséget takar, legtanulságosabb példaként XIV. Lajos francia király udvarát szokás emlegetni, hanem az a mélyreható különbség is, hogy a 18. századi francia nemesség inkább az udvar fényét emelte, politikai szerephez nem jutott; míg az Anjouk alatt az udvarban élő főurak aktívan közreműködtek a királyi politika végrehajtásában. Megnyilvánult ez az állandó követjárásokban, sőt a bíráskodás különleges formájában is.

Az Anjouk nyugat-európai kapcsolatai erősebbek és élénkebbek voltak az Árpádokénál, főképpen a nápolyi örökségért folytatott szívós, de sikertelen harcuk miatt. Ez indokolta a nápolyi hűbérúrral, az akkoriban Avignonban székelő pápával is az állandó kapcsolat fenntartását. Sokat nem tudunk ezekről a követségekről, a legtöbbet viszonylag az avignoniakról, mert a kiküldöttek megragad-

ták az alkalmat, hogy maguknak, rokonaiknak vagy a kegyuraságuk alá tartozó templomoknak olyan előnyöket szerezzenek meg, amelyeket csak a pápa engedélyezhetett, s az engedélyek a pápai regisztrumban (másolati könyvben) fennmaradtak. A 14. században még csak csírái jelentkeztek a diplomácia fejlődésének, bár bizonyos tendenciák már világosan kidomborodtak, így az a tény, hogy a diplomácia alapját alkotó nemzetközi jog a kánonjog gyermeke lesz majd, aminek következtében a követségek „esze” legtöbbször egy kánonjogban képzett főpap volt, a követségbe kinevezett világi úr kissé háttérbe szorult. Jelenlétét mégis megkívánta az az elv, hogy a király országát egyházi és világi nagyjaival együtt kormányozza. Az is biztos, hogy a két Anjou uralkodó világi diplomatáit nem feltétlenül a hierarchia élén állókból válogatta. Nagymartom Pál országbíró mellett Avignonban találjuk a Péc nembeli Vörös Tamást, aki sohasem lépte túl a királyi várnagyság fokát.

A bíráskodás különleges formáját alkották az ún. nádori közgyűlések *(generális congregatio*). A király rendelete alapján a nádor sorra járta a kijelölt megyéket, összehívta azok nemeseit, és hosszabb időn (2-3 héten) át törvényszéket tartott részükre. Az országnak ekkoriban 61 megyéjéből 54 megye állt a király közvetlen kormányzása alatt, hét megye az erdélyi vajda alá került. A nádor munkája nem lehetett könnyű. Gilétfi Miklós 1347 tavaszán és nyarán 21 megye részére 11 helyen tartott közgyűlést, Győrtől kezdve széles ívben egészen Békésig (1. térkép). A megyei közgyűléseket a század elején Gábor Gyula állította össze, de sajnos nem vette figyelembe, hogy az uralkodó nemegyszer más bárónak adott megbízást nemcsak az álta-

Miklós
/ 3U *rj* . . I. Jp®50Pl
tfa kol
®Hó/sahi
*íá\»nd^£$g^ti**
Holips
i. C-sfite]
Kán« 49^ • y^jBesztercohanv
0
•'í'í^SS^261^ &
V\loJoíí^ü,r'M]
51 j£r ^Selmecbánya*701*
\
to'2^sjE!FPC
^
r **Kismart.**
» ! : » r <§&»•• w
^ s^T~r »' ^3n^^<^^ômvom^ A. ^ $Pa!i
^ff'^JÍ°'V T^J*S*önV fwt*rgo^
^tabuido4mCsornaTat43 / ^. Tata .-</
w -^Kőszeg->—«<PaanonliaJma 45/« Budául®Pesl
l Szálónak ^ P&ő*©Páp42 , '/ 46 J./^a 2 "•;
. (S/i.nd.alhck^anáf ^Somlyó a *\ ^hervar M o' SzdS
f-'Í)ar • '?? • -
3y^^Pr<im Vj X Ceglfd® -
STÁJERORSZÁG
I -^.¿iSümq^
^°Kq j
M uraszöm bai Egcrsze^,
^ i jK<»ketju*/
39 ZalavárL^' ^ "_ SirrtV.tcrnyy'USol^ CQ^ C*
***'A Lindva,7 o. ,ans^as'* /# / ^ 46 ^**
CsáklonTyá., ^farcali °Somogyvar J í 1..7T * \ 2:
íjzsa' Kapós úivár
.(ViKalpaa 66V;o
90
37 ,£>~
°^i3-JxJW" 5
• . ^arasdj
Csurgó ^
V Szeg«
Krapma -- '5^^ p
(¿Körös *7\tBabócsai Pccsvárad
w Szabadka / i
ZápíTT)ombró9 CsctmioX Mohácsa
(Imonostoraí-I___ 1
• ,v í_X— 3 • rtnW
^d^\Weroge\ »Siklós
32 I
23
Z'n,a
iSzamobor A\f;Csázma;
«Dcázma
>.86
Izdenc#c *i »¿«ka
rszentmiháty
*kV. -'Sziszek Szaplonca
L^Monoszló •Pek^p^./
í5öí^,
Petríhva^iv
¿zeda,ie)y
Nel^e
-7 • **UoNa^incsey » Nev^*Gara**
^ **Péter-**
U~#\Modros
Pozsegavar
^Dubi$^-w35
DiakóValkóvdx
^ ^
ícgrna^
***aPaJ '-v' /q T**
34 Újlak ?Kamar
Bihács^
■i,&
92
\ Busán V • • \ L
BanjalukaiS
Korbavia', ^ j
• Szrebcrnik 7
\ ^ (
/
Nona^^
94 K. S
Zara f
Jajca»|
9 1
o No\ igrád l i _ \
wVrána SKnrn f

T Ö R Ö K B I R (

E N o l"

Hozsnvgr* 8> Perén • Inj'vár'
|WWa •>■lunkácáj
I.' Nagyu
í^s ík »líuszt
Kisvj
V«V Sál ge«3®
zto
. Kövesdy. non aszók
\üngvas^ /y Böszörmény ^Asjzqnwutak
>yt roroi^lp ¿V&-
Vrénv-
fáüái Í^Debreccn'^sS^c* j Hadad ®/Kóvár Radna0-y
JVrpiSKdlbasz^állásaSzékcKhíd» 61 18
rSumhó

Te°legal Tv a i* faSrric v'—^
) Körösszeg £°. 5<u^*!Wk '^"sUikM, \ ^
Belenws ' *-,72.
i09°Mur o ^daWszé^ vásárhely
M-y \-J foixkói'iWng-^^T'. t T"Wii

, Arad rrKöröshánva - írudianva ® jV: <\ t------ 71
¿alatli^ Mrll^^82:>í^ivjó>ár Tonavisjia.
V Csanátf
^Kanizsa,v— »«* ';£r X|tí^^^#;sinÍ¿3<S4r-1 ^70

• HunvadvarC, :aras [csvái*, (¿^rass<y Jr
27 "N • Hátszeg

V Karáníf bes

11

ic »"Valánkem
™<LK 29 |Maramoll^d"WW 7
ilén'i^^V Keve Pozsézsin
SzörénvydA
aenlliszlo^
vara

O Városok, országos jelentőségű helységek
0 Városok, országos jelentőségű helységek várral
o Mezővárosok, fontosabb piachclyck
° Mezővárosok, fontosabb piachelyek várral
0 Jelentős helységek
® Vár
Országhatár
Erdély határa
Megyehatár

> D A L O M

Gilétfi Miklós nádor megyei közgyűlései 1347.

la közvetlenül kormányzott megyék, hanem Erdély területére is. A megyei közgyűléseken kívül máskor is előfordult, hogy a király, esetleg a királyné valamilyen ügyet több főpap és főúr ítéletére bízott. 1347-ben pl. az esztergomi káptalan és a polgárok perében a királyné Paksi Olivér tárnokmestert, Garai Pál királynéi tárnokmestert, Pál királynéi udvarbírót, Szécsi Miklós szlavón, Ostfi Domokos macsói bánt, egy volt bánt, három megyésispánt és négy várnagyot bízott meg. Ez kivételesen nagy létszám, más esetben általában csak két vagy három báró kapott ilyen megbízást.

A két Anjou uralkodó központosított kormányzati rendszerében - így foglalhatók össze az elmondottak - az arisztokratáknak bőven nyílt alkalma együttműködésre az uralkodóval. Az adatokat áttekintve az a benyomás alakul ki, hogy szándékosan foglalkoztatták báróikat, megyésispánjaikat, sőt a második garnitúra tagjait, az udvari lovagokat és a várnagyokat is, amihez még hozzá kell tenni, hogy Nagy Lajos uralma alatt a folytonos hadakozás amúgy is állandóan lefoglalta őket.

A tevékenységhez a hazulról hozott hagyományok értelmében hozzátartozott a stílus, a lovagi életforma követelményeinek megtartása. Amikor fentebb II. András uralma alatt a magyar főurakat a nyugat-európaiakkal hasonlítottam össze, meg kellett állapítanom, hogy teljesen átvették a nehéz páncélos lovas felszerelést és harcmodort, de nem vagy csak részben vették át a lovagi élet szertartásait, jelvényrendszerét, általában külsőségeit. Címereik ugyan már voltak, a hazaiak jelvényének egy része még az ősi pogány totemekre mehetett vissza, de használatuk nem nevezhető következetesnek. I. Károly a külsőségekre különös súlyt helyezett. Sa-

ját címere - mint fentebb pecsétjével kapcsolatban már elmondtam - kettéosztott pajzsban a főhelyen az Anjouknak, a másodikon az Árpádoknak a címerét mutatta. Az Anjou-rész nemcsak a családi hovatartozást kívánta bemutatni, hanem hatalmi igényt is jelzett, a nápolyi trónét. Amikor hosszú tárgyalások után kiderült, hogy a pápa mindent megtett annak érdekében, hogy I. Károly Magyarország királya legyen, és ugyanígy mindent megtesz majd annak érdekében is, hogy ne foglalhassa el a nápolyi trónt, Károly kénytelen volt lemondani nápolyi jogigényéről. Címerét ekkor (1330) megváltoztatta, a pajzs két felét felcserélte, most az Árpád-sávos rész került a főhelyre, az Anjou-liliomok a másodikra. A címerhez sisakdísz is jár, mert a lovag pajzsán lévő heraldikai jeleket csak az ellenség látta, saját csapatbeli a sisakdísz után igazodott el a csatában. Károly egy struccfejet választott, a madár a csőrében ezüst színű patkót tart. A középkornak szimbólumokat kedvelő világában a strucc olyan madár, amely mindent felfal. Nem kell sok fantázia hozzá, hogy az oligarchával vívott sikeres harc jusson eszünkbe. A csőrében patkót tartó strucc Nagy Lajos alatt tovább játszotta a királyi sisakdísz szerepét (de most már arany korona is került a madárfejre), és számtalan műkincsen, műemléken és pecséten látható ma is. Az utódok mégsem használták. Hosszabb életet adott a sors Károly másik újításának, a magyar király tornaruhájának, amelynek képét az Aranygyapjas-rend 15. századi címerkönyve őrizte meg számunkra. A lovat és a lovas páncélját vörös-fehér sávos lebernyeg fedte, a király címere egyik oldalának megfelelően, a sisakdísz ezúttal strucctollakból álló bokréta volt.

A lovagi élet kellékeit Károly igyekezett Magyar-

országon meghonosítani. Három olyan oklevél maradt fenn tőle, amelyben sisakdíszt, „közönségesen címert” adományozott híveinek (1326,1327, 1332), s az egyikben nyíltan vallotta, hogy „a királyi szolgálatban, tudniillik a seregben, tornán, az ország más fegyveres felvonulásán és hadjáratban a hűségeseket saját jelvényükkel szokás megkülönböztetni, és az ilyen jelvényeket nem mástól, hanem a királyi felségtől kaphatják meg”[44]. A sisakdíszt jelentő francia *cimier* szó így honosodott meg címer értelemben a magyar nyelvben. Az idézet arra is utalhat, hogy hazánkban már ekkor csak királyi engedély alapján vehetett valaki címert használatba, ez azonban téves következtetésnek bizonyult, mert ekkor sem nálunk, sem külföldön ilyen címerviselési jog nem alakult ki, bárki - még nem nemes is - választhatott magának heraldikai szabályok szerint megszerkesztett jelvényt. A három oklevél nyilván nem az egész termést jelenti, csak azokat, amelyek az idők viharát túlélték. Mindhármat a köznemesség felső rétegéhez tartozó személyek kapták, ami Károlynak ugyanazt a törekvését mutatja, ami az udvari lovagok státusának megteremtésében is megnyilvánult: az arisztokrácián kívül a köznemességet is bevonni az.ország kormányzásába és a lovagi életmód gyakorlásába.

A választ Károly kihívására a pecséteken mérhetjük le. A „jövevény” bárók, a Drugethek és László opuliai herceg lovas pecsétet vésetett magának, s a Drugethek eleinte olyan mértékben ragaszkodtak ehhez, hogy Drugeth Fülöp szepesi ispán korában is rohamozó páncélos lovasként ábrázoltává magát. A hazai származású bárók - meglepő módon - ezt a formát nem vették át, helyette néhányan sisakjukat és sisakdíszüket tétették pecsétjük-

re (pl. Tót Lőrinc királyi zászlótartó és fia, Kont Miklós, Szécsényi Tamás stb.). Akadtak olyanok is, akik a címerükben és nyilván sisakjukon viselt címerállatot vésették pecsétjükre. (Pl. Lackfi István vajda és bán, Szécsi Miklós országbíró stb.) A többség a címert részesítette előnyben, a Drugethek közül kikerült nádorok utolsója, Vilmos is ilyen pecsétet használt. A 14. századból már viszonylag sok pecsét maradt fenn, feldolgozásuk sajnos még várat magára, igy nem állapítható meg, miért nem terjedt el nagyobb mértékben a lovas pecsét, ez a rendkívül dekoratív, dinamikus mozgást kifejező forma.

A címerhasználat nagymérvű elterjedése a főpapi pecséteken mérhető le. A 12-13. század püspökei és érsekei egyházi méltóságuk gyakorlása közben használt nagy pecsétjein (az ún. *pontificalis* pecséteken) önmagukat ábrázoltatták állva vagy főpapi széken *(faldistorium)* ülve teljes ornátusban, amivel nyilván főpap mivoltukat kívánták hangsúlyozni. A 14. században az egyháznagyok pecsétje teljesen megváltozott: gótikus szárnyas oltárt láthatunk rajta, a főhelyen az egyházmegye védőszentjével, alattuk egy fülkében a főpap látható térdelő helyzetben, kétoldalt elhelyezett családi címere között. Az új formát valószínűleg az idősebb Erzsébet királyné (I. Károly felesége) rokonai, Boleszló esztergomi érsek (1321-1328) és öccse, Meskó, előbb nyitrai (1328-1334), majd veszprémi püspök (1334-1344) honosíthatta meg, és hamarosan kizárólagos lett a főpapi pecséteken. Elterjedéséhez nyilván hozzájárult a cimerhasználat általános volta az arisztokrácia és a köznemesség felső rétegének tagjai között.

Sisakdíszre és címerre az udvarban élő arisztok-

rátáknak és udvari lovagoknak annál is inkább szüksége lehetett, mert Károly a lovagi tornák lelkes hívének bizonyult, maga is szívesen vett részt ilyen sportrendezvényeken. Erről abból az oklevélből értesülünk, amely 1319-ben elmondja, hogy a király ellenfelének három zápfogát verte ki, s az elszenvedett veszteséget és fájdalmat azzal próbálta meg enyhíteni, hogy három falut adományozott tornabeli ellenfelének.

A lovagi életforma elfogadását Károly egy francia mintára valószínűleg 1318-ban megalapított Szent György lovagrenddel is igyekezett előmozdítani. „Szent György lovagjainak társaságáéról sajnos igen keveset tudunk, egyetlen forrásunk egy statútum, amely 1326-ban kelt. Ez azonban nem tekinthető alapitólevélnek, sokkal inkább későbbi kiegészítő „jegyzőkönyvnek”[45]. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy a rend Szent Györgyöt ábrázoló pecsétje lóg rajta, ami az alapításkor még nem lehetett készen. Annyit megtudunk a jegyzőkönyvből, hogy új tagokat csak a többi tag egyhangú hozzájárulásával vehettek fel, s a társaság célja főképpen a király támogatása, más szóval ugyanolyan dinasztikus cél hívta életre, mint a Szent Lajos király alapította Plantagenet-rendet. Az évente háromszor tartott gyűlésen is az ország aktuális politikai kérdéseiről tárgyaltak, ezen ítélkeztek a bíróságok hatásköre alól kivételezett lovagok világi pereiben. A tagok egyébként hosszú fekete köpenyt, azon piros alapon fehér keresztet hordtak. Károly ismét két legyet ütött egy csapásra, mert a nyilván kis létszámú válogatott társaság a legjava legjobbjait, az arisztokráciának már nem is élcsapatát, hanem élbolyát kötötte még egy szállal az uralkodóhoz és a dinasztiához.

Ha igaz, Károly nem feledkezett meg a többiekről, az udvari lovagokról sem, amikor felállította a maga vagy akadályoztatása esetén az országbíró elnöklete alatt működő „lovagi becsületbíróságot” *icuria militaris). Ez* a fórum a „személyes becsülelel érintő ügyekben ítélt”[46]. Sajnos ennek Anjoukon működéséről egyetlenegy adat sem maradt lenn, ezért nagy jogtörténészünknek, Hajnik Imrének a becsületbíróságnak Károly által történt felállításával szemben jogos kétségei merülnek fel, bár első Anjou uralkodónk tervszerű politikájába ilyen lépés jól beilleszkedne. Az Anjou-kor lelkes történésze, Pór Antal azt állította, hogy az aranysarkantyús vitézek intézményét is Károly hívta életre. Sajnos állítását nem támasztotta alá forrással, így nem tudjuk, mire alapozta megítélését. Még kétségesebbnek tűnik, és inkább csak kérdés formájában lehet felvetni a „násfa” ügyét. A násfa alatt ma ékszert, pontosabban láncon hordható, nemesfémből készült, drágakövekkel kirakott függőt értünk, amit nők hordanak, de ha Csetneki András egri várnagynak 1465-i végrendeletét olvassuk, ezt a passzust találjuk benne: „van János kánonjogi doktornál zálogban egy násfának nevezett lovagi jelvényem”[47], akkor világos, hogy a 15. században a lovagrendi jelvényeket láncon hordták, nemesfémből készítették. Talán ez is Károly Szent György társaságára megy vissza.

A lovagi életmód jelvényrendszerének, külsőségeinek bevezetése és elterjesztése kétségtelenül komoly lépést jelentett az arisztokrácia fejlődésében. A megtestesítendő ideált már száz évvel korábban a lovag jelentette a magyar udvarnál, most az ideál követésének külső jelei is állandósultak, az európai átlaghoz közelítettek, ezzel is erősítve az arisztok-

rácia és lovagság összeforrását egymástól elválaszthatatlan fogalommá. Nem koronázta ekkora siker Károlynak és Nagy Lajosnak azt a törekvését, hogy ezt az ideált a köznemesség megvalósítandó példaképévé tegyék. Ha nem is kételkedhetünk benne, hogy a köznemesség jómódú rétege átvette a lovagi életmódot, zöme túlságosan szegény volt ahhoz, hogy az új életmód követelményeinek eleget tehessen.

A sisakdísz, a címer és a lovagi torna különös fontosságot kölcsönzött a *de genere* II. András óta ismert megjelölése használatának. A 14. század első felében kiállított oklevelekben az arisztokrácia tagjai szinte minden alkalommal kitették nevük mellé nemzetségüket is, ami furcsa ellentétben állt a tényleges társadalmi fejlődéssel. Az úri nemzetségekben - láttuk - az új típusú nagybirtok kialakulása, a várépítés és végül az oligarchia erős differenciálódást indított meg, a nemzetség bomlásnak indult. A bomlás kezdetét az arisztokráciának az az ősi jogszokása hozta magával, hogy az apa halála után a fiúk az ősi birtokot egyenlő arányban felosztották maguk között, mindegyik a nekijutott birtokrészen élt és gazdálkodott tovább. Ha az osztozáskor kapott rész mellé új birtokot szerzett, abból testvérei már nem részesültek, az saját tulajdona maradt, halála után fiai örökölték. Ez a jogszokás lehetőséget adott a tehetségesebb, ügyesebb nemzetségtagok érvényesüléséhez, ezzel párhuzamosan a kevésbé tehetséges vagy kevésbé ügyes nemzetségtagok lemaradásához. A különbséget a várépítés megnövelte. Mennél gazdagabb lett a nemzetségnek egyik vagy másik ága, annál gyorsabban, annál hatásosabban ment végbe a differenciálódás és a bomlás. A birtokszerzés természetes velejárója volt, hogy az

egyes ágak földrajzilag is távol kerültek egymástól, amint azt a Hontpázmány nemzetségnek Hont megyétől a messze Tiszántúlra került ágai bizonyítják. A Csák nemzetség Trencséni ágának sorsa mutatta, milyen nagy mértékben fokozta a bomlást az oligarchia kialakulása, amely még egy ág tagjait is két ellenséges politikai táborba sodorta. Sok esetben megfigyelhető a nemzetség kultikus egységének bomlása. A Hontpázmány nemzetség Bozóky ága 1124-1131 között a bozóki premontrei, a Bényi ág talán később, de még 1217 előtt a bényi, ugyancsak premontrei monostort alapította, a Szabolcs megyébe szakadt Besztereci ág tagjai 1295 körül Beszterecen voltak ismeretlen rendű monostor kegyurai, „örökség jogán". Ami 1310-re megmaradt a nemzetség hajdani szolidaritásából, az nem több, mint a nemzetség neve, cimere és a közös leszármazás tudata, de egyik sem jelent többé mozgósítható erőt. A *de genere* megjelölés divatossá válása nem a nemzetségi szolidaritásból eredt, ezt a gyakorlatot két másik tényező mozdította elő, mindkettő a tényleges társadalmi fejlődéssel állt szoros összefüggésben. Ha a címer hozzátartozik a lovagi életmód külsőségeihez, akkor nem mindegy, hogy a lovag milyen címerrel jelenik meg; a régi, közismert hagyománnyal rendelkezővel, amit esetleg a krónikák lapjain látható illusztrációkból is ismertek vagy valamilyen felvett címerrel. Itt talán Károly címeradományozásai is szerepet játszottak, mert az is nyilvánvaló, hogy egy régi nemzetségi címernek nagyobb presztízst kell tulajdonítani, mint annak, amit az uralkodó frissiben adományozott. A másik tényező hasonló emberi magatartásból fakadt. I. Károly arisztokráciája - mindjárt látjuk - jelentős részben új emberekből állt, az „új dinasztia, új

arisztokrácia” elvének megvalósítása volt. Ezekkel az újonnan hatalomra kerültekkel szemben sem ártott hangsúlyozni, hogy a méltóság- vagy tisztségviselő egy az ország politikai életében ősidők óta szereplő nemzetségből származik; ennek érdekében érdemes volt áldozatokat hozni.

A korai sznobizmusnak talán elég itt két példáját bemutatni. Az első a Becsei vagy Bátmonostori család esete. A Becseiek eredetileg királyi szerviensek, azaz köznemesek voltak, de az egyik családtag, Imre 1321-ben Bars megye ispánja és Léva várának várnagya lett, s fia, Töttös követte mindkét tisztségben. A nagy ugrás is sikerült Töttösnek. 1343-ban ajtónállómester, pilisi ispán lett, közben korábbi tisztségeit megtartva még a fontos visegrádi és óbudai várnagyságot is megkapta. A király nagy birtokadományokban részesítette, mindez látszólag mégsem volt elég a boldogsághoz. 1342-ben váratlanul így nevezik: „Töttös mester, a Becse-Gergely nemzetségből.” A rejtélyt Karácsonyi János fejtette meg, amihez még csak azt kell előrebocsátani, hogy a (Komárom megyei) Léli család valóban a Becse-Gergely nemzetség egyik ágát alkotta. „Éppen akkor - írja Karácsonyi - Léli Dezső fia, Lőrinc valami erőszakoskodás miatt ... fej- és jószágvesztésre ítéltetett. Ez éppen kapóra jött Becsei Töttösnek avégre, hogy hatalomra és gazdagságra vergődött családját még az ősi származás fényével is díszítse. Lőrinc megmentőjeként lépett fel. Lefizetett érte 100 márka ezüstöt az országbírónak. .. azonkívül 100 márkát adott neki Bátmonostora (soha nem is bírt) és Becsén lévő részjószágaiért; nagyon természetes, hogy hála fejében Lőrinc és testvére, Dezső elfogadták őt Becse-Gergely nembelinek. Nem első eset volt, nem is utolsó.”[48]

Igazán nem, mert Károly másik embere, Szécsi Dénes, aki asztalnokmester és Szörényi bán volt egy személyben, valóban abból a nemzetségből származott, amelyet Balog nemzetségként a jövevények között tart nyilván a történettudomány. Ha a nemzetség tagjai tartották volna magukat a játékszabályokhoz, akkor ősükről Altmann vagy magyarosan Oltumány nemzetségnek kellett volna nevezniük magukat. Ehelyett birtokukról Baloginak hívták őket, ahogyan más arisztokratákat és nemeseket is birtokukkal jelöltek meg. Most azonban belekerülve az arisztokrácia élvonalába, a helynévből, addigi szokásukkal ellentétben, nemzetségnevet csináltak.

Az anakronizmus leplezi másik szereplőnket, az Elefántiakat. Elefánt egy Nyitra városától nem messze északra fekvő falu, amelynek ismeretlen származású birtokosai közül egy „Nagy" Dezsőnek nevezett férfi 1312 után megszökött Csák Máté famíliájából. Súlyos árat fizetett érte, felesége és fiai Máté börtönében pusztultak el, de a király hamarosan a messzi Szilágyságban lévő Yalkó várának várnagyává nevezte ki, fiát, Mihályt pedig már udvari lovagként és a király asztaltársaként ismertük meg. Egy 1379-ben Mihály neve alatt kiállított oklevélen gyűrűs pecsétje és rajta egy címerben balra lépő elefánt látható. Első pillanatra „beszélő címernek" gondolhatná az ember, ha a falu neve ennek nem mondana ellent. Az 1113-ban először említett települést egy Elefánt nevű ember után nevezték, de a név nem a közismert állatot jelentette, hanem azt az elefántcsontból faragott kürtöt, amit a Roland-énekként ismert 11. századi lovagregény hőse használt. Ezt Dezső és fia, Mihály a 14. században már nem tudta.

A sznobizmusnak most ismertetett megnyilvánu-

lásai a két Anjou uralkodó politikájának hatásaként jöttek létre, s végeredményben azt bizonyítják, az új arisztokrácia és a köznemesség tehetősebb vagy az oligarchia megtörése során tehetőssé vált rétege pozitív választ adott a kihívásra, készségesen vette át az I. Károly által behozott és Nagy Lajos által gondosan ápolt külsőségeket. A társadalmi életben elkerülhetetlen kölcsönhatás a külsőségek terén sem hiányzott. Lajos annyi minden mással együtt átvette a 13. század második felében kialakult Szent László-kultuszt, amelynek számtalan szertartásbeli, irodalmi és képzőművészeti emléke maradt ránk. Régebben történészeink azt hitték, hogy a l l . századi nagy király kultusza szorosan hozzátartozik az Anjou lovagi kultúrához, bár benne - a régészek és irodalomtörténészek szerint -, a keresztény szentek tiszteletének burkában, „honfoglaláskori örökségünk” is megnyilvánul. Egyes művészettörténészek újabban a kereken félszáz, főképpen a székely és szepesi templomokban fennmaradt falképciklus elemzése során tagadásba vették azoknak a lovagi kultúrához illeszkedését, és helyette László *idoneitas-ában* (alkalmasságában) keresik a kultusz fellendülésének okát. Akárhogy is oldódik meg ez a szerteágazó és bonyolult kérdéskomplexum, tény marad, hogy az udvar megrendelésére készült Képes Krónika és Anjou-legendárium illusztrációi között is megtalálható a kerlési csatát követő híres jelenet, a „kun” lovas által elrabolt magyar lány megszabadítása, s az is tény, hogy Nagy Lajos trónra lépte után nem sokkal az aranyforintok hátlapjára Szent László képét helyeztette. Az sem tagadható, hogy a pálosok hat, esetleg hét, Szent László király tiszteletére szentelt kolostorából négyet, esetleg ötöt a 14. században alapítottak.

Mindezek alapján tagadhatatlannak tartom Szent I.ászló kultuszának az Anjou lovagi kultúrával Ibnnálló szoros kapcsolatát, ami a nyugat-európai lovagi intézménynek fontos „magyarítását”, szervessé válását jelenti.

A lovagi külsőségekben és az állam új kormányzati rendszerében együttműködést kifejtők száma nem volt magas. A országnak - mint már mondtam

ebben az időszakban 54 megyéje állt közvetlen királyi kormányzás alatt, de ezeknek is egy része az Anjouk elődeinek korábbi intézkedése vagy a kormányzás átszervezése során közvetetten kormányzott területi egységgé vált. Nemcsak a már említett két egyházi méltóságnak, az esztergomi érseknek és 1313 óta a veszprémi püspöknek adott örökös megyésispánság vagy a már a 13. században a nádori méltósághoz kötött Pest megyei jelentett ilyen formát, hanem egy közelebbről ismeretlen intézkedés is, amely öt megyét az 1320-as években a macsói bánnak adott át. Ily módon 46 megye maradt az uralkodó közvetlen kormányzása alatt, a 20 báróval együtt mindössze 66 arisztokrata közreműködésére lett volna szükség. III. Béla korára is megpróbáltam ilyen számítást végezni. Annak eredménye szerint akkor, a 12. század végén, nyolcvan főre tettem az ország arisztokráciája politikailag aktív részének lehető legnagyobb számát. A közben lezajlott fejlődés során sok megye szűnt meg vagy került valamilyen méltóság kormányzása alá, így történhetett meg, hogy az aktív szereplők lehető legnagyobb száma egynegyeddel csökkent, annak ellenére, hogy közben a méltóságok és tisztségek száma növekedett. Ha áttekintjük az 1323-1382 közötti hatvan év báróit (76) és ispánjait (56), ennél még sokkal kisebb számot kapunk, eredményünk csak 129

fő lesz. A szám olyan alacsonynak tűnt, hogy némi számolástól sem riadtam vissza. Ha összeadjuk a bárói posztoknak azokat az éveit, amelyekből ismerjük a poszt betöltőit, és azt elosztjuk a bárók átlagos hivatalban töltött idejével (ami 6 esztendő), akkor is 103 bárót kellene ismernünk, nem pedig 73 személyt. A tényleges koncentrációnak tehát még az elméletinél is nagyobbnak kellett lennie.

Vizsgálatom kiindulópontjául az 1323. évet kellett választanom, mert a második felségpecsét elkészíttetése, a méltóságsor felvétele a privilégiumok kellékei közé, az udvar Visegrádra költöztetése nyilvánvalóan mutatja, hogy Károly ettől az időponttól kezdve érezte magát az ország tényleges urának. Báróinak és ispánjainak kiválasztásában már nem kötötte meg kezét az oligarchia hatalma. Anjou-kori forrásaink sokkal bővebbek az Árpád-koriaknál, és a század elején egy jól képzett, főleg genealógiai érdeklődésű történész és orvos, dr. Wertner Mór össze is állította a világi méltóság- és tisztségviselők nevét, hivataloskodásuk időtartamát *(archontológia*). Ebből a munkából kell kiindulnom, mert azóta senki sem próbálta meg kiadatlan forrásokból Wertner munkáját kiegészíteni. Az archontológia használatánál az egész arisztokráciát szerettem volna a vizsgálatba bevonni, ezért nem álltam meg a bed bárióknál, hanem tekintetbe vettem a megyésispánokat is. A kétféle adatsor sajnos nem esik egyforma megítélés alá. A bárók sora - hála a méltóságsor bevezetésének - nemcsak bővebb, hanem pontosabb is, hiányokat csak azokban a báróságokban találunk, amelyek nem kerültek bele a méltóságsorba, tehát elsősorban a királynéi tisztségviselőknél. Gyakorlati példával ezt úgy világíthatnám meg, hogy az egymás után következő ná-

dórokat ismerjük, sőt még azt is tudjuk, hogy mikor, nagyjából mennyi ideig volt üresedésben ez a méltóság, pl. Gilétfi Miklós nádor halála után 1356. február 6. és március 31. között; ugyanakkor a királynéi lovászmesterség betöltőit a kérdéses 60 év alatt mindössze 15 évből ismerjük. A megyésispánokkal még sokkal rosszabbul állunk. A legteljesebb a névsor azokban a megyékben, amelyeknek (1) ispánságát általában bárók viselték „másodállásként”; (2) amelyek az ország északi részein feküdtek, és így forrásaik jobban fennmaradtak, mint a török hódoltság alatt elpusztított déli területé. Sáros megye ispánját 33 évből, Krassóét csak nyolc évből ismerjük; a 33 nem sok, a nyolc már használhatatlanul kevés. Ilyen okoknak kell tulajdonítani, hogy a 20 báróság 76, a 46 megyei ispánság 173 betöltőjét ismerjük, de ha levonjuk belőlük azokat, akik az ispánságot másodállásként töltötték be, csak 56 fő marad. A statisztikai szempontból használhatatlannak látszó névsor ellenére szükségesnek tartottam az 56 fő ispán figyelembevételét, mert több olyan összefüggésre mutattak rá, amelyek mindenképpen fontosak az arisztokrácia megismerése szempontjából, még akkor is, ha statisztikai fogyatékosságuk miatt nem is mondható meg, mennyire nevezhetők tipikusnak. Még azt kell előrebocsátanom, hogy a bárók vizsgálatánál három személyt hagytam ki. Az első László opulai herceg, Nagy Lajos anyai rokona, aki 1362-1372 között nádorként, 1372-1378 között orosz vajdaként szolgálta királyi rokonát, de nem telepedett meg Magyarországon, 1380 után Lengyelországban élt. Kihagytam két püspököt is, Kanizsai Istvánt (1366-1368) és De Sourdis Jánost (1372), akik a szlavón bánságot kormányozták helytartói címmel,

de nem báni kinevezés alapján. A vizsgálat alá vont halmaz tehát 73 báróból és 56 ispánból áll.

A magyar történeti források ritkán teszik lehetővé, hogy egy politikai akció vezetőjének szándékairól közvetlen értesülést szerezzünk, azzal a kérdéssel sem állunk jobban, hogyan, milyen megfontolások alapján kívánta a két Anjou-házbeli uralkodó báróit és ispánjait összeválogatni. Néhány, inkább banalitásnak számító elképzelést rekonstruálhatunk csak, azokat is inkább I. Károly két évtizedes működéséről. Nem szorul bizonyításra, hogy sem a kiskirályokat, sem azokat az arisztokratákat nem akarta a királyi presztízzsel felruházni, akik az oligarchák árnyékában maguk is egy kisebb-nagyobb terület feletti független uralomra törtek. Ugyanígy nem kell bizonygatni, hogy az oligarchiával folytatott harc folyamán támogatnia kellett mindenkit, aki a kiskirályokkal ellentétbe jutott. Ezeknél a banalitásoknál többet mond, ha az 1323-1382 között működő bárókat és ispánokat vesszük tekintetbe, a két csoport összeállításából próbálunk meg következtetéseket levonni, annak tudatában, hogy ez már nemcsak Károly és Lajos szándékát tükrözi vissza, hanem azt is, amit célkitűzésükből meg tudtak valósítani, és a különbség nem egyedül a két uralkodó erőfeszítéseit tükrözi, hanem azokat a körülményeket is, amelyeket a 14. századi Magyarország esetében - akarva, nem akarva - nekik is figyelembe kellett venni, amikkel nekik is meg kellett alkudniok.

A munkahipotézis, amellyel ezt a két csoportot figyelembe vesszük, így hangzik: az Anjouk új arisztokrácia létrehozására törekedtek;

- Magyarországon a 14. század elején éltek olyan
  úri nemzetségek, amelyeknek az egyes ágaihoz

tartozó tagjai már több évszázad óta báróságot vagy ispánságot viseltek, azaz a politikai gyakorlatot az egyik nemzedék a másiknak adta át;
- és olyan úri nemzetségek, amelyeknek tagjai legjobb tudomásunk szerint nem vagy csak kivételesen vettek részt az ország politikai életében;
- olyan köznemesek, akik arra törekedtek, hogy valamilyen formában részt kapjanak a hatalom gyakorlásából;
- s végül Károlynak és Nagy Lajosnak származása és kapcsolatai révén alkalma nyílt idegenből jött nemesek alkalmazására.

Az úri nemzetségekkel kapcsolatos felismerés eleve három esetet eredményez: (1) azokat a nemzetségeket, amelyeknek tagjai korábban is bárói vagy ispáni posztot töltöttek be; (2) az úri nemzetségek olyan ágait, amelyek a nemzetségek differenciálódása során lemaradtak, tagjai ennélfogva nem viseltek méltóságot-tisztséget (ezeket új ágnak nevezem); és végül (3) olyan nemzetségeket, amelyeknek tagjai addig semmiféle tisztséget-méltóságot nem töltöttek be. Ezt a kissé elvont kategorizálást a legjobban három példa világíthatja meg.

Az első esetre legyen példánk a Dunántúlon, Győr megyében birtokos Pok nemzetség, amelynek képviselőivel már többször találkoztunk. A kis leszármazási tábla (9. sz. tábla) élén álló I. Móricról már korábban elmondtam, hogy szerényen kezdte, II. András egyik favoritjának, a Szák nembeli Barc fia Miklósnak volt 1219-ben alnádora, azaz familiárisa, ebből a státusból verekedte fel magát asztalnokmesterré (1233-1235). Fia, II. Móric 1241-ben - erre is emlékszünk még - IV. Béla életét mentette meg a muhi csatában, így lett 1242-1246 között pohárnok-, 1246-1250 között asztalnokmester,

9. Pok nembeli Meggyesi Simon bán származása

I. Móric
1233-35 asztalnokmestcr

II. Móric
= Rátót nembeli N.
1260-70 tárnokmester

Miklós
= 1. Dárai Erzsébet
= 2. Nagymihályi Katalin
1315-18 erdélyi vajda

István
1326-27 máramarosi ispán

III. Móric
1337 bakonyi ispán

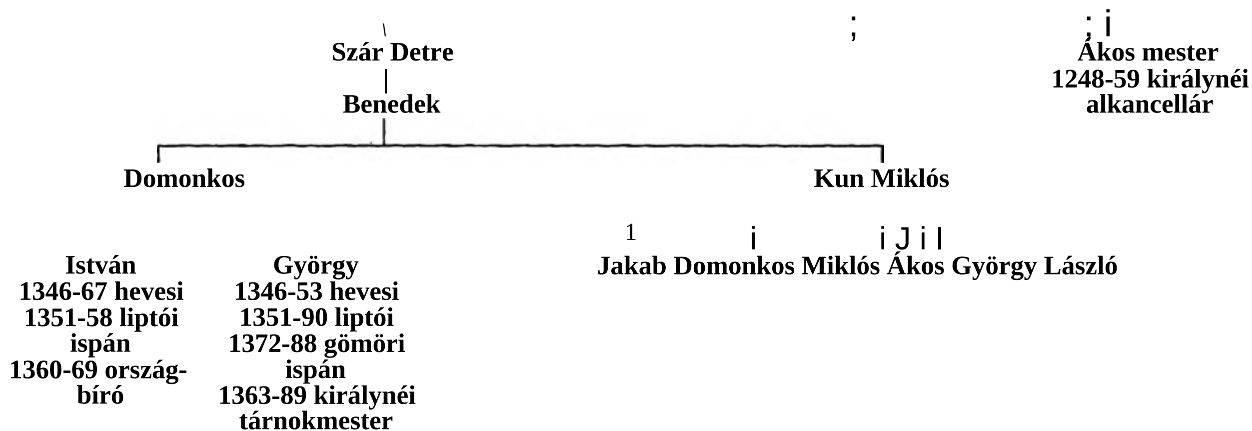
Simon
1369-71 horvát-dalmát bán

Anna
= Báthory László

majd 10 évi szünet után 1260-1270 között tárnokmester. IV. Béla egy másik kedvelt hívének, a Rátót nembeli Lóránt nádornak nővérét vette el feleségül. Ezzel a házassággal iskolát teremtett, fia, Miklós előbb Mojs nádor lányát vette el, a lánnyal együtt Aranyosmeggyest (Szatmár megye) is, amelyet hatalmas uradalommá épített ki. 1312-ben kitüntette magát a rozgonyi csatában, 1315-1318 között erdélyi vajda volt. Nem tudni, miért vált meg tisztségétől. Karácsonyi arra gyanakszik, hogy Borsa Kopasz lázadásakor „nem állta meg a sarat”[49]. Második felesége Nagymihályi lány volt. Miklós vajda fiai nem vitték sokra. Istvánt 1326-1327-ben máramarosi ispánként, III. Móricot tíz évvel később, 1337-ben győri és bakonyi ispánként találjuk. Si-

mon, ugyanilyen szerényen kezdte, 1347-1358 között Győr, 1351-1360 között ezenfelül még Pozsony, 1353-1358 között Bakony megyét kormányozta. Háromévi hallgatás után 1363-ban lett máramarosi, krasznai, szatmári és ugocsai ispán. Ezen a ponton adatsorunk hiányos, így csak annyi állítható, hogy ezeket a tisztségeket legfeljebb 1366-ig tarthatta meg (1364-ből és 1365-ből nincs adatunk ezeknek a megyéknek az ispánjáról). 1368-ban újra Máramaros élén találjuk, 1369-ben aztán dalmát-horvát bán lett. Ezt a méltóságot 1371-ig töltötte be. Összefoglalva: a IV. Béla uralma alatt a bárók közé került nemzetség megtartotta státusát Károly uralma alatt is, az anyagiakat is tekintetbe véve, pozícióját 1318-ig megerősítette, majd visszaszorult az ispánok közé, hogy Simon 22 évi hűséges szolgálat után újra méltóságviselővé váljon. Fenti eseteink szempontjából ez úgy is megfogalmazható, hogy egy régen is főúri nemzetség került be az Anjouk bárói közé.

A fenti osztályozás második esetére az Ákos nemzetség Bebek-Csetneky ága látszik jó példának. Az Anjou-korban feltűnő II. István és György (10. sz. tábla) felmenőinek négy nemzedékét ismerjük, de se bárót, sem ispánt nem találunk közöttük, egyedül Ákos mester, budai prépost (1251-1270) és királynéi alkancellár (1248-1259) emelkedett ki közülük. A leszármazási táblán látható I. Domonkost ugyan Károly egyik oklevelében úgy említi, mint aki hűségesen kitartott mellette, de ennél több nem történt. Csak Lajos uralma alatt indultak meg fiai a magasba vezető pályán. II. István és György 1346-ban együtt kezdtek hevesi ispánként, makovicai és siroki várnagyként, majd Liptó ispánsága

10. Az Ákos nembeli Bebek és Csetneki klán
* Máté
Szár Detre
Benedek
Ákos mester
1248-59 királynéi
alkancellár
Domonkos
Kun Miklós
István
1346-67 hevesi
1351-58 liptói
ispán
1360-69 ország-
bíró
György
1346-53 hevesi
1351-90 liptói
1372-88 gömöri
ispán
1363-89 királynéi
tárnokmester
Jakab Domonkos Miklós Ákos György László

után István országbíróvá (1360-1369), György királynéi tárnokmesterré (1363-1389) lépett elő.

A Bebekre azért esett a választásom, mert ebben az esetben tulajdonképpen nem egy ág, hanem a genealógiai irodalomban „Bebek-Csetneky”-nek nevezett ág vált szét két alegységre, a Bebek egyik volt közülük. Ezt az alegységet a továbbiakban klánnak nevezem. Jelenti az egy férfiőstől fiágon Icszármazók összességét, de nem alkalmazható rá sem a mai család-, sem a mai háztartásfogalmunk. Azt, hogy kit kell annak a bizonyos legelső ősnek tekinteni, akire a magyarországi latinság külön, másutt Európában ismeretlen megjelölést alkotott *(prothavus),* nem objektív tények határozták meg, hanem az utódok tetszés szerinti választása, így szabályt sem alkothatunk rá. A Bebek-Csetneky ág esetében az alág két szereplője, Benedek fiai 1320-ban osztották fel a Gömör és Borsod megyében szerzett nagy kiterjedésű és ércelőfordulásai miatt értékes birtokukat. A Bebekek őse ekkor Pelsőc, a Csetnekyeké Csetnek központtal kapott részt, s ezzel a nemzetség felbomlása befejeződött, a két új egységet két külön - bár egymással rokon - klánnak kell tekintenünk. Vizsgálatunk szempontjából a Bebekek esete úgy foglalható össze, hogy egy úri nemzetségből származtak, amelynek egyik ága, az első diósgyőri vár felépítője, a sokszoros bárók, sőt a potenciális kiskirályok közé számítható eltűnt a trónharcokban, helyébe a nemzetségnek egy olyan ága, pontosabban egy olyan a nemzetségből származó klán lépett, amelynek tagjai addig nem szerepeltek, a nemzetségnek ebből a szempontból „új ágát” jelentette.

A fenti osztályozás harmadik esetéhez aligha kell hosszabb magyarázat. A Hermány nemzetségből

1312 előtt nem ismerünk sem méltóság-, sem tisztségviselőt, ekkor tűnt fel Csanádi ispánként az a Lampert, aki 1322-1324 között országbíróként működött, s akinek a pecsétjén látható címerállat (a sárkány) árulja el származását. Lampert hivataloskodása alatt tűnik fel ismeretlen fokú rokona. Kerekegyházi Lack. Ugyanígy nem szerepelt korábban senki az arisztokrácia politikailag aktív részében a Csanád, Csór vagy a Szalók nemzetségből.

11. Az Anjouk báróinak és ispánjainak származása 1323-1382

	Báró	Ispán	Ossz.	Báró	Ispán	Ossz.
Megmaradó nemzetségből	**15**	**7**	**22**	**20,5**	**12,5**	**17,0**
Vj ág	**16**	**10**	**26**	**21,9**	**19,6**	**20,2**
Új nemzetség	**18**	**11**	**29**	**24,6**	**17,9**	**22,5**
Összesen	**49**	**28**	**77**	**67,1**	**50,0**	**59,7**
Köznemességből	**19**	**19**	**38**	**26,1**	**33,9**	**29,5**
Jövevény.	**5**	**9**	**14**	**6,8**	**16,1**	**10,8**

A munkahipotézis alapján készített számsor (11. sz. tábla) meglepő eredménye, hogy Károly és Nagy Lajos báróinak és ispánjainak többsége, kereken 60%-a az úri nemzetségek tagjai közül került ki, a bárók között arányuk eléri a túlnyomó többséget, az ispánok között a sokaság felét. Az úri nemzetségeket a fenti három kategóriára bontva azt látjuk, hogy a bárók között több az addig nem szereplő új nemzetség, az ispánok között viszont több a nemzetségek új ágából jövő férfi. A három kategória közötti különbségek azonban nem nagyok, az előnyt néhány százalék adja, az ispánok adatait pedig óvatosan kell kezelnünk.

A számokból kiolvasható eredmény nem bizonyítja a munkahipotézist, sőt arra mutat, hogy Ká-

tolynak és Lajosnak nem sikerült új arisztokráciát lel rehoznia. Önkéntelenül felvetődik a kérdés: mi akadályozta meg őket nyilvánvaló szándékuk vég-i(‘hajtásában. A választ a hipotézis felállításakor megállapított kategóriák szerint a legegyszerűbb megadni. A régen is kiemelkedő szerepet játszó nemzetségek esetében két típust különböztethetünk meg. Az (1) példája két délvidéki úr, akik mindketlen igen korán csatlakoztak Károlyhoz. A Csák nemzetség Újlaky ágához tartozó Ugrin IV. László és III. András uralma alatt különféle bárói méltóságokat és tisztségeket töltött be, volt Szörényi és macsói bán, lovász- és tárnokmester. III. András halála után azonnal elismerte I. Károlyt, és 1301-hen ő lett a kiskorú király gyámja és őrzője. Fiát, Miklóst már Nagy Lajos nevezte ki macsói bánnak, majd országbírónak. A Dorozsma nembeli Garai Pál 1301-ben Pozsega várát adta át Károlynak, ezzel alapozta meg haláláig tartó 32 éves bárói és klánjának további karrierjét. A két férfi pályája úgy hozható közös nevezőre, hogy már korábban is kiemelkedő presztízzsel rendelkeztek vagy már korábban megszerzett hatalom (egy ispánsági központot jelentő, fontos helyen fekvő vár) volt kezükben. Ez adott súlyt politikai állásfoglalásuknak, s számításuk bevált.

A (2) kategória, az új ágak felemelkedésében - paradox módon - fontos szerephez jutottak az oligarchák. Szécsényi Tamás apjának egész életét az a törekvés jellemezte, hogy visszaszerezze nemzetségének még a Gertrúd királyné elleni összeesküvés alkalmával elvesztett birtokait. Tamás korán ellentétbe kerülhetett Csák Mátét támogató rokonságával, ezért menekült el apai birtokairól, csatlakozott Károly pártjához, vett részt a rozgonyi csatában, és

lett 1313-ban az Aba Amadétól visszafoglalt Lubló (Szepes megye) várnagya. Az Ákos nembeli Micsket az vitte Károly táborába, hogy birtokai Aba Amadé kiskirálysága és az ugyancsak független territórium kiépítésére törő Petenye fia Péter várai között feküdtek. A Balog nembeli Szécsieket is Csák Máté terjeszkedése, illetve a nemzetség többi ágának Mátéhoz csatlakozása késztette arra, hogy délre menekülve, Károlyhoz álljanak.

A (3) kategória tipikus képviselőinek a Kerekegyházi Lackfiakat szokás tekinteni. A klán fényes karrierjének meginditóját Lampert országbíróban (1322-1324) kell keresni, aki - mint már láttuk - 1313-ban Csanádi ispánságot töltött be. Azt sajnos már nem tudjuk, milyen rokonsági fok kötötte össze a nemzetségnek az Arad megyei Kerekegyházán lakó tagjával, a klánnak nevet adó Lackkal. Tény, hogy ez a Lack már 1323-ban ráfüggesztette pecsétjét a Károly király és Frigyes választott császár közötti szerződésre, 1328-1344 között székely ispánként működött, emellett több más megyét kormányzott. Hét fia közül a legidősebbet, Istvánt 1326-ban nevezte ki lovászmesterré Károly, s bár kinevezésének körülményeit nem ismerjük, de ettől kezdve négy nemzedékből nem kevesebb, mint 10 Lackfit tarthatunk számon, hetet a bárók, hármat az ispánok között.

Az úri nemzetségek mellett a másik legnagyobb csoport a köznemességből került ki mind a bárói, mind az ispáni karban. Egy részüket ugyanúgy a kiskirályokkal szembeni ellenállás vitte Károly táborába, mint az úri nemzetségek tagjait. Egy Vas megyei nemes, Köcski Sándor sógorával, a Nádasd nembeli Gersei Lászlóval együtt a nagy hatalmú Kőszegiek közvetlen szomszédságában Károly hí-

ütnek vallotta magát, ezért 1316-ban a Kőszegiek Iti in tetőexpedíciót szerveztek ellenük. Gerseinek egész háza népét kiirtották, csak egy Margit nevű kislányt tudott dajkája megmenteni. Köcskinek csak a birtokát pusztították el. Három év múlva K öcski Zalafőnél állt bosszút: a királyi had vezéreként szétverte a Kőszegiek seregét, és ezzel bukásukat is megindította. A köznemesek között más karriereket is találunk. Becsei Imréről I. Károly 1316-ban azt állította, hogy Magyarországra érkezése óta hűségesen szolgálta. Biztos, hogy 1311-ben már királyi szolgálatban állt, 1316-ban „szekérmester” *imaior plaustrorum),* azaz a királyi kíséret kocsijainak és kocsisainak főnöke volt, 1321-ben már „tárnoknagy” *(maior tavernicorum),* ami nem azonos a tárnokmesterrel. Ügyesen használta ki helyzetét, Garai Pál macsói bán 1321-ben barátjának és (nőági) rokonának nevezte, ugyanebben az évben lett barsi ispán és lévai várnagy. Fiai közül Töttös emelkedett báróságra.

Nagy Lajos uralma alatt ennek a hivatali pályán emelkedő típusnak két különleges példájával találkozunk. Szepesi Jakab országbíró és Ugali Pál bán személyével. A Szepesség egy elpusztult falváról, Ragyolcról vagy Stepkfalváról nevezett köznemesi család egyik egyházi pályára lépő tagja, Jakab nagy karriert futott be: szepesi prépost és személyére szólóan püspök lett. III. Andrásnak volt egyik támogatója, unokaöccsét, a későbbi országbírót róla keresztelték Jakabnak, és méltóságáról Szepesinek. A püspök, úgy látszik, hagyományossá tette a szellemi munkát a családban, amelyből egy kassai plébánost is ismerünk. A mi emberünk a jogi pályát választotta. 1346-ban Ugali Pál országbírói ítélőmester oldalán jelent meg, hogy 1356-ban már ő

töltse be ezt a pozíciót Szécsi Miklós országbíró alatt, majd 1367-1372 között ugyanilyen minőségben Kont Miklós nádor oldalán működjön. Mellékesen 1360-1366 között palocsai, 1363-1368 között szepesi alvárnagy is volt, ugyancsak Kont Miklós megbízásából. 1372-ben lett országbíró, ezt talán nősülése (Debreceni Dózsa nádor unokáját vette el) is előmozdíthatta, s némi megszakítással az is maradt egészen 1380-ban bekövetkezett haláláig. Ugali hasonló pályát futott be. A Somogy megyei köznemességből eredő Pál Köcski Sándor országbíró alatt kezdett az országbíró jegyzőjeként, majd Nagymartom Pál országbíró mellett 1328-1349 között ítélőmesterként, mellékesen varrni (Trencsén megye) várnagyként (1338-1346). Ebben az évben - teljesen váratlanul - a király dalmát-horvát bánná nevezte ki, de a jogász ezen a poszton nem vált be, 1351-ben visszatért az országbírói ítélőmesterséghez, és 1354-ben gazdáját, Szécsi Miklóst besztercei (Trencsén megye) várnagyként is szolgálta. Mindkét pálya kivételes volt, mert az emelkedés alapját nem a szokásos hadi-diplomáciai érdemek, hanem szellemi teljesítmény alkotta.

A legkisebb aránnyal a jövevények szerepelnek, élükön a Drugethekkel, akikből nem kevesebb, mint öt klántag, három báró és két ispán szerepel. A század derekán Moldvából Magyarországra menekült Drágfi család tagjai csak egy bárót és két ispánt adtak, a Treutelek közül már csak egy lett ispán és egy báró. Az idegenek nagyjából három csoportra oszthatók: (1) a dinasztiával együtt érkezettekre (Drugethek és a lengyel Morócsuk 1353-1358 között királynéi lovászmester), s ha még László opuliai herceget és a királyné két rokonát (Boleszló érsek és Meskó püspök) is hozzászámí-

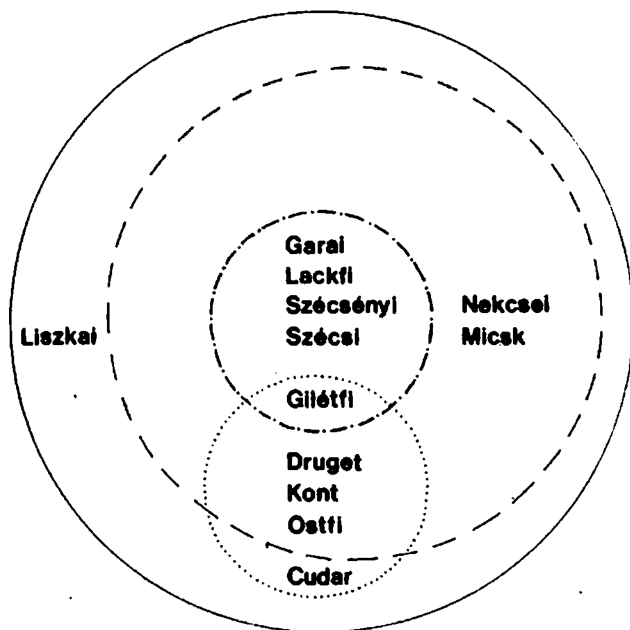
lom, elég tekintélyesre nő meg a számuk; (2) politikai menekült volt a Drágfi klán őse és (3) idegenként, sőt idegen földön zsoldosvezérként álltak Nagy Lajos szolgálatába a svájci származású Wollart testvérek. Mindhárom csoport az arisztokrácia nemzetközi voltát bizonyítja, amely olyan ősi jelenség, mint az arisztokrácia maga. A arisztokrata lársadalmi státusát a középkorban általában külföldön is megtartotta. Hasonló helyzetben is volt, kenyerét nem munkával, hanem katonaként, államférfiként vagy diplomataként kereste meg, s ezek a feladatok azonos képességeket és azonos ismereteket követeltek meg egész Európában. Ha eltekintünk a magyar arisztokrácia kezdetén feltűnő „vendégektől”, most Apód fia Dénes nádor fia juthat eszünkbe, aki a „királynő lovagja”-ként olvadt bele a spanyol nemességbe. Az Anjouk alatt újabb bevándorlók megjelenéséhez bőven nyílt alkalom a nápolyi örökségért folyó két olasz hadjáratban vagy a magyar-lengyel perszonálunióban. A jövevények nem jelentettek újdonságot, és csak azért feltűnőek, mert a 13. század eleje óta a magyar arisztokrácia zárt volt. Nem maradtak el az Anjoukat követő időkben sem.

Mielőtt még az új arisztokrácia származására vonatkozó vizsgálat következményeit levonnám, két másik jelenséget kell közelebbről szemügyre venni, a két uralkodó körül kialakuló „belső kört” és a „másodállások” kérdését. A báróknak - ez nem szorul bizonyításra - mindig is nagyobb volt a részesedése a hatalomból, mint az ispánoknak, de már II. Andrásnál is megfigyelhető volt, hogy a bárókon belül is létezett egy szűkebb kör, amelynek tagjait az jellemzi, hogy (1) mindig bárói posztot töltöttek be; (2) azokat - néha váltogatva őket -

hosszú időn keresztül tartották meg; (3) legközelebbi rokonaiknak is bárói kinevezést szereztek, befolyásukat ezzel is növelték. A most vizsgált 73 báró esetében is kibontakozik egy kis kör, a fenti szempontok sem változnak, csak a „mindig bárói posztot töltöttek be” fogalmazást változtatom meg, aminek legfőbb oka, hogy a Károly korabeli archontológiát csak 1323-tól kezdve vettem figyelembe, ezért a hosszú időtartam a korszak elején nem nagyon határozható meg. Ehelyett most úgy tettem fel a kérdést: (1) kik azok, akik működésének a halál vet véget; (2) melyek azok a családok, amelyek több bárót adtak, és itt tekintettel voltam a főpapokra. Ha tehát Lackfi Dénes ferences barátnak ment, ott tanulmányai alapján a *lector*-ok (azaz a növendékeket teológiára oktatók) közé került, de a király rendtagként is igényt tartott szolgálatára, és 1344-ben Avignonba küldte követségbe, 1348-ban a tinnini, 1349-ben a zágrábi püspökségre, majd még ugyanabban az évben a kalocsai érsekségre neveztette ki, akkor a Lackfiaknál a hét báró mellett őt is feltüntettem főpapként.

Az így megválasztott ismérvek alapján (12. sz. ábra) kiválasztottakhoz tíz klán tartozik, érdemes őket felsorolni: az Ákos nembeli Micsk bán, a Cudarok, a Drugethek, a Garaiak, a Gilétfiek, Kont Miklós klánja, a Lackfiak, a Szécsényiek és a Szécsiek. A névsor világosan mutatja, hogy a belső körben mindenféle származású egyént megtalálhatunk, a régi nemzetségek (Micsk, Garai, Gilétfi, Lackfi, Ostfi, Szécsényi és Szécsi), a köznemesek (Cudar, Kont) és bevándorlók (Drugeth) utódait. Ez a névsor annyiban korrigálja korábbi megállapításomat, hogy ebben a körben a régi nemzetségek döntő fölényben vannak, éspedig azok, akiket fen-

12. I. Károly és Nagy Lajos báróinak belső köre

Jelmagyarázat

= a bárói posztot halálukig töltik be
= a klán több bárót ad
= a püspököt adó klánok

tebb „új ágnak” minősítettem. Túlnyomó többségük halálig szolgálta a királyt (tízből nem kevesebb, mint nyolc!). Mindkét Anjou uralkodóra jellemző, hogy nem szívesen vált meg a belső kör tagjaitól. Nagy Lajos trónra lépésekor (1342), illetve az azt követő esztendőben ugyan sok új bárót nevezett ki, de közülük egyedül Szécsényi Tamás távozott felmentéssel a tárnokmesteri tisztségtől, az

összes többi változás elhalálozás következtében állt be. Károly bárói között sok lehetett az uralkodó kortársa, akik vele egy időben vagy közel egy időben haltak meg (Drugeth Vilmos, Micsk, Ostfi Miklós, Szécsi Dénes), ezeknek a helyét kellett betölteni.

A belső körhöz tartozó klánok nem egy, hanem több bárót adtak. A rekordot a Lackfiak tartják (Nagy Lajos uralma alatt 1375-ig állandóan két-három Lackfi található a bárók között), akik 1326-1382 között megszakítatlanul viselték a lovászmesteri tisztséget, 1356-1376 között az erdélyi vajda méltóságát, de voltak közben bánok, tárnokmesterek is. Az egyetlen Pál rekedt meg az ispánok között, 1347-1368 között testvérével, Miklós vajdával együtt zempléni, emellett 1363-1368 között beregi megyésispán volt. Nem tudjuk miért, de biztos, hogy az ő működésének is a halál vetett véget. Hatalmuk már Hómannak is feltűnt, ezért vált kevésbé ismertté, hogy Kont Miklós klánja is hasonló pályát futott be. Apja, Tót Lőrinc ugyan csak 1344-ben lett tárnokmester, Kont 1345-ben pohárnokmester, s amikor 1351-ben Erdély kormányzását vette át, a király öccsét, Bertalant nevezte ki pohárnokmesterré, s amikor egy évvel később Bertalan meghalt, Kont másik öccse, Lökös vette át a tisztséget. Ugyanígy nem tűnt fel, hogy a Drugethek közül került ki a nádor 1322 után 21 éven át.

A belső kör nem mindegyik klánjának adatott meg ekkora siker. Micsk bán, aki Károlynak kedves embere volt, első házasságából született három fiát ugyan minden jel szerint a királyi udvarban neveltette, ahol 1342-ben testőrként szolgáltak, de később csak ispánsághoz jutottak (Vas és Sopron megye 1344-1346). Gilétfi Miklós nádor négy fia

közül három csak ispánsághoz jutóit, a negyedik, László kápolnaispán, majd veszprémi püspök (1358-1372) lett.

Főpapokról beszélve meg kell jegyezni, hogy az öt klán (Cudar, Gilétfi, Lackfi, Szécsényi és Szécsi) egyházi pályára lépő fiai csak Nagy Lajos alatt kerültek főpapi székekre, annak ellenére, hogy jóval a kánonjogban meghatározott életkor (a püspöknél 30 év) elérése előtt egyházi javadalomhoz jutottak. A legszebb példa Szécsényi Tamás fia, Mihály, aki 14 éves korában - amikor még a magyar jogszokások szerint sem volt teljeskorúnak tekinthető - esztergomi kanonok lett, 16 évesként a nagy jövedelemmel és még nagyobb tekintéllyel rendelkező pozsonyi prépostságot kapta meg, 24 évesként a váci püspöki széket foglalta el, így nem csoda, hogy még püspökként is tanulmányokat folytatott. Szécsi Domokos, a későbbi erdélyi püspök is 14 éves fiúként lett gyulafehérvári prépost. A szükséges pápai felmentések megadását a magyar király támogatta a Szentszéknél, nemegyszer maga kérte az érdekelt személy helyett. A klán befolyásának egyházi vonalon történő kiterjesztését ismét a Lackfiak példázzák: 1355-ben a Szörényi bán, a királynéi tárnokmester és a lovászmester mellett a kalocsai érsek Lackfi Dénes, s ezzel még nem mondtam el. mindent, mert a lovászmester egyben soproni ispán, az említett Pál pedig zempléni, így Erdély és az északi részek kivételével befolyásuk az egész országra kiterjedt.

Ha a főpapi szék a klán befolyásának növekedéseként értékelendő, akkor a bárói tisztség mellett viselt ispánság ugyanilyen elbírálás alá esik. Fel is merült az az elképzelés, hogy a bárók megyésispáni megbízatásuk alapján a kérdéses megye valameny-

13. Az Anjouikon méltóságviselők igazgatta megyék

Méltóság		Megyésispánság
Drugeth Fülöp	nádor 1322-27	szepesi 1316-24
		abauji 1317-23
		gömöri 1322-26
Drugeth János	nádor 1328-33	zempléni 1329-33
		bácsi 1330-33
		Fejér m. 1330—33
		tolnai 1330-33
Drugeth Vilmos	nádor 1333-42	gömöri 1327-40
		abauji 1329-41
		szepesi 1329—42
		sárosi 1329-42
Gilétfi Miklós	nádor 1342-56	turóci 1339-49
Kont Miklós	pohárnokmester 1345-51	barsi 1346-69
		pozsonyi 1349-51
		nyitrai 1349-51
	nádor 1356-67	vasi 1356-65
		soproni 1356-65
		trencséni 1356-65
		sárosi 1356-65
		szepesi 1356-65
Garai Miklós	nádor 1375-85	pozsonyi 1376-77
Köcski Sándor	országbíró 1324-28 ^	besztercei 1324-28
		vasi 1327-28
Nagymartom Pál	országbíró 1328-49	besztercei 1328-49
Szccsényi Tamás	országbíró 1349-54	besztercei 1349-54
		turóci 1349-54
		trencséni 1349-54
Drugeth Miklós	országbíró 1354- 55	besztercei 1354-55
		turóci 1354-55
Szécsi Miklós	országbíró 1355- 59	besztercei 1355-59
		turóci 1355-59
Nekcsei Demeter	tárnokmester 1328-49	bácsi 1322-29
		trencséni 1322-36
		bihari 1333-36
Lackfi István	lovászmester 1326-43	nyitrai 1336-40
		vasi 1340-44
	tárnokmester 1343- 44	
Tót Lőrinc	tárnokmester 1344-46	nyitrai 1341-49
		vasi 1344—46
		soproni 1340-44
Pomázi Cikó	tárnokmester 1353-59	borsodi 1353-59
Becsei Töttös	ajtónállómester 1343-53	barsi 1334-53
		pilisi 1344-51

Méltóság		Megyésispánság
< ¡ónyüi János	ajtónállómester 1359-73	győri 1364-75 komáromi 1373
< udar György	pohárnokmester 1373-82	szepesi 1377-81
hőnyi Balázs	lovászmester 1323-26	honti 1323-25
1 ackfi András	királynéi tárnokmester 1355-56	soproni 1355-56
llebek György	királynéi tárnokmester 1362-89	liptói 1351-90 gömöri 1355-56

nyi királyi váruradalmát is igazgatták, így „tartomány nagyságú részeket” kormányoztak. Ha összeállítjuk a bárók által kormányzott megyék listáját (13. sz. tábla), az eredmény ezt az elképzelést nem bizonyítja. Az első feltűnő jelenség az, hogy a bárók közül mindössze hat méltóság-tisztség betöltője kapott egyidejűleg ispáni kinevezést. Néhányat ezek közül ki kell szűrnünk, mert intézményesített összekapcsolódásról van szó: a macsói bánság alá rendelt - már említett - öt, az erdélyi vajdasággal járó egy (Szolnok) és az országbírói méltóság által betöltött besztercei ispánságét. A besztercei ispánság egy Trencsén megye északi részén hét váruradalmat egybefogó kerületet jelentett, és 1324-től, Köcski Sándor kinevezésétől kezdve 1359-ig az országbíró másodállását alkotta, amihez Szécsényi Tamás országbíróságának idején még a turóci ispánság járult. Az összekapcsolódást 1359-ben a király megszüntette, ettől kezdve az országbíró nem kapott ispánságot. Ha ezektől az intézményesített összekapcsolásoktól eltekintünk, első megállapításunk, hogy alkalomszerű „másodállást” a húsz báróból csak négy töltött be, a hierarchia csúcsán álló nádor, országbíró, tárnok- és ajtón-

14. A méltóságviselők igazgatta megyék és várak száma 1330-1375

Időpont	Báró, fő	Megye	Vár-uradalom
1330	4	7	13
1335	4	8	21
1340	4	8	20
1345	4	7	26
1350	3	6	26
1355	3	4	12
1360	1	5	14
1365	3	7	15
1370	2	2	1
1375	2	2	1

állómester. Ha ezt szembeállítjuk II. András báróival, akkor megállapítható, hogy (1) az Anjouk kevesebb báróra bízták megyét, mint az Árpádok, a 14. században az ajtónállómester kivételével egyik udvari tisztségviselő sem kapott ispáni megbízatást; (2) de a kiválasztott báróknak az Anjouk több megyét adtak, mint elődeik; II. András egy-egy megyét engedett át báróinak, egyedül Mojs nádor kapott kettőt. A megoszlás ötéves metszetben (14. sz. tábla) azt bizonyítja, hogy 1375-ig eleinte négy, később öt báró jutott ispánsághoz: a nádor - Gilétfi Miklós kivételével -, az országbíró és a tárnokmester mindig, az ajtónállómesterek közül kettő. Becsei Töttös és utóda, Gönyüi János. Rendszernek ez mégsem tekinthető. Ha mindenáron rendszert keresünk, akkor egyetlen jellemzője, hogy személyre szól. Még az intézményesített összekapcsolással rendelkező országbírói méltóságnál is megnyilvánul a személyes elem: Köcski megtartotta szükebb pátriáját, Vas megyét is, Szécsi Miklós megkapta Trencsént és Turócot is. Még jobban kidomborodik a rendszer személyes volta a nádorok és tárnokmesterek esetében. A nádorok közül

Drugeth János tartja a rekordot hat megyével, őt Ront Miklós követi öttel. Feltűnő, hogy mindkettő kisebb territóriumokat alkot, de nem földrajzi egység. Drugeth szűkebb hazájában a szomszédos Ung és Zemplén, a Dunántúlon az ugyancsak szomszédos Fejér, Somogy és Tolna megyéken kívül Bács ispánságát is betöltötte. Kont Miklós nádorként két északi (Sáros és Szepes) és dunántúli (Vas és Sopron) mellett Trencsén megye ispáni tisztét is ellátta. Három szomszédos megyénél több ugyan egyszer sem jutott kezükre, de így is nagy területet és fontos várakat bízott rájuk a király. Nem tudjuk, miért szüntette meg Nagy Lajos ezeket a „másodállásokat”, de világos az a tendencia, hogy az 1370-es években már csak a nádor kap méltósága mellé ispánságot, ő is kevesebbet, mint elődei.

Az igazság kedvéért meg kell jegyezni, hogy az ispánok között is találunk hat olyat, aki egyszerre két, esetleg több megyét kormányzott. Az élen az a Cselénfi János áll, aki a királyt Zách Felicián merényletétől megvédte. Jutalmul Nagy Lajos uralma alatt egyszerre állt Gömör, Csongrád és Somogy élén. A többiek közül I. Károly kedves embere, a Balassa klánhoz tartozó Dancs emelkedik ki, aki komáromi és turóci ispán volt egyszerre. De itt is hangsúlyozni kell, hogy rendszert nem találunk, hacsak azt nem tekinthetjük rendszernek, hogy a két uralkodó meghatározott személyeket emelt ki, akár Lackfi Pál - fentebb zempléni és beregi -, akár Wolfart Ulrik soproni és mosoni ispánságát tekintjük.

A belső kör Károly körül olyan ütemben alakult ki és erősödött meg, amilyen ütemben trónját megszilárdította, inkább az 1320-as évek végére, mint az 1330-asok elejére, vezető pozícióban találhatók

meg azoknak a klánoknak a tagjai, akik az ország irányításában a század végéig részt vettek. Említettem, hogy a kis csoport megerősödésében nagy szerep jutott a két uralkodó konzervativizmusának. Nagy Lajos báróinak a fele Károly alatt bárói méltóságot-tisztséget betöltő apával vagy közvetlen rokonnal (testvér, nagybácsi) dicsekedhetett, mégpedig származásra való tekintet nélkül. Kont Miklós apja Tót Lőrinc királyi zászlótartó és tárnokmester, Drugeth Miklós országbíróé János nádor, Meggyesi Móricé Miklós vajda, nem is beszélve Lackfi István fiairól. A félszáz Lajos kori báró másik felének egy részéről is valószínűleg kideríthető lenne ilyen - esetleg nőági - kapcsolat, amely ma a források töredékes és feldolgozatlan volta miatt marad rejtve előttünk. Különös ez a konzervativizmus azért, mert ugyanakkor a kormányzat gépezetében, annak központi szerveiben állandó változásoknak, mondhatnám kísérletezésnek lehetünk tanúi.

A belső körnek ez a nagymértékű, királyi segítséggel végbemenő stabilizálódása mégsem korlátozta a királyi hatalmat, mert a Lackfiak, Kont Miklós és a Szécsényiek kivételével folytonos áthelyezések, a megyésispánságok állandó cserélgetése megakadályozta, hogy (1) a tisztségek örökletessé váljanak; (2) az időnként nagy méreteket öltő személyi hatalom állandósulását. A két Anjou uralkodó állandóan hangsúlyozta, hogy a méltóságok-tisztségek viselése az uralkodó iránti feltétlen hűség függvénye. Amikor a később nagy hatalomhoz jutó Báthoryaknak Károly megengedte, hogy Ecseden várat emeljenek, azt magyar szóval Hűségnek nevezte el, ezzel is kifejezve: az új vár nem játszhat olyan szerepet, mint az oligarcháké, nem lehet láza-

• I.is vagy hűtlenség támaszpontja, hanem csak a lojalitásé. Az érzékenység nem egyedül Károlynak w>lt sajátja, Nagy Lajos is hasonló érzékenységet i.másított András erdélyi püspöknek arra a lépésé-11\ hogy nem engedte be a királyt valamelyik várá-lu; „királyi tisztességünk és méltóságunk nem kis .ereimére”. Az uralkodó az esetet hűtlenségnek és Idségsértésnek minősítette, utasította az aranyosi királyi várnagyot, fogja el a püspököt, vagyonát pedig foglalja le. Ez a püspökre nyilván súlyosan megalázó rendelkezés Ottó freisingi püspöknek kétszáz évvel korábban írt szavait idézi emlékeze-tünkbe. Az Anjouk despotikusak is tudtak lenni, akár hűtlenségről volt szó, akár kedvenceik támo-gatásáról.

A belső kör tagjainak érdekében a két Anjou uralkodó új, sőt a korabeli magyar szokásjoggal teljesen ellentétes intézkedéseket hozott, az egyik a fiúsítás volt. Már Árpád-házi királyaink alatt is többször előfordult, hogy az uralkodó egy-egy ked-velt híve érdekében meglazította a nemzetségi szoli-daritást, amely szerint a fiúutód „vigaszától meg-fosztott” birtoka legközelebbi apai férfirokonaira száll, és megengedte, hogy birtokaikat lányaikra hagyhassák. 1332-ben Károly merész lépésre szán-ta el magát. Fentebb elmondtam, hogy a Kőszegiek 1316-ban kiirtatták a Nádasd nembeliek egyik ágát, a vérengzésből csak egy kislány, Margit me-nekült meg. 1332-ben Károly az akkor már Magyar Pál feleségeként élő Margitról privilégiumban je-lentette ki, hogy apja minden birtokát úgy örököl-heti, mintha fiú lenne. A király tisztában volt vele, hogy intézkedése a magyar szokásjoggal ellentét-ben áll, de úgy érvelt, hogy „királyi hatalmának teljessége” *(plenitudo potestatis)* ezt lehetővé teszi.

Elszigetelt eset volt, míg Lajos 1347-ben Gersei Margit esetét precedensnek nem használta, és a Zára ostrománál elesett Harsendorfer Ulving lányát, Erzsébetet nem fiúsította meg. A lány ekkor már Szécsényi Tamás fiának, Konya vagy Miklós mesternek volt a felesége, s a fiúsítás a Szécsényi birtokok között fekvő Ecseg várát és uradalmát (Nógrád megye) csatolta a Szécsényiek vagyonához. A fiúsítás - amelyhez hasonló intézményt hiába keresünk a középkori Európában - ettől kezdve alkalmas eszköznek bizonyult a belső kör tagjainak jutalmazására. A királyi udvarban nevelkedő lányokat - amilyen Harsendorfer Erzsébet is volt - apai birtokaikkal együtt olyanokhoz adták, akiket szorosan magukhoz kívántak kötni. így adták feleségül 1356-ban az Aba nembeli Szikszai Péter lányát Cudar Simon királyi apródhoz, 1356-ban Károly elhalt lovászmestere, Főnyi Balázs lányát Cudar Péter akkori diósgyőri várnagyhoz, később bánhoz és országbíróhoz, 1360-ban az ugyancsak Aba, nembeli Rédei Jakab két lányát Cudar Istvánhoz és Miklóshoz, de ugyanígy fiúsította Nagy Lajos valamikor 1352 előtt annak a Gutkeled nembeli Martonosnak a lányát, aki Lackfi András macsói bánhoz ment feleségül. Az intézkedéseknek ezt a sorát látva tagadhatatlanul az a benyomás alakul ki, hogy a két uralkodó a régi arisztokrácia birtokainak újraelosztását tűzte ki célul, ehhez találta meg az alkalmas eszközt. Amilyen hasznosnak bizonyult a fiúsítás a belső kör tagjai szempontjából, ugyanakkora felháborodást és ellenállást váltott ki az arisztokrácia, később pedig, amikor 1360 után Lajos ezt a királyi kegyet a köznemességgel szemben is gyakorolni kezdte, a köznemesség soraiból.

A nemzetségi jogot a két uralkodó a korlátozott

érvényű adományok bevezetésével is alaposan megnyirbálta. Az első lépést ezen a téren is Károly lette meg, amikor 1325-ben Micsk bán valamennyi, már adományozott vagy még adományozandó birtokairól kijelentette, hogy azok kizárólag őt és egyenes ági leszármazóit illetik meg, „kizárva atyafiak és apai rokonait”. Ez a kivételes eset is gyakorlattá vált Nagy Lajos alatt, bár mindvégig inkább esak az arisztokráciára korlátozódott; s ha kisebb mértékben is, de ugyanúgy sértette a magyar szokásjogot, mint a fiúsítás, egyben elősegítette a nemzetségek még megmaradt részének felbomlását, az új arisztokrácia klánjainak megerősödését.

A fiúsítás és a korlátozott adományok bevezetése Károlynak és Lajosnak azt a törekvését bizonyítja, hogy felismerte és megpróbálta visszaszorítani a magyar arisztokrácia birtokjogában rejlő hátrányt és veszedelmet. Röviden megismételve itt a fejlődés jellegzetes lépéseit, utalnom kell arra, hogy Kálmán király részletesen elemzett törvénycikke a magyar ősnemzetségek birtokjogát az akkori arisztokrácia túlnyomó részére kiterjesztette, II. András örökadományai pedig általános érvényűvé tették nemcsak az arisztokratákra, hanem a királyi szerviensekre és más szabad birtokosokra is. Ezzel a „kihalás” tényét más feltételekhez kötötte. Nyugat-Európában a hűbériség a birtokot akkor tekintette megüresedettnek és a hűbérúrra (adott esetben az uralkodóra) háramlónak, ha az első hűbéres egyenes ága kihalt, azaz nem született fiú. A magyar szokásjog szerint ugyanez az eset akkor következett be, ha az adományosnak vagy az István kori birtokosnak nem volt férfiutóda. Gyakorlatilag abban az esetben, ha az egész nemzetség kihalt. A fiúsítás körül folytatott perekből világosan kiderül, hogy

az úri nemzetségek felfogása szerint a rokonság foka nem befolyásolja a nemzetségi öröklés érvényesülését, ami nemcsak a gyakorlati élettel állt ellentétben, hanem a kor irányadó felfogásával, a kánonjoggal is. Az egyház tiltotta a rokonházasságokat, de csak a rokonság negyedik fokáig, azon túl a leszármazottak nyugodtan összeházasodhattak. A rendelkezésekből nyilvánvaló, hogy ennek a felfogásnak az értelmében a rokonság az 5. fokon megszűnt. Egy konkrét perrel kapcsolatban Lajos a kánonjogot egy világi érvvel toldotta meg, amikor rámutatott arra, hogy a perbeli ellenfelek ősei a 13. század végén birtokaikon megosztoztak. A királynak valóban igaza volt abból a szempontból, hogy az osztozkodás gyakorlatilag teljesen megszüntette a nemzetségi birtokközösséget, a magyar arisztokrácia - ezt láttuk - a 13-14. században felszámolta a nemzetségi szervezetet, a közös címeren kívül szinte semmi nyoma sem maradt. Egyetlen új latin műszó jelezte, hogy teljesen mégsem változott meg minden. Az apai rokont most már nem hívták nemzetségbeli atyafinak *(fráter generationalis),* hanem osztályos atyafinak *(fráter condivisionalis),* amivel kifejezésre juttatták, hogy a kapcsolat már csak az osztozkodás vonalán áll fenn, az akkor felosztott birtokból a másik félnek jutott rész idő- és rokonságbeli távolság ellenére is megilleti őket a másik fél kihalása esetén. Gersei Margit fentebb ismertetett esetében e szerint a felfogás szerint a birtok nem a Gerseieké, hanem a Nádasd nemzetségé volt, a leszármazás rendje szerint legközelebb álló ágnak kellett volna örökölnie, más szóval - és ezt Károly is jól tudta - a fiúsítás törvénytelen zsarnokság volt. Annak, hogy az egész nemzetség kihaljon, nem nagyon volt esélye. Az uralkodó

ritkán juthatott háramlott birtokhoz, ezért a fiúsítás alkalmas eszköz volt arra, hogy nemzetségi birtokot juttasson a király által felemelni óhajtottaknak, a korlátozott adomány pedig megnövelte a kihalás, illetve a háramlás igen gyenge esélyeit. Az arisztokrácia mindkettővel szemben ellenállást fejtett ki, sikerre azonban nem nagyon számíthatott az Anjouk alatt.

Ha össze akarjuk foglalni az Anjouknak az arisztokráciával szemben folytatott politikáját, ismét csak abból kell kiindulnunk, hogy új vezetőréteget próbáltak meg létrehozni. Ezt a törekvésüket nem kísérte teljes siker. Személy szerint az arisztokrácia új emberekből állt, ami természetesnek tűnik, de ha a személyek társadalmi hátterét vesszük tekintetbe, úgy ezek az új emberek többségükben a régi arisztokráciából, részben annak a várépítési versenyfutásban, majd az oligarchia kiépítése során háttérbe szorult részéből vagy régebben nem szereplő nemzetségekből kerültek ki. Teljesen új réteg felemelkedésével nem is számolhatunk, egyrészt azért nem, mert a földbirtok és vele együtt a katonai erő jelentős része, sőt fontos tisztségekkel együtt járó területek és várak az úri nemzetségek tagjainak kezén voltak, Károlynak akarva-akaratlanul rájuk kellett támaszkodni. A két Anjou uralkodó nyilván nem is így gondolkodott, céljuk a tényleges és potenciális oligarchák kiszorítása volt az ország politikájából, s ez teljes mértékben sikerült. Az, hogy az újonnan felemeltek ahhoz a réteghez tartoztak-e, amely a több várral rendelkező nagybirtokosokat, később a kiskirályokat kitermelte, nyilván másodrendű kérdés volt, ha egyáltalán felmerült. Ha szubjektíve - az Anjouk szempontjából - az arisztokrácia új volta nem lehetett a főkérdés, akkor

objektíve is azt kell állítani, hogy a két uralkodó sikereit nem ez a tényező határozta meg.

Az mindenesetre szembeszökő, hogy a trónharcokban kevés város vett részt, Kassa a rozgonyi csatában, Debrecen a Kopasz nádor elleni döntő ütközetben, s miután Budán is kellemetlen benyomások érték Károlyt, aligha csodálhatjuk, hogy sem a bárók, de még a főpapok között sem találjuk meg a hazai polgárság egyetlen képviselőjét sem. Először vetődik fel itt a polgárság kérdése. Nem egyedül az Anjouknak, még csak nem is a magyar királyoknak, hanem Európa minden fejedelmének már korábban is égető gondjává vált az arisztokrácia megnövekedett hatalma. Akár a hűbériség keretében, akár - mint nálunk - azon kívül bekövetkezett az a pillanat, amikor birtokaikat nagyobbrészt eladományozták, hogy ennek fejében minél nagyobb, minél jobban szervezett és korszerűen felszerelt hadseregre tegyenek szert. Eljárásuk következtében függőségbe kerültek az arisztokráciától, mert az támogatásának megvonásával meghiúsíthatta politikai célkitűzéseik megvalósítását. A rászorultság arra késztette az uralkodókat, hogy seregükben és kormányzásukban közvetve vagy közvetlenül megpróbáljanak az arisztokráciától független polgárságra támaszkodni; közvetve úgy, hogy a városoktól kapott adókat és kölcsönöket zsoldossereg kiállítására használják fel, közvetlenül pedig úgy, hogy a kormányzásba is beleszólást engedjenek a polgárságnak, a polgári származású jogászokat pedig tanácsadóként és pénzügyi szakemberekként alkalmazzák. Szinte nem is kell mondani, hogy mennél erősebb, gazdagabb és együttműködésre készebb polgárság élt egy országban, annál jobban tudta magát királya függetleníteni az arisz-

lokráciától. Magyarországon erre nem volt lehetőség, mert kevés volt a város, gyengén fejlett a kereskedelem és a kézműipar, ennélfogva a polgárság nem jelenthette az arisztokrácia ellensúlyát. A polgárság gyengesége nyilvánul meg abban, hogy a két Anjou király uralma alatt nagyváros helyett Visegrádon épült fel a székhely, hogy a főpapok között uralmuk alatt nem találunk hazai polgárfiút, és abban is, hogy „új" arisztokráciájuk régi volt, némi olyan köznemesi származásúakkal felfrissítve, akik már a második nemzedékben - ha ugyan nem az elsőben - maguk is arisztokratáknak érezték magukat, úgy is viselkedtek, és nagybirtokossá válva ugyanolyan*pressure group*-pá váltak, mint 13. századi elődeik.

Az Anjouk uralmának értékelésénél kell visszatérni két fentebb érintett kérdésre. A királyi váruradalmak kiépítésénél azt kellett megállapítanom, hogy viszonyukat a megyével szemben Károly nem szabályozta, annak ellenére, hogy jellegükben eltértek a korábbi várral rendelkező nagybirtoktól. A kúria bírói fórumaival kapcsolatban is azt kellett mondanom, hogy nem állapította meg, kik legyenek az országbíró vagy a királyi különös jelenlét bírótársai, a király személyes jelenlétéről pedig kiderült, hogy az a szabály, amely szerint az uralkodó a főpapokkal és a főurakkal ítélkezik, nem vált valósággá, mert mások (ispánok, várnagyok, sőt tisztség nélküli köznemesek) is szerepeltek a bírótársak között. A szabályozatlanság tényével már korábbi századokban is találkoztunk, és az általános európai fejlődéssel szemben többször is magyarnak minősítettem ezt a jellemzőt. Hogyan kell ezt most annak az új dinasztiának az esetében megítélni, amelyet származása és hagyománya francia

és itáliai fejlődéshez kötött, és amely tagadhatatlanul meghonosított idegen intézményeket a magyar peres eljárásban (tudományvétel), és a gazdasági életben csakúgy (forint), mint a lovagi életforma addiginál teljesebb elterjesztésében. Volt idő, amikor ehhez még egyet próbáltak hozzászámítani. A banderiális rendszer bevezetéséről is azt gondolták, hogy Károly a magyar sereget teljesen újjászervezte, sőt talán - nápolyi mintára - megpróbálta hűbéri alapokra helyezni. Ez az elképzelés nem állta ki a történészek kritikáját, kiderült, hogy nem valami idegen újdonság bevezetéséről volt szó, legfeljebb két kisebb változtatásról. Az egyik annak a következtetésnek a levonása volt, hogy II. András alatt a megyésispánok csapatainak létszáma szétolvadt, a kontingenseket most már a báróknak kellett birtokaik arányában kiállítani, a megyei csapat pedig az ispán parancsnoksága alatt a személy szerinti hadiszolgálatra kötelezett nemesekből tevődik össze. A másik a sisakdísz bevezetése volt. Egyik sem változtatott alapvetően a király seregének összeállításán, legfeljebb a páncélos lovasságot tette általánossá, és csak a kiváltságos népelemek csapatai maradtak meg a lovas nomádok késői utódaiként gyorsan mozgó könnyűlovasságnak.

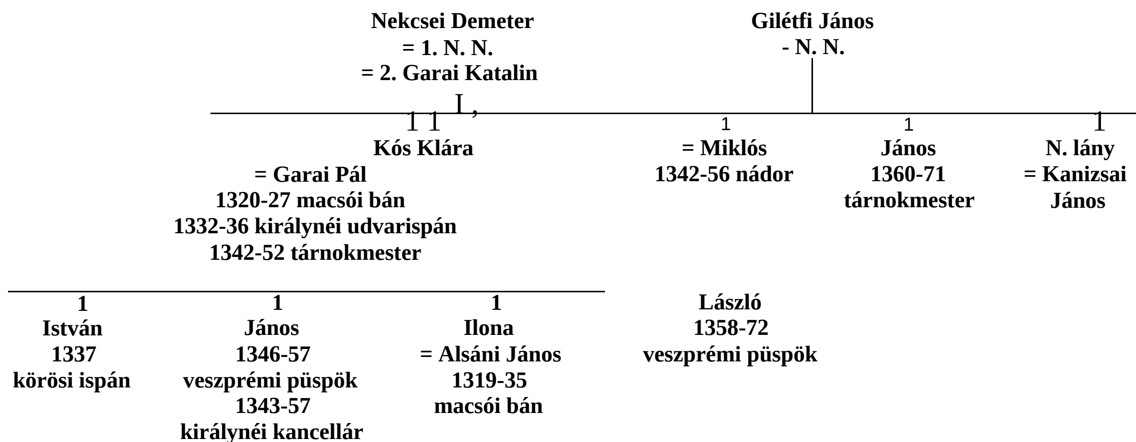
Ha Károly és Lajos alatt fontos kérdések maradtak szabályozatlanul, ha a változások inkább csak részletekre terjedtek ki, akkor le kell vonni a következtetést, hogy az Anjouk nem is próbálták meg az ország addigi társadalmi szerkezetét alapvetően megváltoztatni, nem volt céljuk a nápolyi - egyébként a hűbériség legszigorúbb, normann eredetű változatának - átültetése, hanem elfogadták a 13. századi magyar szokásjogot és igazgatást, azon csak itt-ott hajtottak végre kisebb változtatást. Ez

a kissé szokatlan megállapítás teljes összhangban áll azzal, amit fentebb úgy fejeztem ki, hogy új arisztokráciájuk is származását tekintve az Árpád-kori szerves folytatása. Gazdaságpolitikájuk is az Árpádok örököseinek tünteti fel őket, mert bármekkora vagyont halmozott fel Károly, bármennyire emelte a nemesfémtermelést, bármennyire is jobb feltételeket teremtett a külkereskedelem számára, ezzel az ország helyzetét a nemzetközi munkamegosztáson belül nem változtatta meg. Magyarország továbbra is nyersanyagszállítója maradt a kézműiparilag fejlett Nyugat-Európának, a különbség legfeljebb abban rejlett, hogy most egy különösen értékes, a nyugat-európai kereskedelem szempontjából különösen fontos nyersanyagot termelt ki, a forinttá vert magyar aranyat, összhangban áll a fenti megállapítással az Anjouk gyenge várospolitikája és még annál is gyengébb kultúrpolitikája, amely megelégedett kevés számú jogász - elsősorban kánonjogász - külföldi képzésével, nem tartotta szükségesnek egyetem alapítását (a pécsi a helybeli egyháziak kérészéletű próbálkozása volt csak), aminek súlyos következményeit nyelvünk a mai napig viseli. Az Anjouk - és főképpen Károly - érdemeinek elismerése mellett, és annak tudatában, hogy uralkodásuk korszaka történetünk fényes lapjai közé tartozik, tudomásul kell venni, hogy gyökeres fordulatot ők sem hoztak a magyar társadalom fejlődésében. Ennek jegyében kell megítélni az arisztokrácián belül lezajlott változásokat is.

Az új arisztokrácia - mint láttuk - készségesen alkalmazkodott az Anjouk által bevezetett igazgatási és jogszolgáltatási rendszerhez, annak külső követelményeihez. Magyarországon élénk udvari

élet jött létre, a főurak igyekeztek ebbe bekapcsolódni, amit méltóságuk-tisztségük nemcsak lehetővé, hanem sok esetben kötelezővé tett. Magatartásuk teljesen érthető, Károly sokuk számára a puszta fizikai túlélést is jelentette, de mindenképpen a megmentőt, aki a kiskirályokat felszámolva adományokkal halmozta el, méltóságra-tisztségre emelte, új státushoz, magasabb presztízshez segítette őket vagy segített megtartani azt. Ez a jelenség úgy is megfogalmazható, hogy Károly és később Lajos volt a magasabb státus és presztízs, hatalom és gazdagság forrása. A feltörekvők célja mindenképpen az lehetett, hogy eljuthassanak a forráshoz, meríthessenek belőle, más szóval, hogy az uralkodóval személyes kapcsolatba kerüljenek. Erre az oligarchák elleni harc számtalan alkalmat nyújtott, ugyanígy javította az esélyeket a kormányzás feszesebb megszervezése, az udvari lovagok és várnagyok státusának megalkotása. A személyes kapcsolat a királlyal kincs volt, nemcsak megszerezni volt érdemes, hanem megtartani is. A megtartás két formáját ismerjük: az egyik az a tény, hogy a belső kör tagjainak ezt a kapcsolatát túlnyomó többségben csak a halál szakította meg; a másik az, hogy a kapcsolatot még rokonaikra is kiterjeszthették. A kapcsolat, a királyi kegy megtartása nem lehetett mindig könnyű feladat, amint azt Kont Miklós nádor esete bizonyítja. Maga Lajos király mondja el egyik oklevelében, hogy a nádor megrágalmazta Kanizsai István zágrábi püspököt, aki helytartóként a szlavón bánságot kormányozta, s a rágalom következtében a püspök kiesett a király kegyéből. Intrika lehetett a javából, de nincs okunk feltételezni, hogy Kont volt az egyetlen, aki a királyi kegy megtartásában ezt az eszközt is felhasználta.

15. A Nekcsei-Garai-Gilétfi rokonság

A király kegyét nyilván könnyebb volt megtartani, ha a bárók támogatták egymást. Az ilyen érdekbarátságoknak általában házasságokkal adták meg a módját. Forrásaink ebben a kérdésben is felettébb töredékesek és hiányosak, aminek nem egyetlen oka középkori levéltáraink pusztulása. Nagy szerepet játszott benne a magyar szokásjog, amelynek értelmében státus, vagyon és presztízs apáról fiúra szállt, az anyák ekkoriban még nem játszottak szerepet ezen a téren. A belső kör két olyan kapcsolatát ismerjük, amely több klánt kapcsolt össze sógorságban. Károly híres és haláláig szolgáló tárnokmesterének, Nekcsei Demeternek nem volt fia, hanem csak három lánya első, ismeretlen feleségétől, akinek halála után Nekcsei az ugyancsak a belső körhöz tartozó és már többször emlegetett Garai Pál húgát vette el. Nekcsei legidősebb lányát, Kost Garai Pálhoz adta, a második, Katalin Gilétfi Miklós későbbi nádorhoz ment, Gilétfi húgát pedig Kanizsai János vette feleségül (15. sz. tábla). A másik ilyen sógorság Nagymartoni Pál országbíró körül alakult ki. Pál nővére Köcski Sándor felesége volt, Pál öccse, Lőrinc annak a Harsendorfer Ulvingnak a lányát vette el, akinek másik lányát Szécsényi Kónya vette feleségül, így közvetett kapcsolat alakult ki Károly leghatalmasabb bárója, Szécsényi Tamás és leghosszabb ideig szolgáló országbírója között. Egyébként egy a Nagymartoni családfán elhelyezhetetlen lány III. Osl felesége lett, és a két egymást követő macsói bánnak, Ostfi Miklósnak és Domokosnak anyja. Ha adataink bővebbek lennének, nyilván a rokoni kapcsolatoknak egész szövevényét ismernénk, így a felsoroltakhoz már csak egyet kell hozzátennünk, Garai Pál unokaöcs-

cse, Miklós és Treutel János is sógorok lettek, mindketten Névnai lányt vettek el.

Befejezésül még az életstílus megváltozására kell rámutatnom. Az udvari életben való részvétel, a visegrádi ház vagy szállás, a lovagi szokások és külsőségek átvétele alaposan megváltoztathatták a 14. századi magyar arisztokráciát. A követjárások is tágíthatták látókörüket, csiszolhattak rajtuk. Nem véletlen, hogy Nagymartoni Pál pecsétje az avignoni bíborosi pecséteket utánozta, és családi címerében a máltai lovagok jellegzetes keresztjével tett hitet a lovagi ideál mellett.

Véres intermezzo

Nagy Lajos uralmának második feléről és a halálát követő négy esztendőről (1382-1386) írni még ma, az utóbbi évek eredményes kutatása után is felér a sötétbe ugrással. Az Anjou-kor már a modern történetírás megszületésekor hátrányba került az Árpád-korral szemben, nem készült olyan alapos pozitivista feldolgozás, mint amilyent Pauler Gyula a magyar királyság első három századáról adott. A két világháború között a kutatás inkább Károly, az ő uralmán belül is inkább a gazdaságpolitika és a nápolyi kérdés felé fordult. Az 1359. évnél elakadt az Akadémia nagy forrásközlése, az Anjou-kori okmánytár.. Betetézte a bajokat, hogy az 1950-es években Nagy Lajost - teljesen történetieden felfogással - „imperialistádnak bélyegezték, s ezzel a korszak gyakorlatilag lekerült a kutatás napirendjéről, csak a kormányzat- és jogtörténettel foglalkozók tartottak ki, és hoztak fontos új eredményeket. Közülük is kiemelkedik Kumorovitz L. Bernátnak Lajos 1375-i török hadjáratával és Küküllei János főesperessel foglalkozó két friss tanulmánya (1984). Ilyen körülmények között alig csodálható, hogy a részletkutatásokban ijesztő hiányokkal, a fejlődés megítélésében pedig egymással homlokegyenest ellenkező nézetekkel találkozunk. Pór Antal pl. még a „lázadók” (Horváti János és társai) elítélésével hitte legjobban megvilágíthatónak az 1382-1386 közötti véres eseményeket, Garai Miklóst pedig a legitimitás bajnokának és a két királyné lovagjának mutatta be, de Hóman már Garait tar-

intta minden baj forrásának. Ennek ellenére Hóinan érdeme a főúri pártalakulások felfedése. Azt ,/mte minden történész érezte, hogy az 1370-es evek derekán változások zajlottak le, ma - Kumoi ovitz tanulmányának megjelenése után - már tudlak, hogy az 1375-i hadjárat győzelemmel végződött ugyan, de a győzelemért magas árat kellett fizetni. A király kétszer is közvetlen életveszélybe került, a magyar sereg súlyos veszteségeket szenvedett, s először történt meg, hogy a havasalföldi vajda szövetségében török csapatok lépték át az ország határát, rabságba hurcoltak embereket, többek között egy arisztokratának és a hadjárat egyik vezérének, Himfi Benedek volt bolgár bánnak a lányát is. Az sem elhanyagolható esemény, hogy a hadjárat befejezése után Lackfi Imre nádor meghalt, az ifj. Lackfi István vajda lemondott, hogy a Szentföldre zarándokoljon, s a király nádorrá Garai Miklós macsói bánt nevezte ki, aki a hadjáratban nagy érdemeket szerzett, macsói bánná az addig nem szereplő Horváti Jánost, vajdává az ugyancsak háttérbe szorult Tomaj nemzetségből való Losonci Istvánt tette. Ismereteink bővülése sajnos mégsem segít egy sor kérdés megoldásában, nem tudjuk ma sem, hogyan kellene az 1382 (esetleg 1375) és 1403 közötti korszakot periodizálni, mennyire tekinthetők a felismerhető vonások egy és ugyanazon fejlődés részének.

Nagy a valószínűsége annak, hogy hosszabb távú fejlődéssel van dolgunk, amelynek az arisztokrácia szempontjából a legfontosabb ténye egyszerűen a demográfia törvényszerűségeiből következik. Genealógiai ismereteink sajnos felettébb töredékesek. A magyar arisztokrácia szóbeliségben élt, leszármazását, őseinek tetteit, rokonságát szóbeli hagyo-

mányból ismerte meg, s e hagyomány feljegyzését nem tartotta szükségesnek, ezért nagyon kevés esetben ismerjük a családfán szereplők pontosabb születési dátumát, csak különböző jogi ismérvek alapján becsülhetjük azokat. Egyik főszereplőnkről, Garai Miklósról pl. tudjuk, hogy apja, András 1330-ban még élt, aztán 1340-ben két fiát árváknak nevezik, de 1352-ben már mindketten nagykorúak, amiből az is következik, hogy az idősebb fiú, a mi Miklósunk 1320-1330 között jöhetett a világra. Ezt az adatot sokféleképpen értékelhetjük, de tekintettel arra, hogy Nagy Lajos 1359-ben nevezte ki a macsói bán felelősségteljes posztjára, valószínűnek látszik, hogy 1325 körül született. Arra - és ez a döntő - ez a bizonytalan időpont is jó, hogy megpróbáljunk a demográfia egyik ismérvével, a generáció fogalmával operálni. Ha ezt a fogalmat a kutatás segédeszközeként bevezetjük, és ha fentebb azt mondottam, hogy Nagy Lajos báróinak jelentős része, a belső kör többsége Károly báróitól származott, akkor most azt kell mondani, hogy Nagy Lajos bárói ezeknek a klánoknak második, sőt talán a harmadik generációjából valók voltak. A 14. század első nemzedékét a Garai klánban a mi Miklósunk nagyapja, Pál bán képviselte, a másodikat János királynéi kancellár, veszprémi püspök (1343-1357), a harmadikat Miklós. A családfán a harmadik nemzedék azért nem jelenik meg plasztikusan, mert az apák (Pál bán és András) közötti életkorkülönbség - meg talán András késői házassága - szorítja az abszolút kronológiában Miklóst a harmadik nemzedékbe.

Pál bán	**András**
János püspök	**Miklós nádor**

A generációs váltás önmagában teljesen természetes jelenség, de nem is azt akartam kifejezni, hogy két vagy három egymást követő generációval van dolgunk, hanem ennek a ténynek társadalmi és bizonyos mértékben politikai következményeit szeretném hangsúlyozni.

Elmondtam az előző fejezetben, hogy bárói számára általában, a belső kör tagjai számára különösen Károly király a megmentőt, a felemelkedés forrását jelentette. így érthető, hogy 1330-ban a magyar arisztokrácia tagjai hajlandók voltak pecsétjüket ráfüggeszteni arra az „ítéletlevélre”, amely a magyar szokásjogot lábbal tiporva, a végrehajtás után szicíliai vérbosszút mondott ki a király ellen merényletet megkísérlő Záh Felicián klánja ellen. Nagy Lajos apjától örökölt bárói és belső körének tagjai ezt az eseményt, sem a megelőző kiskirályokat, sem azt a káoszt nem ismerték személyes tapasztalatból, amibe az oligarchák döntötték az országot; a legjobb esetben hallhattak róla. Saját tapasztalatukból azt tudták, hogy hűséges és sikeres királyi szolgálat fejében gazdagsághoz és hatalomhoz juthatnak. Nyilván az sem maradt titok előttük, hogy a magyar sereg most már javarészt az arisztokrácia bandériumaiból állt, nagyobb számú zsoldossereg félfogadását Károly felhalmozott kincseinek elherdálása egyre inkább megnehezítette. Ilyen viszonyok között természetesnek tűnik, hogy Lajos bárói elsősorban katonák:

Lackfi István Ascolinál (1349) és Aversánál (1349), Lackfi Miklós még bárósága előtt Benvenutónál aratott győzelme, Himfi Benedeknek a velencei hadjáratban aratott sikere elévülhetetlen érdem maradt Lajos szemében. A sort még hosszasan folytathatnám. Az udvari élet arra is megtaníthatta őket, hogy mindent meg kell tenni a királlyal való személyes kapcsolat fenntartására, de úgy vélték, arra igényt is tarthatnak. Az Anjouk kormányzati rendszere, bármilyen gyakran is változott meg részleteiben, állandó keretet biztosított a főuraknak hatalmuk gyakorlására a királyi tanács keretében.

Fentebb már szó esett I. Károly alkancellárjának arról az újításáról, hogy az oklevelekre feljegyeztette, kinek a parancsára vagy ki által közvetített parancsra állították ki azokat. A kancelláriai jegyzetek Nagy Lajos uralma alatt jelentek meg nagyobb mennyiségben, s ezek között nemegyszer szerepel „A prelátusok és bárók tanácsban hozott határozatából” *(Ex deliberaíione prelatorum et baronum in consilio)* szövegű is. Történészeink a megszövegezésből jogosan következtettek arra, hogy az ilyen oklevelek kibocsátásáról - és ezzel a benne foglalt ügyeknek elintézéséről - az uralkodó távollétében a királyi tanács tagjai döntöttek, és adtak utasítást a kancelláriának. A jegyzeteket nem gyűjtötték össze, így inkább csak benyomásként, és néhány eset alapján merem állítani, hogy ezek a döntések rutinintézkedések voltak, nem pedig nagyobb horderejű vagy merőben új kérdések megoldásai. Bárhogyan is alakul azonban a kancelláriai jegyzetek értékelése az elkövetkezendő kutatás során, számunkra most az a fontos, hogy ilyen intézkedés egyáltalán előfordult, mert ez azt jelenti, hogy a tanácstagok önállóan - bár nyilván egyhangúan - dönthettek bizonyos kérdésekben, más szó-

v;il hatalmat gyakorolhattak. Jogosan érezhették, hogy aktív részesei az ország kormányzásának. Bizonyos valószínűséggel állítható az is, hogy az ilyen esetek száma Nagy Lajos uralkodásának vége felé megszaporodott, azaz a tanács több ügyben dönthetett önállóan. Ennek a későbbiek folyamán előbukkanó következményeivel hamarosan találkozunk.

A királyság kormányzásában más, nehezen értékelhető változások is bekövetkeztek. Azt korábban is tudtuk, hogy 1377-ben a kancelláriát ténylegesen vezető alkancellár helyére ismét a kancellár lépett, aki ekkoriban főpapi méltóságot is betöltött. Gerics József nemrégen kimutatta, hogy a felségpecsét őrzésében fontos változásra került sor, ettől kezdve a kettős pecsétet megosztották. Az előlapot a kancellár, a hátlapot a királyné őrizte, ami annyit jelent, hogy örök érvényű privilégiumot csak ketten együtt adhattak ki. Gerics ebből azt a következtetést vonta le, hogy a kancellárban „a királyi tanács bizalmi emberét és az uralkodó ellenőrző közegét kell látnunk”, sőt hogy „a nagy pecsét megszerzésével a tanács befolyásának intézményes érvényesítéséhez alkotmányosan megszervezett páratlan biztosítékra tett szert”[50]. Ilyen messze ható következtetést nem mernék levonni, mert a kancellár ekkor az a Demeter zágrábi püspök (1376-1379), majd esztergomi érsek és bíboros (1379-1386), aki feltételezhető alacsony származása ellenére Lajos királlyal együtt nevelkedett, s korábban kincstartó, de mind - végig a király leghűségesebb embere volt, így kicsi a valószínűsége annak, hogy az uralkodóval szemben a tanács elképzeléseit vagy még kevésbé, hogy érdekeit képviselte volna.

Az ismertetett két változást úgy is megfogalmaz-

hatjuk, hogy az I. Károly által megkezdett folyamát, ti. az arisztokráciának az ország kormányzássába történő intézményesített bevonása fia uralkodása alatt továbbfejlődött, egyre nagyobb hatalmai biztosított az arisztokrácia élcsapata számára. Az arisztokrácia öntudata ennek következtében megnövekedett, aminek ismét egy apró jel az árulója: a címzésben beállott változás. A bárót a nagyságos címzés Károly reformjai értelmében mindaddig megillette, amíg hivatalát betöltötte. Ha egy ilyen nagyúr később, báróságának elvesztése után megjelent egy hiteleshely előtt, az őt továbbra is nagyságosnak titulálta, túlcímezte. A királyi kancellária helyzeténél fogva tartotta magát a játékszabályokhoz, és a címet megvonta. 1349-ben mégis az olvasható Lajos egyik oklevelében, hogy Szécsi Miklós „volt szlavón bán” nagyságos, pedig tudjuk, hogy csak a következő esztendőben lett Szörényi bán (1350-1355), amikor újra megillette a nagyságos címzés, de az oklevél kiállításának időpontjában semmiféle bárói posztot nem töltött be. Egyetlen példát kellett idéznem, és részletkutatások hiányában nincs kizárva, hogy (1) ilyesmi már korábban is előfordult; (2) esetleg csak személyre szóló megtiszteltetés volt - de még így is merem állítani, hogy ebben a később általánossá váló gyakorlatban az arisztokrácia, pontosabban a belső körhöz tartozók öntudatának megnövekedése jut kifejezésre. A címnek a poszt elvesztése utáni megtartása azt is jelentheti, hogy a volt báró társadalmi státusa, nagyságos volta nem a báróság betöltésétől függött, hanem talán a királyi tanácsban betöltött pozíciójától, ennélfogva mindig járt, életfogytiglan, és függetlenül az állam vagy az udvar igazgatásában betöltött szerepéről. A kiváltságot most, a 14. század derekán már nem az ősi és mindig is az

< Ivonalban szereplő nemzetségnév *(de genere)* jelentette, hanem a megkapott és megtartott cím felnmletése.

Az arisztokrácia hatalma megnövekedett, s katon,li téren Nagy Lajos bizonyos mértékig függésbe került tőle. Más szóval, most már nemcsak azt kell mondanunk, hogy az Anjouk „új arisztokráciá”-ja nem volt új, csupán a régi folytatása, hanem azt is, hogy hatalma is elérte a 13. század derekán fennálló ,/intet. De hangsúlyoznunk kell, hogy a tényleges hatalmi viszonyok nem vonták kétségbe az uralkodó szerepét, a bárók és az arisztokrácia még teljes egészében hű maradt hozzá, igyekeztek parancsait legjobb tudásuk szerint végrehajtani. Egy egykorú firenzei megfigyelő így jellemezte Nagy Lajost: „Ez a magyar király, amennyiben az igazságot megtudhattuk felőle, nagylelkű, személyére nézve derekas és szerény, szigorú és büszke, báróival szemben igen félelmes tud lenni, s köteles szolgálataikban megkívánja a készséget; ... fegyver dolgában népére jobban rá van utalva, s merészebb, mint előrelátó, azon túlságos bizalomnál fogva, mellyel ő irántuk, amazok pedig őiránta viseltetnek. ..”[50a] Találóbbat aligha írhatott volna.

I. Lajos királynak „nagy” melléknevét - amit egyedül neki adott meg királyaink közül az utókor - legújabban a halálának 600 éves évfordulóján rendezett konferencián Vajay Szabolcs oldotta meg. A „nagy” szó ebben az esetben nem a latin *magnus*, hanem a *grandis* fordítása. A kettő közötti különbség igen nagy (magyarul sajnos nem tudjuk kifejezni), mert a nagy politikusokat és államférfiakat a *magnus* (pl. Nagy Károly, *Carolus magnus, Charlemagne)* fémjelezte, a *grandis* a nagy jellemeket, Lajos tehát emberileg és lovagként volt nagy,

nem pedig politikájában. így ismerte őt a francia királyi család 16. századi genealógiája *(Louis le Grand)*, és minden jel szerint így ismerte elkeseredett politikai ellenfele, a velencei köztársaság kancellárja is, aki azt tartotta, hogy „nincs a világnak még egy ilyen királya, aki annyit tett volna birodalma becsületére és alattvalói javára, mint Lajos, s aki mindamellett nem fuvalkodott fel, nem vált nagyravágyóvá, sőt mentül inkább felemelte Isten, annál alázatosabb és kegyesebb lett”[51].

A nagy király 1382. szeptember 11-én, életének 57. évében halt meg, örökségének rendezése közben. Pór Antal szerint „nem éppen váratlanul”[52]. A külföldi krónikák pedig arról tudósítanak, hogy hosszan tartó leprában, ami Győry Tibor orvostörténész szerint a 14. században sokféle bőr-, sőt nemibajt összefoglaló vagy talán inkább megkülönböztetni nem tudó gyűjtőfogalom volt. Ha a kor orvosai nem .is adhattak a maihoz hasonló pontos diagnózist, tény, hogy a hosszú betegség nyomán „szellemi bágyadtság, lehangoltság, határozatlanság, erélytelenség, kapkodás, rendszertelenség”[53] jelentkezett. A király élete végén egyre inkább visszavonult, még kedvenc szórakozását, a vadászatot is abbahagyta, és a vallásban keresett vigaszt. Ha elfogadjuk ezt a Pór Antal által felvázolt képet a király visszavonulásáról, két következtetést kockáztathatunk meg meglehetősen nagy valószínűséggel: (1) a visszavonulás nem egyik pillanatról a másikra következett be, hanem igen lassú folyamat volt, soha nem is vált teljessé, azaz nem egyszerre, hanem fokozatosan adta át Lajos a királyi hatalom részeit a királyi tanácsnak. Azt hiszem, úgy kell elképzelnünk magunknak a folyamatot, hogy 1377 után a tanács egyre több, most már nemcsak rutin-

kérdésben döntött; az arisztokraták egyre inkább hozzászoktak a hatalomból való részesedéshez. Ez .i/(is jelenti - gondoljunk a nagyságos cím megtar-l.isára hogy döntő tényezővé a királyi tanács tagsága vált, még akkor is, ha nem járt vele tisztség. (.!) Az arisztokratákon kívül valószínűleg a király-né mozgástere is megnőtt. Erre a tényre gondolva a pecsét őrzésében bekövetkezett megosztásnak más magyarázatot is adhatunk: Demeter püspök megbízása nem a tanács érdekeinek keresztülvitelét jelentette, hanem a királynénál megbízhatóbb fő-pap az uralkodó érdekeinek érvényesítésére ügyelt.

A király visszavonulása vákuumot teremtett az ország kormányzásában, s nem is egy, hanem két asszony pályázott a megüresedett funkció betölté-sére: Erzsébet anyakirályné és az „ifjabb” Erzsébet, Nagy Lajos második felesége. A két asszony távoli rokonságban volt egymással, de uralomvágyban nagyon is közel álltak egymáshoz. Az anyakirályné már Károly életében megpróbált beavatkozni a politikába, s férje halála után erre több módja is nyílt, bár akcióit nem kísérte siker. Itáliai látogatá-sával kisebbik fia, András végzetét idézte elő, a pápa megvesztegetésének lehetetlen ötletével pedig a Károly által felhalmozott vagyon tekintélyes ré-sze ment veszendőbe. Erzsébet már igazán nem volt fiatal (70 éves), amikor a magyar-lengyel perszo-nálunió létrejöttekor Nagy Lajos szülőhazájának kormányzását bízta rá, s ezzel mellékesen a magyar ügyekbe való beavatkozását is meggátolta. Erzsé-bet lengyelországi tevékenysége katasztrofális csődhöz vezetett, de visszatérésekor még mindig igényt tartott Szlavónia és Horvátország kormány-zására, amit újabb - és ismét sikertelen - lengyelor-szági megbízatás váltott fel. Visszatérte után végre

sikerült a 77 éves királynét eltávolítani a politikai életből. Óbudán, kedvenc apácái mellett élt 1380-ban bekövetkezett haláláig.

Az ifjabb Erzsébetről még lesz alkalmam bővebben írni, most csak az a fontos, hogy ezzel a félig bosnyák, félig lengyel asszonnyal kötött házasságból a királynak három lánya született, s ez felvetette a trón öröklésének súlyos kérdését.

Nagy Lajos 1372-ben kezdte meg örökségének rendezését. Sajnos az egész akció befejezetlenül maradt, s ezzel a király egy sor rejtélyt hagyott a késői történészre. Három lánya közül az első, Katalin gyermekként halt meg; a másodikat, Máriát 1373-ban jegyezte el Luxemburgi Zsigmonddal; a harmadikat, Hedviget pedig öt évvel később Vilmos osztrák herceggel. Az örökség rendezését bonyolulttá tette a magyar-lengyel perszonálunió, amelynek fenntartását egyik fél, de maga Lajos sem tartotta szükségesnek. Annál inkább ambicionálta a király azt, hogy mindkét trónt lányai örököljék. Az idősebbnek, illetve férjének szánta Lengyelországot. A lengyel rendek tiltakoztak a leányági öröklés ellen, de 1374-ben, az ún. kassai privilégiumban foglalt engedmények árán Lajos mégis rávette őket - akkor még valamelyik - lánya öröklésének elismerésére, 1379-ben pedig - most már véglegesen - Máriát jelölte ki, akinek a lengyel rendek a máig is álló Zólyom várában 1382. július 25-én mutatták be hódolatukat. A király innen Nagyszombatba ment, ahol hasonló államjogi aktusra kellett volna sort keríteni a magyar arisztokraták és Hedvig, illetve Vilmos herceg között. Ezt azonban a király halála megakadályozta. Az öröklés kérdésének rendezésére két mód nyílt abban az időben: (1) elvi határozat lefektetése, és annak az érdekeltekkel, tehát az ország arisztokráciájával való elfogadtatá-

sa; (2) gyakorlati intézkedés, amely a kérdés körüli vitát befejezi. Lajos minden jel szerint a „befejezett tényt” választotta a két lehetőség közül, ezt azonban az utolsó pillanatig halogatta, ezért nem is hajthatta végre. Lajosra is, a magyar fejlődésre is jellemző, hogy nem elvi határozattal, törvénnyel próbálta meg az öröklés kérdését rendezni. Pedig mintáért nem kellett volna messzire mennie: leendő apóstársa, IV. Károly császár is ekkoriban rendezte a cseh trón öröklésének ügyét, nem szükségből ugyan (három fia érte meg a felnőttkort), hanem csak a rend kedvéért.

A rövidre fogott történet rejtélyes pontja a női örökléssel kapcsolatos naivitás. Beszéltem az élőző fejezetben a fiúsítás bevezetéséről, és arról is, hogy az arisztokrácia és a köznemesség (tehát a politikai nemzet) az intézményt törvénytelennek tartotta. A józan ésszel ellenkezett, hogy egy lányt fiúvá tegyenek meg, más szóval, hogy a férfiakkal szembeni elvárásokat érvényesítsék vele szemben, a szokásjoggal pedig ellenkezett az apai rokonok jogának csorbítása. A fiúsítások a perek hosszú sorát indították meg, s még az országbíró is úgy vélte, hogy az uralkodó „saját szokásjoga szerint” ítélkezett. Az ellenállás végül is arra kényszerítette Nagy Lajost, hogy enyhítsen eljárásán, és megígérje, hogy másod- és harmadfokú apai rokonok meglétében nem fiúsít, s az addigi fiúsításokat is visszavonja ilyen esetben. A hazai arisztokrácia körében keletkezett pánikot jól mutatják azok az 1360-as évektől kezdve kiadott kötelezvények, amelyben a király szavát adta, hogy a kedvezményezett családjában nem fiúsít. Az oklevelek hosszú sora bizonyítja, hogy Lajosnak tudnia kellett, mekkora ellenállást vált ki az a gondolat, hogy egy birtok

örököse lány legyen, ebből következőleg azt is tudnia kellett, hogy egy hercegnőnek királlyá történő kijelölése még nagyobb ellenállásba fog ütközni.

Korábbi magatartása még tápot is adhatott a magyar gondolkodásnak, és vele együtt az ellenállásnak. Az Anjouk nápolyi ágának viharos és véres története során a Durazzoi alág egyik fia, Károly - a későbbi Kis Károly magyar király - nyolcéves gyermekként vesztette el apját. Ezután Johanna királynő neveltette, mígnem a pápa kérésére 11 éves fiúként Nagy Lajos vette magához. A magyar udvarban nevelkedve a herceg *(princeps)* nemcsak környezetét, de a királyt is megnyerte magának, aki hercégi *(dux)* címmel a dalmát-horvát bánság élére állította (1371-1376), majd amikor a pápa Johannát megfosztotta trónjától, és az ítélet végrehajtásával Lajost bízta meg, az Károly javára lemondott saját nápolyi .trónigényéről, és Horváti János bán parancsnoksága alatt sereget bocsátva rendelkezésére, örökségének elfoglalására küldte. A herceg valóban érvényesítette jogait, bár súlyos harcokba keveredett a francia királyi család híveivel. Kis Károly másodfokú unokatestvére, tehát a magyar felfogás szerint közeli rokona, „atyafia” volt Nagy Lajosnak. Nem is kellett külföldre menni, hogy megismerjék vagy felkutassák a dinasztia utolsó élő férfitagját, hiszen hosszú éveket élt a magyar udvarban, az ország kormányzásában is szerepet játszott, odaadó hívei így nemcsak bánságában voltak. Magyarország - ha nem is a nemzetközi szerződések értelmében, de a magyar szokásjog szerint - Károly jogos öröksége volt. Miért kellett hát megint a „fiúsítást” erőltetni egy olyan országban, amely a lavinaszerűen növekvő hódító török hatalom szomszédságába került, és - 1375 tapasztalatai

alapján - súlyos harcok elé nézett, s amelyben a közfelfogás az asszonyokat eleve kisebb képességűnek, értékűnek tekintette?

Lajos határozatlan intézkedése és a függő kérdések rendezetlensége adott alkalmat az ifjabb Erzsébetnek, hogy a király temetésének másnapján ő állítsa a két országot befejezett tények elé: 1382. szeptember 17-én Demeter bíboros érsekkel a 12 éves Máriát királlyá (!) koronáztatta. A leírt mondat nem tévedés, Mária ugyan királynőnek *(regina)* nevezte magát, de örökléséről több oklevélben így nyilatkozott: „szeretett apánk, Lajos király az isteni szándék következtében fiúutódok vigasza nélkül távozott az árnyékvilágból, és mi születésünk jogán néhai apánk fiúutódjaként léptünk Magyarország trónjára”[54]. Ismerve a magyar közvélemény felfogását a nőkről, aligha csodálkozhatunk azon, hogy Mária a „fiúsítást” minden alkalommal hangsúlyozta, de attól az még nem vált elfogadható érvvé, legfeljebb propagandaszólam vagy fikció maradt. Ténylegesen Erzsébet uralkodott, aki szintén megtartotta a királyné címet, sőt titulusában Lengyelország királynéja is szerepelt. Egy év múlva már két királynőről beszéltek, az ifjabbról és az idősebbről *(regina senior - regina iunior).* A legnagyobb baklövést a hosszú és nagy diplomáciai gyakorlattal rendelkező Velence követte el, amikor megkésve, 1383 februárjában arra utasította követeit, gratuláljanak a „két királyné koronázásához”. A diplomácia szabályai szerint ez az utasítás súlyos tévedés volt, de jól tükrözte a tényleges helyzetet.

A hirtelen koronázás teljes szakítást jelentett Lajos elképzelésével, és ha lehetséges, még jobban összekuszálta az elhunyt uralkodó amúgy sem világos szövésű terveit. A lengyeleket sikerült felmente-

ni engedmények árán vásárolt kötelezettségük alól, az osztrák herceget elbizonytalanítani, egyedül Zsigmondnak, Mária vőlegényének jogait nem veszélyeztette ez a lépés, pedig - ha hihetünk forrásainknak - Erzsébet őt utálta a legjobban. Felesleges azon törni a fejünket, milyen szándék állt Erzsébet elhatározása mögött, mert arról sem a kortársak, sem a késői történészek nem tudnak. A lengyelekkel folytatott hosszadalmas tárgyalásokon igyekezett elkerülni a színvallást, s végül nem is ő, hanem a két ország arisztokráciájának feje, Garai Miklós nádor és László opuliai herceg hozta meg a döntést, amelynek értelmében 1384-ben a kisebbik lányt, Hedviget küldték Lengyelországba.

Az első esztendőben mellettük a nagy horderejű külpolitikai döntések szerzőjeként még két főpap lépett az előtérbe, Demeter bíboros és Alsáni Bálint pécsi püspök. Amikor a záraiak követeket küldtek Budára, rajtuk kívül Horváti Pál zágrábi püspöknek, Szécsi Miklós országbírónak, Bebek György királynéi tárnokmesternek, Cudar Péter volt bánnak és ifj. Lackfi István volt vajdának írtak. A méltóság- és tisztségviselők körében egyelőre nem történt változás, 1382/83 fordulóján azonban Bebek Imrét orosz vajdának nevezte ki Erzsébet, őt a horvát-dalmát bánságban a legifjabb Lackfi István, Cudar György pohárnokmestert Forgách Balázs, Liszkai Pált a macsói bánságban Kórógyi István váltotta fel, Drágfi Sándor asztalnokmester helyére Vezsenyi László került. A változások Garai nádornak kedveztek, aki rokonát, Kórógyi Istvánt már Nagy Lajos uralma végén ajtónállómesterként juttatta a bárók közé, s Vezsenyi szintén Garai hívének bizonyult. Kimaradt a Garaiak ellenfele, Horváti János, aki ekkoriban Kis Károlyt támo-

gáttá Nápolyért vívott harcában. 1384-ben a királyi tanács még egy új és később nagy szerepre hivatott főpappal bővült: Kanizsai János, a bolognai egyetem volt rektora elfoglalta az egri püspöki széket. Forgách Balázs ahhoz a klánhoz tartozott, amely az oligarchia idején elvesztette Gimes várát, kénytelen volt gömöri birtokára visszavonulni, és ott a Bebekekkel került rokonságba. Talán ennek köszönhette, hogy udvari lovagként szolgálta a királynét.

A Cudarok megbuktak. Cudar Péter orosz (értsd: galíciai) vajda lett, s ebben a minőségében azzal vádolták, hogy árulóvá vált, pénzért várakat adott át a litvánoknak, amiért Erzsébet bebörtönöztette. A vád helytálló voltát nem tudjuk ellenőrizni, tárgyalásra nem került sor, ítéletre még kevésbé. Ez talán önmagában nem is keltett nagy megütközést, de Cudar György pohárnokmester, sőt Cudar Imre váradi püspök is vele bukott. A püspök aligha lehetett vétkes a galíciai várak elárulásában, egyéb kifogást se nagyon lehetett ellene találni, mert egy kis itáliai püspökségre helyezték át, ahol két évig maradt, utána az erdélyi egyházmegye kormányzását vette át. Ilyen ítélet nélküli kegyvesztés persze egy király uralma alatt is előfordulhatott, de most ezt is női érzelmi megnyilvánulásként könyvelhették el Erzsébet számlájára.

Az első feltűnő vonása ennek az akciónak az, hogy a méltóságviselők között alig találunk változást, csak a horvát-dalmát és a macsói bánság élére került közülük más személy. Annál nagyobb változásokra került sor az udvari tisztségviselők között, itt az újonnan kinevezettek, úgy látszik, Erzsébetet korábban mind udvari lovagként (Forgách) vagy káplánként (Kanizsai János) szolgálták. Érdemes

egy pillantást vetni azokra, akiket mellőztek. Horváti Pál zágrábi püspököt talán Alsáni kedvéért szorították háttérbe. A „vetélkedés Alsánival bánthatta a zágrábi püspököt. Ő határozottan több volt Alsáninál, ami a szellemi tehetséget illeti, idősebb püspök is volt; de mindenütt mögötte maradt”[55]. Tegyük hozzá: 1384-ben a királyné megszerezte a bíborosi kalapot Alsáninak, ami nagyban hozzájárulhatott Horváti püspök későbbi magatartásához. Annyi már most megállapítható, hogy a bárók soraiban történt változtatás nem volt bölcs politika, s még kevésbé vette tekintetbe a magyar arisztokráciának a 14. század második felében végbement fejlődését, és annak tényleges helyzetét.

A központi kormányszervek vezetői Erzsébet uralomra jutásával nem változtak, nehezen is változhattak volna, mert Demeter bíboros érseket nem lett volna tanácsos elmozdítani főkancellári posztjáról. Erzsébet itt kerülőutat választott, saját főkancellárjává Alsáni Bálintot nevezte ki. Alsániról ezzel kapcsolatban még el kell mondani, hogy 1374 után két évig már vezette a kancelláriát, alkancellári címmel. Posztjától minden jel szerint az 1377. évi reform miatt kellett megválnia, amikor Nagy Lajos vele szemben Demetert részesítette előnyben. Megjegyzem, Alsáni alkancellárságának elvesztése után Lajos diplomatájaként folytatta fényes pályafutását, sértődöttségre nem lehetett oka, ami még nem jelenti azt, hogy nem is volt. Alsáninak királynéi főkancellárrá történt kinevezése azt a kérdést is felveti, hogy ki parancsolt a nagyobb kancelláriában, s a válasz csak az lehet, hogy Erzsébet. A szálak végleges összegubancolódását Mária királynő egy 1385. február 1-én Sáros megyéhez intézett parancsa bizonyítja, amelyben Alsáni úgy

(clonik meg, mint „nagyobbik kancelláriánk kancellárja”. Nyilván tévedésről van szó, mert Mária korábban is, később is (február 11.) Alsánit „kedves anyánk kancellárjaiként említi, de ez jellemző tévedés, amit könnyű volt elkövetni. A kormányzás nehezen visel el két dudást egy csárdában, s a bajok hamarosan jelentkeztek is, egymásnak ellentmondó parancsok formájában. Ezzel kapcsolatban csak megismételhetem, amit fentebb mondtam: ilyen - nem is egyszer - előfordult Nagy Lajos uralma alatt is, de most ezt is női következetlenségnek tekinthették.

A kormányzásban beálló zavarok miatt úgy tűnt, hogy az országnak két uralkodója van, és ennek hatása a hiteleshelyek jelentésein mérhető le. A kormányzás és bíráskodás során igen sok olyan eljárást találhatunk (pl. birtokba iktatás, idézés stb.), amit a kijelölt „királyi ember”, azaz a kérdéses megye egyik nemese hajtott végre, mellette a hiteleshely embere a tanú szerepét játszotta, s az eljárás végrehajtásáról is a hiteleshely tett jelentést. Lajos halála után - legalábbis a szepesi káptalan - nagy zavarban lehetett, mert december 20-án jelentését a szokott módon, de név nélkül tette meg, és a név helyét kihagyva, így kezdte: „Fenséges urának... Isten kegyelméből Magyarország királyának”[50], és kívül is azt írta címzésként a lezárt oklevélre: „A király úrnak”. A jelentés több mint három hónappal Lajos halála után kelt, nehezen képzelhető, hogy Szepeshelyen ne tudtak volna róla. Tudniok kellett Mária megkoronázásáról is, de úgy látszik, nem tudták elhinni. Ha a későbbiek során ilyen hiba nem is fordult elő, a káptalanok és konventek annyiból következetesek maradtak, hogy az anyakirálynőtől kapott parancsok végrehajtását

Máriának jelentették. így tett Toldi Miklós is, ki ekkoriban szabolcsi alispáni tisztséget töltött be.

Még Erzsébet parancsainál maradva, az sem hallgatható el, hogy bennük Garai Miklós nádornak nagy szerep jutott. Nem merem azt állítani, hogy egyre nagyobb szerep, ehhez Erzsébet kiadványainak rendszeres feldolgozására lenne szükség, de más források alapján úgy látszik, hogy a nádor súlya valóban egyre nőtt. Amikor Mária megkoronázása és Erzsébet határozatlansága következtében beállt a teljes csőd, és Erzsébet ebből úgy próbált meg kimászni, hogy Mária számára francia herceget keresett férjnek, a francia király Garait tartotta a legfontosabb megnyerendő személynek. Amikor hosszú évekkel később Mária egy velencei költőnek, Monaci Lőrincnek elmondta tragédiáját, ő is úgy gondolta, hogy „a legelső bajt, veszedelmet a nádor okozta”.

„Tudta, miképpen kell ügyesen szolgálni, miképpen
kell a királynét megközelíteni csalárd kegyelettel.
Ahogy a gyönge, hiszékeny nőt maga-részire vonta,
rablóit joggal a kormányt zsarnokilag vezeté, s így
átviszi a maga elleni gyűlöletet, haragot mind
Erzsébetre; a főurak önkényről gyanúsítják
és hitüket szegvén, maguk is mind zsarnokok
immár.”[57]

Monaci költeményének utolsó sora már nem Garai nádorra, hanem általában a főurakra vonatkozik. Erzsébet és Garai politikája alkalmas volt arra, hogy megindítsa vagy talán inkább meggyorsítsa a pártalakulás folyamatát. Ezt Garai kezdhette el, sajnos nem tudjuk, mikor. Valószínűleg 1375-ben, amikor nádorrá lett. Ősei házasságaikkal jó alapot

teremtettek ehhez a munkához, és különösen jellemző, hogy a délvidéki arisztokrácia tagjaival igyekeztek kapcsolatot teremteni. Garai rokonságához tartozott Treutel János, akinek az 1375-i hadjáratban aratott sikereit Nagy Lajos azzal jutalmazta, hogy Szörényi bánná nevezte ki; Alsáni Bálint akkor már pécsi püspök és alkancellár; és Garai első diadalát nyilván az jelenti, hogy még Lajos életében másik rokona, Kórógyi ajtónállómester lett. Garai törekvése teljesen érthető, meg kellett erősítenie pozícióját egyrészt a királyi tanácson belül, másrészt védekeznie kellett a Horvátiakkal szemben, akik zágrábi püspökként és macsói bánként éppen ott kormányoztak, ahol saját és rokonai birtokai feküdtek. Nagy Lajos halála megnövelte Garai lehetőségeit, 1383-ban Kórógyit a macsói bánságba juttatta, egyik híve, Vezsenyi László asztalnokmester lett. Nem ilyen világos, hogy Forgách Balázs pohárnokmester kezdettől fogva Garaihoz csatlakozott-e vagy csak a későbbi események sodorták mellé. Az ellenzék szélsőséges szárnyát Kis Károly hívei, a Horváti testvérek alkották, hozzájuk a vránai johannita perjel, Palisnai János csatlakozott. Birtokaik és rokoni kapcsolataik sokkal szűkebb területre és körre szorítkoztak ugyan, mégis túl erősek voltak ahhoz, hogy teljesen figyelmen kívül lehessen hagyni őket. A harmadik pártot konzervatívnak nevezhetjük, a Lackfiak és Szécsi Miklós országbíró mellett ide tartozott Zámbó Miklós tárnokmester. Az a benyomásom, hogy ez a párt végső fokon Garai törekvéseinek köszönhette létét, egyszerűen a Nagy Lajos alatti *establishment* tagjait fogta össze a feltörekvőkkel szemben.

Az első lázongás a Délvidéken tört ki, oka a nőuralom általános népszerűtlensége, Erzsébet

kormányzásának ziláltsága volt, de ekkor azt még a királynék személyes megjelenésével sikerült elnyomni, s 1385 tavaszán a pártok között békességet teremteni. Május 26-án Szécsi Miklós volt országbíró, Horváti János volt bán, Pál zágrábi püspök, a Lackfiak és Zámbó még együttesen szólították fel Pozsony városát, hogy maradjon meg a királynő és anyja hűségén. Rövid életű siker volt, nyárra már ismét teljessé vált a káosz. Augusztusban Horváti Pál püspök és Kanizsai Miklós magyaróvári királyi várnagy (János egri püspök bátyja) Nápolyba utazott, és ott Kis Károlyt meghívta a magyar trónra, Zsigmond pedig - akinek jogos igényét Erzsébet és Garai negligálta - kierőszakolta a házasságkötést. A hónap végén Mária kénytelen volt Garait felmenteni. Ha Lajos halála után Erzsébet a méltóságviselőket hagyta meg, és a tisztségviselőket váltotta le, most ennek a fordítottja történt.

Az arisztokrácia „nemzeti egységkormányában” az öreg Szécsi Miklós nádorsága alatt a konzervatívok (Zámbó tárnokmester) mellett Garai a horvát-dalmát, Horváti János a macsói bánságot kapta meg, a korábbiak közül egyedül Losonci László maradt meg Erdély vajdájának. Az udvari tisztségek között az egyetlen változás a Garai rokon Kórógyi leváltása volt, helyét azonban az ugyancsak Garai rokon Alsáni Pál foglalta el.

Mindez már nem segített, mert Kis Károly szeptember 12-én Zengbe érkezett, ahonnan zavartalanul folytatta útját Buda felé, s 1385 Szilveszter napján Demeter bíboros érsek Fehérvárott királlyá koronázta. Rövid, mindössze öt hétig tartó uralkodásáról keveset tudunk, de ez a kevés olyan uralkodót mutat be, aki ismerte a szereplőket, de főképpen tudta, hogy Magyarország nem kormányozha-

tó az arisztokraták beleegyezése nélkül. Meghagyta a „nemzeti egységkormány” tagjait a helyükön, de - úgy látszik - azok is jobb megoldásnak tartották az ő uralkodását, mint a teljesen lehetetlenül viselkedő Zsigmondét. Egy hónapig úgy látszott, hogy hároméví zűrzavar után a politikai élet nyugvópontra jut, ha sikerül kivédeni a Luxemburg-dinasztia Nagy Lajos által elismert trónigényeit. Nem így történt, mert Garai sem tudott belenyugodni hatalma elvesztésébe, összeesküvést szőtt, amelynek következtében Károly egy ellene elkövetett merényletnél életveszélyesen megsebesült, majd belehalt sérüléseibe. Újra Erzsébet és Garai - pontosabban Garai és Erzsébet - ragadták magukhoz a hatalmat. Az ellenzék most már nyílt fegyveres harcot indított meg. Garai rosszul mérte fel a helyzetet, azt hitte, hogy a „két királynő” személyes megjelenése a Délvidéken ismét elnyomja majd a „felkelést”. Az utazást július 26-án Garánál Horvátiék vérbe fojtották, s Garai és Forgách fejét Kis Károly özvegye Nápolyban közszemlére tétette ki. A két királynőt elfogták, és csak azért nem jutottak ugyanerre a sorsra, mert a velencei gályák Nápolyba szállításukat megakadályozták.

A vérengzés után 1386. augusztus 27-én Fehérvárott országgyűlésre került sor. Az ott hozott törvény az arisztokrácia fejlődésének is fontos állomása. Amikor az országgyűlés összeült, az ország „királya” és tényleges uralkodó anyja fogoly, a méltóságok közül többen (Garai és Forgách) halottak, kíséretük nagy részét szintén rabságban tartották, Zsigmond valahol cseh rokonainál próbált meg - kerül, amibe kerül - segítséget szerezni. A kritikus helyzetben - most először - az arisztokrácia élcsapata megalakította az országtanácsot, az igazgatás

fenntartása érdekében pecsétet is készíttetett magának, amelyen már nem az Árpád-sávos és Anjou-liliomos dinasztikus címer volt látható, hanem az az osztott pajzs, amelynek főhelyén az Árpádok sávjai, másodikon a régi királyi hatalmi jelvény, a kettős kereszt volt látható, felirata pedig így szólt: „A magyar királyság lakosainak pecsétje” *(Sigillum regnicolarum regni Hungarie).* Országlakosok alatt pedig „a királyság főpapjai, bárói, előkelői és valamennyi nemese” értendő, akik ebben a névtelen megfogalmazásban adták ki törvényerővel rendelkező határozatukat. Jó lenne személyük szerint ismerni őket, de ez lehetetlen, mert a törvény nem került bele a magyar törvénygyűjteménybe, a *Corpus Iurisba,* csak egyszerű másolata maradt korunkra, így nem tudható, kik pecsételték meg. A törvény szerzői a bevezetésben elmondták, megesküdtek Szent István fejereklyéjére - amelyet a legnagyobb tisztelettel érintettek meg -, hogy az „állam *(respublica)* javára és az ország *(regnum)* hasznára bárki ellen, még a királyi felség ellen is, ha ellenkezően cselekedni kívánna, ellentmondunk és eltiltjuk őt; külső hatalommal szemben minden módon ellenállunk, az ország földjének és határainak védelmére és bárki hatalma ellen, aki hatalmaskodik és a jelen békét megtöri, minden erőnkkel hadra kelünk”[58]. A következő pontokban azután olyan fikció bontakozik ki, amely alkalmasnak tűnt a belső béke helyreállítására. A törvény fogalmazói úgy tettek, mintha a garai véres támadás egyedül Garai Miklós ellen irányult volna, elrendelték tehát a két királyné és a foglyok szabadon bocsátását, kincseik, továbbá a Horvátiék által elfoglalt várak, városok, erősségek és falvak visszaadását. Ugyanígy kötelezték a királynőket, hogy Horvátiéknak

bocsássanak meg, és fogadják vissza kegyeikbe, a bosszútól tartózkodjanak; ez az utóbbi határozat a megöltek rokonait is kötelezte.

A politikai felfordulás megszüntetése jó alkalmat adott az arisztokrácia elképzeléseinek kodifikálására. Az 1. te. arra kötelezte a „királyi felséget” (értsd: Máriát), hogy az esetleg felmerülő újabb nehézséget a tehetősebb nemesekkel kiegészített prelátusokkal és bárókkal tárgyalja meg. A bonyolult kifejezés mögött a királyi tanács értendő, s ezúttal megkísérelték a tanács bizonyos fokú szabályozását is, amikor elrendelték, hogy a prelátusok és bárók által deputált tanácsosok ne saját javukat, hanem az országét keressék, erre fel kell esküdniük, az ellenkezően cselekvőket pedig a királynő a tanácsból kizárni köteles. Ha felidézzük, hogy Nagy Lajos uralmának végén a királyi tanács és vele együtt a bárók valószínűleg növekvő hatalomra tettek szert, akkor láthatjuk, hogy most két ponton további előnyökhöz jutottak: (1) a tanács tagjait - a hivatalból tagsággal rendelkező méltóság- és tisztségviselőkön kívül - a főpapok és főurak maguk választják, tehát nem az uralkodó hívja meg őket tetszése szerint; (2) a királynő köteles az ország kormányzása során felmerülő súlyos kérdéseket velük „megtárgyalni és tanácsukat kikérni”.

A törvényt a bekövetkező események elsodorták. A garai vérengzés nagyvonalú elsimítása, úgy látszik, csökkentette a feszültséget, de Erzsébet - akinek fogságán talán enyhítettek - újabb súlyos hibát követett el. Arra biztatta Zsigmondot, szövetkezzen Velencével, és fogja harapófogóba Horvátiékat szárazon és vízen. Ez a lépés okozta vesztét, 1387 elején megfojtották. Az országtanács, amely eddig igyekezett elkerülni Zsigmond elismerését, most

nem látott kiutat; világos volt, hogy Erzsébet partnernak sem alkalmas komoly politikai kérdésekben; Horvátiék magatartása is megmerevedett; ezért a főpapok és főurak 1387. március végén szerződést kötöttek Zsigmonddal, akit március 31-én a rangidős püspök Fehérvárott Magyarország királyává koronázott.

A szerződés sajnos nem maradt fenn eredetiben, másolatát egy külföldi kódex őrizte meg számunkra, így megint nem tudjuk, kiket kell érteni „Magyarország prelátusai, bárói és nemesei” alatt, akik „pecsétjüket függesztették” az okmányra. A szerződés néhány rendelkezése Zsigmond „idegen” származásában leli magyarázatát, nemcsak a józan ész követelte meg őket, hanem ősi, nálunk az Aranybullára visszamenő védekezés volt az idegenből jött uralkodóval szemben. Zsigmond megígérte, hogy tanácsosait magyarok közül választja, külföldieknek sem egyházi, sem világi méltóságot nem adományoz, külföldi egyháziakat nem terjeszt fel pápai kinevezésre, visszavonja addigi adományait. Az Aranybulla ellenállási jogát korszerűsítették, amikor kimondták, hogy ha Zsigmond a szerződést nem tartja meg, a másik fél arra hűtlenség vétke nélkül kényszerítheti. Mégsem ezek a kikötések fontosak számunkra az arisztokrácia fejlődése szempontjából, hanem két másik rendelkezés. Az első szerint Zsigmond „tanácsosai a prelátusok, a bárók, az ő utódaik és örököseik kell legyenek, akik Magyarország királyainak tanácsosai voltak valamikor”[59], és ezeket egész életére meg kell tartania a tanácsban. Károly báróinak „utódai és örökösei” - láttuk - Nagy Lajos bárói lettek, ha most utódaiknak és örököseiknek kell Zsigmond tanácsosainak lenni, akkor ebben a 14. századi fejlődés-

nek nem is egy, hanem több jellegzetessége jutott kifejezésre. Az első, hogy a tanácsosok kerültek az első helyre, megelőzték a méltóságviselőket is. Ez a kikötés megerősíti azt, amit a fentebb a nagyságos cím megtartásával kapcsolatban feltételesen állítottam, ti. azt, hogy a méltóság vagy tisztség a tanácstagsággal szemben másodrendűvé vált. Viszszatérve a fenti példához, Szécsi Miklós akkor is a királyi tanács tagja maradt, amikor már és még nem töltött be báni méltóságot, más szóval a hatalomból való részesedését a tanácstagság biztosította. A másik jellegzetesség, hogy a két Anjou uralkodónak közvetlen munkatársai kiválasztásában tanúsított konzervativizmusa létrehozta az arisztokrácia új élcsapatát, s az erőviszonyok eltolódása következtében az élcsapat ezt a kiváltságos helyzetet nemcsak személyére kívánta megtartani, hanem utódai számára is. A szerződés harmadik újdonsága, hogy az uralkodó a főurak együttműködésének új, a magyar történelemben addig ismeretlen formáját vezette be, amikor kimondotta, hogy a király és tanácsosai ligát alkotnak. A liga tagjait (Zsigmondot is ideértve) kölcsönös szolidaritás fűzi egybe, amelynek keretében az uralkodó a liga tagjait nem hagyhatta el, nem károsíthatta meg, nem zárhatta ki (hacsak az összes többi tag egyhangúan nem zárt ki valakit), sőt védelmezni és megvédeni volt köteles. Az új forma az erőviszonyok megváltozásából levont logikus következmény volt, s a többi kikötéssel együtt (csak magyarok lehetnek tagjai, ellenállási jog) azt sem titkolta, hogy a király csak a liga elnöke vagy - középkori szóhasználattal - csak „első az egyenrangúak között”. A középkori állam vezetése mindig is két tényezőn alapult, a királyon és az arisztokrácián (a főpapokat is ideért-

ve). Ennek a két tényezőnek egyensúlya vagy az egyensúly hiánya határozta meg a hatalom megosztását. I. Károly még a maga javára billentette a mérleget, Nagy Lajos még fenntartotta hatalmi fölényének látszatát, s most eljött az ideje, hogy a mérleg nyelve a másik irányba mozduljon el.

A liga feleletet adott a Nagy Lajos halála után bekövetkezett események egy megválaszolatlan kérdésére. A két, illetve három párt kialakulásának és szereplésének alapvető hibája az volt, hogy egyik sem tudott fölényre szert tenni, de még az arisztokrácián belül sem tudott konszenzushoz jutni. Az Anjou-kori arisztokrácián belül - emlékezzünk Kont nádor és Kanizsai szlavóniai helytartó esetére - biztosan voltak versengések, intrikák, de ezek az akciók - legjobb tudomásunk szerint - sohasem juttatták az arisztokráciát kritikus helyzetbe. Szolidaritásuk talán nem volt erős, de az uralkodóval szembeni. hűség és engedelmesség mégis egy csoportba kényszerítette őket. Érdekük is ezt kívánta, mert a királytól csak egységük szilárdsága esetén kaphattak nagyobb részt a hatalomból, mint amilyennel már rendelkeztek. A pártalakulás megbontotta a szolidaritást, de nem hozta meg a döntő fölényt. A hiányt Garai és Horváti úgy próbálta meg pótolni, hogy az ország uralkodójára támaszkodott. Garai Erzsébetre, Horváti pedig Kis Károlyra. A pártalakulás ugyanúgy a legitimitás látszatával próbált meg takarózni, mint száz évvel korábban az oligarchia. A liga a pártalakulás eszköze volt, most ezzel mégis a pártalakulást próbálta megszüntetni, a helyzetet stabilizálni.

Nagyjából száz évvel korábban hasonló mélypontra jutott Magyarországon a király, és hasonló csúcspontot ért el az arisztokrácia élcsapatának

hatalma. A harcból akkor maroknyi kiskirály került ki győztesen, s a helyzet haszonélvezői most sem voltak sokkal többen. A nagy különbség nem is ebben, hanem abban keresendő, hogy akkor a győztesek felosztották maguk között az országot, territóriumokat alakítottak ki, most azonban ennek semmi nyomát sem látjuk, ami önkéntelenül is felveti a miért kérdését. Azt hiszem, két szempontot kell figyelembe venni. Az egyik a kiskirályságok összeomlásából adódó tanulság, a másik az Anjouk kormányzati rendszere. A kiskirályok nem vették tekintetbe sem az egyházat, sem az akkor még alakulóban lévő köznemességet. A magyar egyház akkor is, később is royalista volt, és mindenáron fenn akarta tartani az ország egységét. A két Anjou uralkodó alatt a főpapok túlnyomó többsége az arisztokrácia soraiból került ki, de püspöki hatalmán túl elsősorban a központi kormányzásban és a diplomáciában szerzett érdemeivel erősíthette és erősitette meg pozícióját. A köznemesség úgy látta, hogy az arisztokrácia hatalmának növekedése ellen főképpen azzal védekezhet, ha közvetlenül a királyhoz tartozását, és így függetlenségét tartja legfőbb megőrzendő kincsének. Királyhűsége Károly alatt azért erősödött, mert a várnagyi tisztség megszervezése lehetővé tette, hogy országos kérdésekben a második vezetőgarnitúra szerepét játssza; Nagy Lajos alatt pedig azért, mert az ősiség 1351. évi kodifikálásával elérte álmai beteljesülését, az arisztokráciával elvileg egyenlő jogi elbírálást. Talán nem véletlen, hogy a Garai Miklós önkényével szemben álló konzervatív országtanács tárgyalásaiba a köznemességet is bevonta. A másik tényező az Anjouk kormányzati rendszerének kiépítése és - a központi igazgatásban folytonosan bekövetkező

kisebb változások ellenére - stabilizálódása egységesítette az ország túlnyomó részét, az igazgatás és bíráskodás területén nem voltak lényeges különbségek a király által közvetlenül kormányzott vagy az erdélyi megyék között, csak Szlavónia és Horvátország fejlődése és viszonyai mutattak kisebb eltérést. Ez a tényező vezet el a végső következtetéshez: erőpocsékolás lett volna megpróbálni territóriumot kialakítani. Sokkal célravezetőbbnek tűnhetett a központi kormányzás meghódítása, mert ezzel a hatalom az egész országra kiterjeszthető volt, s a hatalom gyakorlásának eszköze is rendelkezésre állt.

Még valami történt Lajos halálakor, ha nem is rögtön: viszonylag rövid idő alatt (három nemzedéken belül) megszakadt a dinasztia folytonossága. A diszkontinuitás ekkor lépett fel először, hogy Mohácsig hűséges és tragikus kísérője legyen Magyarország sorsának. Ez a kérdés olyan nagyjelentőségű, hogy még ismétlésektől sem riadok vissza. Az „új dinasztia, új arisztokrácia” elvének megvalósítása- láttuk, és még többször látjuk majd - még olyan jó politikus és szerencsés uralkodó esetében sem volt könnyű és rövid határidőn belül megoldható feladat, mint amilyen I. Károly volt. Az ország gazdasági helyzetén ő sem tudott alapvető módon változtatni, ezért pozíciója eleve gyengébb volt, mint amilyennek látszott, s bár ellenfeleit sorra legyőzte vagy túlélte, az általa felemeltek jelentős része, sőt báróinak többsége a régi arisztokrácia valamelyik csoportjából került ki. Az oligarchiával folytatott küzdelemben nem bizonyulhatott kicsinyesnek, ezért arisztokratáinak változatlan gazdasági pozíciót, a korábbinál kiemelkedőbb státust és presztízst kellett juttatnia. Ha egy ország gazdasági

helyzete hosszú időn át változatlan marad - és Magyarország helyzete Mohácsig lényegében változatlan maradt akkor az arisztokráciának a l'öldbirtokmegoszláson nyugvó hatalma a legjobb esetben is stagnál, rosszabb esetben egyre növekszik, mert egyrészt a birtokát megművelő népesség is növekszik, másrészt a folytonos jutalmazás következtében földbirtoka is nő, az utóbbi esetben legfeljebb az ütem csökkenéséről vagy növekedéséről beszélhetünk, a folyamatról magáról aligha.

A magyar király helyzetét az a tény határozta meg, hogy ő és egyedül csak ő játszhatta az arisztokrácia ellensúlyának nehéz szerepét, nem volt az országban más gazdasági erő vagy társadalmi réteg, amely ezt legalább részben megtehette, és így az uralkodó szövetségesévé válhatott volna. Tekintetbe kell venni, hogy az arisztokrácia visszaszorítását, megosztását vagy felfrissítését csak igen nagy kitartással oldhatta meg, ebben a kontinuitásnak komolyabb szerep jutott, mint a tehetségnek. Károly és Lajos uralmát együttesen tekintve, a kontinuitás ellenkező eredményre vezetett, a fiú ragaszkodott az apja által összeválogatott csoporthoz, amivel a csoport hatalmát stabilizálta, sőt növelte. A már korábban intézményesített arisztokráciát nem lehetett egyik napról a másikra felszámolni, ha annak egy része elfogadta az új uralkodót, és támogatta trónjáért folytatott harcában. Mindennek tetejébe éppen ekkoriban tűnt fel az ország sorsát a továbbiakban meghatározó tényező, a növekvő török veszély; ezen a téren is folyamatosságra, a tapasztalatok és értesülések állandó és folyamatos gyűjtésére és feldolgozására lett volna szükség.

Egy szó, mint száz, a dinasztia folyamatossága minden országban elsőrendű tényező volt, és követ-

kezetesebb politikát tett lehetővé még tehetségtelen királyok alatt is. A folyamatosság minden vagy minden második nemzedékben bekövetkező megszakadása pedig újra meg újra megrázkódtatásoknak tette ki az országot. A sokszori változás miatt már-már úgy tűnhetett, hogy a különböző dinasztiákból származó királyok jöttek és mentek, de az arisztokrácia maradt, és az összetételében megmutatkozó különbségek ellenére több állandóság és folyamatosság jellemezte, mint az uralkodót és soron következő utódját.

Az 1387. márciusi liga létrejöttét a rendkívüli körülményeknek köszönhette. A hatalom 1386. júliusáig Garai nádor kezében összpontosult, halálával átmenetileg pártja szétesett, mert fia, Miklós fogságba került. A két másik párt közül Horvátiék már korábban nyíltan ellenzékiek voltak, és Kis Károly meggyilkolása után fegyveres harcot is kezdtek, s az 1386. augusztus végi törvény adta lehetőségek meghiúsulása miatt meg is maradtak mellette. A harmadik párt nem látott más kiutat, mint hogy a 19 éves Zsigmond igényeit elismerve, őt válassza meg az ország királyává. Mindhárom párt magatartásában megnyilvánult az a meggyőződés, hogy a királynő helyett királyt állítsanak az ország élére. Garai a francia királyfit szerette volna a magyar trónra emelni, Horvátiék Kis Károlyt, az 1387-i liga tagjai pedig - jobb híján - Zsigmondot. Egyetértettek abban, hogy az országnak feltétlenül szüksége van királyra, asszony nem alkalmas ennek a feladatnak az ellátására, helyére nekik áll jogukban férfit megválasztani; személyében azonban csak akkor tudtak megállapodni, amikor a három pártból egy maradt a porondon. Eljárásuk önkéntelenül is felveti az összehasonlítást az Árpád-ház kihalásakor bekövetkezett helyzettel, s a párhuzam megerősíti azt, amit az előző fejezetben már elmondtam. Erzsébet rövid néhány év alatt ugyanúgy szétrombolta a központi hatalmat, mint névrokona, Kun László anyja. A bárók hatalma Nagy Lajos alatt, a teljes lojalitás látszata mellett, ugyan-

úgy megnövekedett, mint a tatárjárás után, a fő-urak ugyanúgy vallották, hogy a királyt nekik kell megválasztani ok. Ezt a meggyőződésüket Károly-lyal szemben, illetve a Gentilis bíborossal folytatott tárgyalásokon a Szent Koronához való ragaszko-dásukkal, 1386-ban pedig az országtanács önálló-ságával fejezték ki.

A Szent Korona fogalma új tartalmat kapott a szerződésben. Az Árpádok és Anjouk alatt a királyi oklevelekben a korona még a „király koronája”-ként *(corona regis)* fordul elő, és általában az ural-kodót, a mindenkori uralkodót fejezte ki elvont formában. Az 1387-i liga most a „korona és a király” megfogalmazásban a koronát elválasztotta az uralkodótól, alatta az országlakosokat értette a királlyal szemben, és új jelentését a leendő uralko-dóval is elismertette. A 15. századi magyar király-ság ettől kezdve elméletileg is két egymástól többé-kevésbe független tényezőre bomlott: az uralkodó-ra és a „koronára”, azaz - az 1386-i törvény szó-használata szerint - az államra *(respublica).* Ezzel az 1387-i liga megtette az első lépést a rendiség felé.

A liga tagjait - a szerződés megpecsételői névso-rának hiányában - ugyan nem ismerjük, de tudjuk, hogy névleges vezetője és legnagyobb tekintéllyel rendelkező tagja Lackfi István volt. Hóman még benne látta a liga szellemi irányítóját is. Mályusz Elemér kutatásai derítették ki, hogy annak mégsem őt, hanem Kanizsai János püspököt kell tekinteni. Ahogyan Mályusz megfogalmazta: „Lackfit tekin-télye, családi kapcsolataiban rejlő súlya tette Zsig-mond számára nélkülözhetetlenné, Kanizsait ta-nultsága, politikai érzéke és ügyessége ”[60]. Kettő-jük közül Kanizsainak sikerült 1387-1401 között nagyobb hatalmat összpontosítania kezében.

A koronázás után ő lett a kancellár (tehát a kancelléria tényleges vezetője), néhány hónappal később, 1387 őszén Demeter bíboros utódaként esztergomi érsek, s 1395-ben elsőnek ő kapta meg az érsekek közül a „prímás” és született apostoli követ *(prímás et legátus apostolice sedis natus)* címet. „Büszke volt, hogy nyájas modorával, okosan meggyőző érveivel, kellemesen megnyugtató szavaival uralkodott párthívei felett, s ezek szívesen bízták magukat vezetésére.”[61] Ha Lackfival és a liga többi tagjaival szemben játszott vezető szerepét nem is vonták kétségbe, Zsigmond kegyein hamarosan egy jövevénnyel, Stiborral kellett osztoznia. Stibor Lengyelországból László opuliai herceggel együtt került Nagy Lajos szolgálatába, az új királyhoz pedig még akkor csatlakozott, amikor Zsigmond Lajos halála után Lengyelországot próbálta meg kormányozni, és kitartott mellette egészen haláláig. Kanizsai, úgy látszik, belátta, hogy Stibort nem tudja kiütni a nyeregből, igy kettejük együttműködését választotta megoldásnak, s egyetértésük 1398-ig zavartalan volt. Stibor ambíciói nem lépték túl a szokásos keretet, Kanizsaié annál inkább. Magatartásában leginkább a meggyilkolt Garai nádorhoz hasonlított, az uralkodó megnyerésével, majd állandó befolyásolásával elsősorban saját maga és klánja hatalmát igyekezett kiépíteni.

Az Osl nemzetségből származó Kanizsaiak őse az a Lőrinc, aki 1318-ban a Kőszegiek familiárisaként és kanizsai várnagyaként tűnt fel, de amikor a Kőszegiek 1319-ben fellázadtak, Lőrinc I. Károlyhoz állt át, s ezért meg is kapta Kanizsa várát és uradalmát, de a zalai ispánságnál többre nem vitte. A következő generációban István zágrábi püspök emelkedett ki Nagy Lajos diplomatája,

majd Szlavónia kormányzójaként (ti376). Talán nem véletlen, hogy klánja a püspöknek 1366-ban bekövetkezett kegyvesztése előtt vette meg a soproni Szarvkő várát. Az Anjouk alatti viszonyokat tekintve, a két uradalom nagy vagyont jelentett, ennek ellenére nem találunk Kanizsait sem a bárók, sem az ispánok között. A következő nemzedékben aztán a mi János püspökünk bátyja, Miklós 1385-ben magyaróvári várnagyként szerepel, de kapcsolatai a Horvátiakkal, és az a tény, hogy egyike volt a Kis Károlyt a magyar trónra meghívóknak, világosan bizonyítja, hogy királyi várnagyként is az arisztokráciához tartozott. Amikor a püspök Zsigmond első számú tanácsadója lett, Miklóst 1388-ban tárnokmesterré nevezte ki a király. Az érsekké előlépett püspök öccséről, Istvánról sem feledkezett meg, 1391-ben székely ispán, 1395-ben ajtónállómester lett. Hasonló kitartás és következetesség jellemezte Kanizsai Jánost a vagyonszerzés terén. A koronázás nyélbe ütéséért 1387-ben Kapuvár uradalmát kapta királyi adományba, egy évvel később Borostyán (Vas megye), 1390-ben Léka és Sárvár várát és uradalmát vette zálogba a királytól, ugyanakkor adományként kapta meg Rov várát a hozzá tartozó birtokokkal. 1392-ben a borostánykői zálogot 5600 aranyforint ráfizetéssel királyi adománnyá alakította át, Zaszlopot 1393-ban vette meg, 1397-ben Simon tornyát kapta meg. Tíz év alatt nyolc várat és uradalmat szerzett. Ha összeszámoljuk, 1388-1393 között kereken 16000 aranyforintot költöttek a Kanizsaiak birtokaik növelésére, s ez biztosan csak egy része az összegnek, mert a Lékáért és Sárvárért kifizetett zálogról diszkréten hallgatnak az oklevelek. Az elért eredmény láttán aligha csodálatos, hogy a Szarvkőhöz tartozó Kis-

martont minden eszközzel várossá igyekeztek kiépíteni, s benne olyan földesúri palotát építettek, amilyeneket ebben az országban csak az Anjouk emeltek: hatalmas, négyszögletes udvart körülzáró négyszárnyú épület volt, legközelebbi rokona a zólyomi várnak. Ha eddig csak a királynak volt palotája Magyarországon, most a királyi hatalomból egyre nagyobb részt megszerző arisztokratának is járt ilyen rezidencia. Kanizsai hatalmát még azzal is igyekezett kiterjeszteni, hogy egri püspökként a felvidéki urakat támogatóivá szervezte, és a koronázás után tisztséghez juttatta; így lett Jolsvai Lesták ajtónálló- és Csetneki György asztalnokmester.

Kanizsai János 1396 előtti tevékenysége tulajdonképpen semmilyen új elemet nem tartalmaz. Az uralkodó vak bizalmának megszerzése az arisztokrácia fegyvertárának ősi darabja, mindig is együtt járt a klán vagyonának, összeköttetéseinek megnövekedésével. A támogatókat már korábban is igyekeztek házassággal vagy más módon megszervezni. A megszerzett hatalmat az érsek arra használta fel, hogy lelkesen közreműködjék a Horvátiak pártjának felszámolásában, amivel a pártok számát sikerült kettőre csökkenteni. A koronázástól eltelt kilenc év alatt az egyenrangúakból álló liga lassan olyan főúri párttá alakult át, amelynek tényleges feje Garai Miklós uralmát utánozta, annak eszközeivel élt. 1397-ben Kanizsai bebizonyította, hogy Garai példáját a végsőkig hajlandó - és tudja is - követni. Zsigmond uralma nem váltott ki lelkesedést azokból, akik őt Magyarország trónjára juttatták, s amikor a végzetes nikápolyi csata után nem a töröktől közvetlenül fenyegetett országába tért vissza, hanem Kanizsai érsek, Garai Miklós bán és Ciliéi Hermán társaságában kellemes tengeri

utazást rendezett, végleg elfogyott a türelmük, Zsigmond letételére készülődtek. A szervezkedésben a Lackfiak komoly szerepet vállalhattak, ami teljesen érthető, nem annyira Kanizsai távolléte miatt, hanem főképpen azért, mert Lackfi István úgy érezhette, hogy kilenc év előtti döntése helytelen volt, s annak felelősségét vállalva, azt korrigálnia kell. A részletekről megint nem kapunk elegendő tájékoztatást, de nagy valószínűséggel állítható, hogy Kanizsai ebben hatalma - vagy talán inkább uralma - további növelésének soha vissza nem térő alkalmát látta. 1397. február 27-re a két Lackfit tárgyalásra hívták meg, és ott meggyilkolták őket, híveik vezető nélkül maradt felkelését pedig gyorsan elfojtották. A gyilkosság elkövetőit nem ismerjük. de biztosra vehetjük, hogy annak értelmi szerzője a prímás volt. Meghúzódása a háttérben megint csak Garai politikáját idézi, hiszen Kis Károlyt nem Garai sebesítette halálra, hanem a jelentéktelen Forgách Balázs. Az eltérés Kis Károly és a Lackfiak meggyilkolása között Kanizsait mint gondos intellektuális koponyát mutatja be; a vezetése alatt álló kancellária a Lackfi vagyont szétosztogató oklevelek szövegébe - egyébként régi hagyomány alapján - történeti elbeszélést szőtt bele, és „rágalomözönnel” borította el a meggyilkoltakat. „Kanizsai megtette Csáktornyái Lackfit a Horváti-mozgalom igazi felidézőjének és irányítójának, az akkor elkövetett gonoszságok részesének, a továbbiakban minden ármány szerzőjének, minden baj forrásának, az országot és a királyt ért minden veszedelem gyökerének. Nem kell történetírónak lennie az olvasónak, hogy a vádak igazságában kételkedjék; a mértéktelen túlzás azt árulja el, hogy szerzőjük a hiányzó bizonyítékokat, sőt a valószí-

nűséget próbálta meg pótolni. Sikerrel, sőt a közfelfogást évszázadokra szólóan meghatározóan, mivel Kanizsai érvelését Thuróczy átvette krónikájába, s így az író kora, sőt a megelőző korszak közvéleményének tűnt fel a jellemzés."[02]

A Lackfiak meggyilkolása után változatlanul két főúri párt tevékenykedett az ország politikai életében, Garaié és az, amelynek élén most Kanizsai érsek állt forma szerint is. A baj még ugyanabban az évben utolérte az érseket, amikor - nyilván beleegyezésével és közreműködésével - Zsigmond egy lotaringiai, de közelebbről ismeretlen származású szebeni prépostot, Eberhardot neveztette ki zágrábi püspökké, és vette maga mellé. Eberhard pillanatok alatt vált Zsigmond bizalmasává; s amikor 1397 őszén a temesvári országgyűlésen Zsigmond megígérte, hogy elbocsátja külföldi tanácsadóit, csak három férfi, Stibor, Maternus erdélyi püspök és az ő számára biztosított kivételt. Az új kegyenc feltűnésének veszélyét Kanizsai annál inkább felismerhette, mert Eberhard és Stibor már két évvel korábban, Stibornak erdélyi vajdává történt kinevezésekor (1395) megismerhették, és - minden jel szerint - jól megértették egymást. A temesvári országgyűlésen hozott törvényt ignorálva Kanizsai most valamennyi külföldi eltávolítását próbálta meg keresztülvinni. Megint nem maga állt az akció élére. 1401. április 28-án a főurak csapataikkal körülzárták a királyi palotát, és Szécsényi Simon vezetésével fegyveresen jelentek meg az udvarban, s a csehek, lengyelek és más idegenek eltávolítását követelték. Zsigmond ezúttal nem hajolt meg a követelés előtt, ezért az urak őt fogságba vetették. Zsigmond makacssága nemcsak meglepő volt, hanem teljesen össze is zavarta Kanizsai terveit. Az érsek

ezt a lehetőséget nyilván nem mérlegelte tervének elkészítése közben, nem más királyt akart a trónra emelni, hanem a meglévőt akarta újabb engedményekre kényszeríteni, kezes voltát biztosítani. Egyelőre Zsigmondot Visegrádon őrizték, a kormányzást a liga vette át, visszanyúlva az 1386-i törvényhez.

Az 1386. augusztus végihez a jelenlegi helyzet annyiban hasonlított, hogy akkor is, most is *de jure* volt királya az országnak, de egyik időpontban sem gyakorolhatta jogait; még akadályoztatásának létrejöttében is teljes a hasonlóság, mert mind a kétszer egy főúri párt fogságába került. 1386-ban a fehérvári végzések a király akadályoztatását teljesen logikusan, és a korábban szerzett tapasztalatok alapján próbálták megoldani. Ha Lajos uralkodása alatt a királyi tanács a király nélkül intézkedett előbb csak rutinkérdésekben, később valószínűleg fontosabb ügyekben is, és 1386-1387 folyamán bebizonyították, hogy szükség esetén önmagukban is meg tudnak oldani fontos és bonyolult politikai kérdéseket, akkor most, 1401-ben teljesen a királyi tanácsnak kellett átvennie az ország kormányzását. Királyi tanácsnak azonban már 1386-ban sem nevezhették magukat, mert ennek a tanácsnak a tagjait nem a király nevezte ki, hanem a főpapok és főurak delegálták őket, s mert döntéseiket nem hozhatták meg az uralkodó nevében. Sietve hozzáteszem, nem is akarták az ő, hanem saját nevükben meghozni. Ez az elképzelés ellentmondásokat tartalmazott, amelyek a törvény szövegezésében is kifejezésre jutottak. A törvény kibocsátói nem tanácsnak, nem testületnek nevezték magukat, hanem a „prelátusok, bárók, előkelők és valamennyi nemes” címet használták, mégis kollektív megneve-

/est vésettek pecsétjükre („A magyar királyság lakosainak pecsétje”). Az ellentmondás úgy oldható lel, hogy a magyar királyság lakosai alatt a főpapokat, főurakat és köznemeseket kell érteni. Megint csak Anjou-kori hagyományokkal állunk szemben, mert a királyi tanács tagjait akkor sem nevezték kollektive tanácsnak, hanem a „prelátusok és bárók” kifejezést használták, így fogalmazódhatott meg az ismert kancelláriai jegyzet is: „A prelátusok cs bárók tanácsban hozott határozatából”. 1386-ból csupán az az egyetlen törvényszöveg áll rendelkezésünkre, ezért további következtetést nem fűzhetünk az akkori szervezethez, 1401-ből azonban már több, pontosan kilenc olyan kiadványunk van, amelyet a kormányzótanács (a kifejezést jobb híján használom) bocsátott ki.

Az ellentmondás az intituláció és a pecsét között 1401-ben sem szűnt meg. Különösen feltűnő az intituláció folytonos ingadozása, a kilenc kiadványban nem kevesebb mint négy változat fedezhető fel: a legtöbbször „a magyar királyság valamenynyi főpapja, főura és tehetősebb nemese” olvasható (öt esetben), emellett ugyanez a fogalmazás egy-egy alkalommal a nemesekkel, sőt a lovagokkal kiegészítve is előfordul, egyszer pedig a „magyar királyság Szent Koronájának valamennyi prelátusa, bárója és tehetősebb nemese” áll az oklevél élén. Az utóbbi bizonyos összhangot fejezett ki az oklevélre nyomott pecséttel, amelyen a címerbe foglalt kettős kereszt látható „Magyarország Szent Koronájának pecsétje” körirattal. A pecsétet Kanizsai egyébként gyorsan vésette, a tanács első, május 5-i oklevelén még két gyűrűs pecsét nyoma látható, egy vörös (valószínűleg Kanizsai) és egy zöld (valószínűleg egy főúr) viaszba nyomotté, de május 8-án már az

új pecsétet nyomták az oklevélre. A pecsétnyomó elkészítéséhez két hétre sem volt szükség. Megjegyzem, Zsigmond hosszú - kereken hat hónapig tartó - fogsága alatt Kanizsai János saját neve alatt is intézkedett, de intitulációja teljesen következetes maradt, amikor okleveleit így kezdte: „Mi, János, Isten és az apostoli Szentszék kegyelméből esztergomi érsek, a megye örökös ispánja, Magyarország Szent Koronájának kancellárja, prímás és ugyanannak a Szentszéknek legátusa.”

1401-ben a pecsét köriratával, Kanizsai címerével és azzal, hogy intézkedéseit a tanács a „Szent Korona joghatóságának erejével” *(aucíoritate iurisdictionis sacrae coronae)* hozta, Kanizsai az 1387. évi ligaszerződésre nyúlt vissza. Ugyanúgy ország értelemben használta a Szent Korona kifejezést, mint akkor. A szóhasználat elősegítette annak az elvnek életben tartását, amelyben a király és az ország két különböző fogalommá vált. Az intituláció pedig azt kívánta kifejezni, hogy az ország főpapokból, főurakból és nemesekből áll, de ehhez rögtön hozzá kell tenni, hogy a köznemeseket általában csak egyszer említik, a „lovag” kifejezés használata pedig nyilván idegen hatás javára könyvelendő el. A tehetősebb nemesek bevétele - és még inkább a köznemeseké általában - csak a látszat fenntartását vagy még inkább azt a célt szolgálta, hogy a köznemesség esetleges ellenállását leszerelje, támogatásukat biztosítsa. Ez világosan azokból a perhalasztásokból derül ki, amelyeket Bebek Detre nádor és Szécsényi Frank országbíró adtak ki a hat hónap alatt, és amelyekben egyedül a prelátusok és bárók határozatára, sőt egy alkalommal parancsára hivatkoztak, de csak Bebek, és ő is csak egyszer, vette bele a formulába a tehető-

•.óbb nemeseket. Ha már ez a hivatkozás is azt a l'.yanút kelti, hogy a címzésben szereplők közül csak a főpapokat és főurakat kell komolyan venni, akkor egy másik körülmény még jobban megerősítheti a gyanút. A május 9-22. között kiadott okleveleket mind Esztergomban állították ki, amiből Nagy Imre már 1888-ban levonta a következtetést, hogy „az 1401-i országtanács nagyobbrészt Esztergomban ülésezett, Kanizsai János érsek székhelyén”[63], aki mint a királyi személyes jelenlét bírói fórumán a király hivatalból állított helyettese, és most már a Szent Korona kancellárja - enyhén szólva -, a tanács elnökeként fungált. Enyhén kifejezve, mert a májusban kiadott oklevelek szerint sem Bebek nádor, sem Szécsényi országbíró nem tartózkodott Esztergomban, hanem Visegrádon, bár lehetséges, hogy perhalasztásaikat rutinszerűen, ítélőmestereik önállóan bocsátották ki. Összefoglalva: a Szent Korona tanácsa mögött nem kell a szó valódi értelmében működő testületet keresni, hanem egyszerűen Zsigmond elfogatásának értelmi szerzőjét, Kanizsai Jánost.

A kormányzótanács kiadványai arra mutatnak, hogy sikerült a rendet és az ügyek vitelében a folyamatosságot fenntartani még akkor is, ha a pereket sorra elhalasztották, és nem tartották meg sem a Szent György-napi (május 1.), sem a Szent Mihály-napi (október 6.) oktavális törvényszéket.

A politikai események első és legnagyobb tanulsága az arisztokrácia szempontjából az lehetett, hogy az országot király nélkül is tudja kormányozni. Ha el is kellett ismerni, hogy kormányzásuk nem érte el a legitim királyok teljesítményét, hiszen a jogszolgáltatást majd egy évre fel kellett függeszteni, az mégis megnyugtatóan hathatott Kanizsaira és a tanács többi tagjára, hogy sem a köznemesség,

sem az ország más társadalmi osztálya vagy rétege részéről nem nyilvánult meg számottevő ellenállás, a megyék és a hiteleshelyek elfogadták és végrehajtották a kapott parancsokat. Már korábban többször rámutattam a magyar - és általában a teljesen vagy túlnyomórészt agrár jellegű országok - fejlődésének arra a vonására, hogy a politikai erőviszonyok a földbirtokmegoszlás függvényét alkotják, aminek következtében a királyon kívül kizárólag az arisztokrácia rendelkezik hatalommal. Ha ez a hatalom a politikai fejlődés során föléje kerekedett a királyénak, akkor fenntartásának egyetlen előfeltétele az arisztokrácia szolidaritása volt. Ezen a téren Kanizsai már távolról sem könyvelhetett el akkora sikert, mint a köznemesség megnyerésében. Nyíltan ugyan csak ketten álltak ki Zsigmond mellett: Stibor vajda és Tari Lőrinc. Tari látványosan, de komoly politikai erő nélkül, amikor a király elfogásakor egyedül rántott tőrt ura védelmében, Stibor kevésbé látványosan, de komoly politikai következményekkel, amikor lemondott erdélyi vajdai méltóságáról és cseh meg morva segítség után nézett. Ha Stibor egyedül maradt volna, nem jelentett volna legyőzhetetlen akadályt. Ennél sokkal nagyobb jelentősége volt annak, hogy Garai nyíltan szembehelyezkedett Kanizsaival. A 14. század utolsó évtizedében Garai rokonsága az újabb házasságkötésekkel nagymértékben megnövekedett, most már nemcsak Treutel Miklós, a Kórógyiak és az Alsániak tartoztak hozzá, hanem a Szécsiek és a Frangepánok is. A bán magatartása világosan mutatja, hogy az arisztokrácia soraiban szolidaritásnak legfeljebb átmenetileg, konkrét célok elérésében volt helye. A megnövekedett hatalmú arisztokrata célja mindig a minél nagyobb hatalom elérése

maradt, s mert ez folytonos versenyt és pártalakulást jelentett, a király az ország kormányzásának, a hatalom gyakorlásának elengedhetetlen előfeltétele volt. Más szóval, az arisztokráciának megvolt a hatalma és képessége az ország kormányzására, de miután tagjai nem tanúsítottak egymás iránt szolidaritást, az uralkodónak kellett valamiféle politikai egyensúlyt megteremtenie. A király tálán kormányzás nem lehetett hosszú távra szóló megoldás, a tárgyalások mindvégig azzal a céllal folytak, hogy Zsigmondot engedményre kényszerítsék vagy helyette mást válasszanak meg királlyá. Felettébb jellemző, hogy az esetleg megválasztandót valamilyen dinasztia tagjai közül akarták kijelölni. A főúri pártok versenyében ez a megoldás tűnt a legcélravezetőbbnek, ha nem is a legkönnyebbnek.

A kormányzótanács sikerei nem változtattak azon a tényen, hogy Zsigmond ellenállása zavarba ejtette Kanizsaiékat. A tárgyalások közte és Kanizsaiék között egész nyáron át folytak - teljesen eredménytelenül. Már nyár végéhez érkeztek, amikor a király sorsát átmenetileg egyezménnyel próbálták meg rendezni. Augusztus 31-én Kanizsaiék az uralkodót Garai Miklós bán őrizetére bizták. A bán egyetlen fiát adta túszul, de azt nem Kanizsaiék, hanem Stibor őrizetére bízta. Zsigmondot addig kellett volna Garainak őrizetben tartania, amig az új uralkodót meg nem választják és meg nem koronázzák. Kanizsaiék azt remélték, hogy ez a kérdés karácsonyig eldönthető lesz, nyilván ugyanolyan befejezett tény elé akarták Zsigmondot és az országot állítani, mint amilyen elé Máriát és az országot állították 1387 tavaszán, amikor mostani foglyukat királlyá koronázták. Garai pártjának erejét és Kanizsaiékkal való szembenállását az

a kikötés bizonyítja, hogy a koronázásra mindaddig nem kerülhetett volna sor, amíg a bán ahhoz nem járult hozzá. Az egyezményben nem nagyon fedezhető fel Kanizsai fölénye vagy ügyessége.

Az események ettől kezdve gyors ütemben követték egymást. Zsigmond Garaiék várába, Siklósra került, ahol a bán anyja gondoskodott kényelméről. A kellemes körülmények közötti tisztes fogság alatt Zsigmond előbb vonta le a helyzetből adódó következtetést, mint Kanizsai: csatlakozott a Garai Miklós és Ciliéi Hermann vezette főúri párthoz. A szövetség külső jeleként Ciliéi idősebbik lányát Garai, a fiatalabbat, Borbálát pedig Zsigmond jegyezte el, aki aztán alig egy év múlva leendő sógorát, Garai Miklóst nevezte ki nádorrá. Ez a lépése Kanizsai bukását jelentette, mire az nyílt lázadásba ment át, és Kis Károly fiát, Nápolyi Lászlót hívta meg a magyar trónra. A lázadást részben leverték, részben Garai szerelte le, azután már csak az ősi recept következhetett: a kisebb lázadókat megbüntették, míg Kanizsai megúszta kegyvesztéssel, jövedelmeinek lefoglalásával, érseki tevékenységének felfüggesztésével és kancellárságának elvesztésével. 1404-ben megkezdődött a hosszú, kereken harminc évig tartó konszolidáció, amelynek során Zsigmond nyugodtan követhette világpolitikai célkitűzéseit, mert itthon Garai rendet tartott.

Néhány évvel később, 1408. december 13-án Zsigmond jellemének megfelelő színpadias lépésre határozta el magát, megalapította a Sárkányrendet. A lovagrend méltó utóda volt I. Károly Szent György-társaságának, mert ugyan az alapítólevél szerint „az álnok ellenségnek, az ős-sárkány követőinek, ti. a pogány hadak mind a szakadároknak és az egy igaz hit, Krisztus keresztje és az országai-

mik védelmére törő más nemzetek fapusztításá-ra”[64] szövetkeztek a társaság tagjai, valóságban a lényeg dinasztikus célzatú volt, mert az alapítók igaz hitükre fogadtak „urunk, királyunk és az ő hitvestársa, királyné asszonyunk és mindkét nem-beli gyermekei iránt igaz engedelmességet és állha-tatos hűséget”[05]. A rendalapítással Zsigmond ket-tős célt követett. Ciliéi Borbálát 1405-ben vette feleségül, egyetlen lányuk, Erzsébet születési dátu-mát pontosabb adat hiányában a történettudo-mány „1409 körül” határozta meg; 1408 decembe-rében Zsigmond még nem tudhatta, fia születik-e vagy lánya, így a lovagrenddel trónját mindkét esetre biztosította. A rendalapítás arra is jó volt, hogy a liga tényleges célját pompás lovagi formába öltöztesse át. Szám szerint 22 alapító szerepelt 1408 végén, de ebből István rác despota idegenként ki-hagyható, a maradék 21 fő 18 klán tagja, mert négy klán (Ciliéi, Garai, Korbáviai, Perényi) nem is egy, hanem két-két taggal vett részt.

Valamennyien az ország „bárói” annak ellenére, hogy az adott időpontban csak 11 viselt méltóságot vagy tisztséget. Az elnevezés annak a Nagy Lajos uralma alatt megindult folyamatnak a legalizálása, amelynek során a „nagyságos” cím a belső kör tagjait akkor is megillette, ha éppen nem töltöttek be bárói posztot. A Sárkány-rend a Zsigmond kori magyar *establishment*-tel azonos.

Ha a Sárkány-rend a 15. század eleji magyar arisztokrácia élcsapata, jogosan vetődik fel a kér-dés, mennyire érvényesült az „új dinasztia - új arisztokrácia” elve.

A tábla első feltűnő vonása, hogy sokkal keve-sebb személy szerepel benne, mint az Anjouk ha-sonló táblájában, s ennek nem is egy, hanem két

16. Zsigmondi báróinak és ispánjainak származása

	Báró	Ispán fő	Össz.	Báró %	Ispán %	Össz.
Anjou-kori bárói klánból	12	2	14	22,2	6,9	16,7
Anjou-kori ispáni klánból	14		14	26,0		16,7
, Összesen:	26	2	28	48,2	6,9	33,4
Újonnan felemelkedők úri nemzetségek klán	12	12	24	22,2	40,0	29,6
köznemesi klánból	9	12	21	16,7	40,0	25,0
Összesen:	21	24	45	38,9	80,0	53,6
Jövevény	7	4	11	12,9	13,1	13,0
Mindösszesen:	54	30	84	100,0	100,0	100,0

oka van, bár mindkettő a hatalom koncentrációja alatt foglalható össze. Már maga az a tény, hogy csak 54 bárót ismerünk, arra mutat, hogy a hatalomból kevesebben kaptak részt, mint korábban. A 30 megyésispán szinte csak a fele az Anjou-kori 56 hasonló állásúnak, s ez nem egyedül a források hiányát tükrözi. Ha fentebb azt kellett megállapítanom, hogy Nagy Lajos uralmának végére a bárók sokkal kevesebb megyét kormányoztak, mint korábban, akkor most ennek ellenkezőjét kell állítanom. Engel Pál állapította meg, hogy Zsigmond az ország egyes tájainak megyéit egy-egy kedvelt hívének adta át. így viselte Garai Miklós nádor 1406-1408 között egyszerre Abaúj, Borsod, Heves, Szabolcs, Liptó, Sáros és Trencscn megyék íspáni tisztét nádori méltósága mellett. Utódai a Pálóciak lettek, de ők 1409-ben, illetve 1410-ben már csak négy megyét (Abaúj, Borsod, Heves és Szabolcs) kaptak meg. A növekvő török veszély tette szükségessé a temesi ispánság átszervezését. Az ispánság élére állított Ozorai Pipónak „eleinte hat, 1408 után hét, sőt egy időben nyolc megye és vagy 15-20

királyi vár tartozott fennhatósága alá”[66]. A példákat még folytathatnám, de csak ugyanazt a tényt bizonyítanák: amit Lajos - nyilván nem könnyen

megszüntetett, Zsigmond most újra szokásossá lőtte, ezért sokkal kevesebb olyan személyt találunk, aki csak megyésispáni tisztséget töltött be. Az is tagadhatatlan, hogy ezek még annyira sem voltak fontos személyiségek, mint a Lajos korabeliek. Többségük tehetősebb köznemes volt, akik (vagy még apjuk) királyi várnagyi tisztséget viseltek, s ha bőven akadt köztük az úri nemzetségekből való, akkor ezeknek státusa és presztízse sem haladta meg a köznemesekét.

Visszatérve a felvetett kérdéshez, Zsigmond arisztokráciája legfeljebb fele részében volt új, a másik fele Nagy Lajos báróinak és ispánjainak köréből került ki. Ha pedig abból indulunk ki, hogy a Sárkány-rend Zsigmond belső körének felel meg, akkor a 21 alapítótag közül ötnek ősei már I. Károly és I. Lajos alatt is bárói posztot töltöttek be, a két Perényié pedig ispánit. Az újdonságot inkább a köznemességből és külföldről jövők jelentették a bárók és ispánok, de még inkább a Sárkány-rend alapítói között, ahol a lajstromban nyolc köznemessel és négy jövevénnyel találkozunk.

Érdemes egy pillantást vetni azokra, akik nem tudták magukat az új élcsapatba átmenteni. Sem Zsigmond, sem utódai alatt nem találunk a bárók között Drugethet, Ostfit, Nagymartonit, Meggyesit vagy a híres Micsk bán utódait, a Prodavizieket. Mindnyájan nagybirtokosok maradtak ugyan, de politikai aktivitásukat elvesztették, a legjobb esetben - mint pl. az Ostfiak - megyésispánok maradtak. Az adatok itt-ott a kimaradás okát is nyilván-

valóvá teszik. Himfi Benedek bán 1380-ban bekövetkezett halálakor kiskorú gyermekeket hagyott hátra, akik koruk miatt még nem szerepelhettek az országos politikában. És végül, de nem utoljára, a 14/15. század fordulóján fellépett a magyar arisztokrácia - és minden középkori európai arisztokrácia - réme, a kihalás. Nemcsak a Lackfiak kihalását segítette elő a kettős gyilkosság, kihaltak a Csór nembeli Gönyüiek és az Alsániak is. Különösen feltűnő a kihalás a Zsigmond által felemelt köznemesi vagy jövevény klánok között. Sem Stibor fia, sem az Eberhard püspökkel nőágon rokon Medveiek nem érték meg Zsigmond halálát (1437), de ugyanúgy nem érték meg a Szántai Lackfiak sem, akik Zsigmond uralkodása alatt két bárót is adtak, vagy Pécsi Pál, aki 1404-1406 között Besenyő Pállal együtt a szlavón és a horvát-dalmát bánságot kormányozta. Ha valaki úgy hinné, hogy a felemelkedő köznemes vagy idegen „friss vért" hozott a magyar arisztokráciába, akkor elterjedt, de téves felfogás áldozatává vált.

A báróknak és még inkább a megyésispánoknak az Anjou-kori szokványoshoz képest jóval kisebb száma mégsem a kihalásnak, hanem - ahogyan azt az ispáni tisztségek elosztásával kapcsolatban láttuk - a hatalom szélsőséges koncentrációjának köszönhető. Ha a bárókat nem személy, hanem klánok szerint vizsgáljuk, a fentebbi összeállításom teljesen megváltozik.

Azt már eddig is tudtuk, hogy Zsigmond bárói között sok olyan klán képviselője található, amelynek több vagy egyenesen sok tagja viselt méltóságot-tisztséget. Az újabb tábla arra mutat rá, hogy a klánok szerinti koncentráció a legmagasabb értéket az Anjou-kori ispánok leszármazói között éri

17. Zsigmond bárói klánjainak származása

	Klán	%
Anjou-kori bárói klánból	**8**	**25,0**
Anjou-kori ispáni klánból	**5**	**15,6**
Összesen:	**13**	**40,6**
Újonnan felemelkedők az úri		
nemzetségekből	**7**	**21,9**
köznemességből	**7**	**21,9**
Összesen:	**14**	**43,8**
Jövevény	**5**	**15,6**
Mindösszesen:	**32**	**100,0**

el, a legalacsonyabbat pedig a köznemesi származású bárók között. A magyarázatot Zsigmondnak az arisztokráciával szembeni politikájában kell keresnünk.

A Garai-Cillei ligához csatlakozás és az azt intézményesítő Sárkány-rend megalapítása után Zsigmond bárói túlnyomó többségükben a lovagrend tagjai közül kerültek ki. Az 1409-ben hivataloskodó 12 báró közül kilenc volt „sárkányos”. A rendtagokról az is megállapítható, hogy túlnyomó többségük haláláig megtartotta posztját. Ez a megállapítás nemcsak a király rokonára, Garai nádorra és Ciliéi Hermannra érvényes, hanem Csáky Miklósra, Alsáni Jánosra és a két Perényire is. Ha a rend alapítótagjait úgy kísérjük nyomon, hogy az általuk képviselt klánt vesszük figyelembe, akkor lassú visszaszorulásuknak lehetünk tanúi. Az 1417-ben hivataloskodó bárók közül változatlanul kilenc, 1427-ben hét, 1437-ben, Zsigmond halálának évében már csak négy tartozott a rendalapítók valamelyik klánjához. Részleteiben vizsgálva a báróságok betöltését, még szembeötlőbbé válik az ellentmondás Zsigmond politikájában: a forma szerinti állandóságot tartalmi változás kíséri.

A formai állandóság két jellemzőt eredménye-

zett: a belső körbe nem személyek, hanem klánok kerültek, és Zsigmond állhatatosan ragaszkodott az egyszer felemelt klánhoz. Már a Sárkány-rend alapítóinak névsorában feltűnt, hogy közöttük két Garai, két Perényi, két Ciliéi és két Korbáviai szerepel. A Perényiek a tehetősebb köznemesekhez tartoztak, egyik ősük Nagy Lajos alatt előbb Drugeth nádor familiárisa volt, majd udvari lovagként királyi várnagyi tisztséget töltött be. A klánnak Zsigmond alatt feltűnő első tagja, Perényi Miklós, úgy látszik, a Kanizsai által megszervezett felvidéki urak és nemesek csoportjához tartozott, és Zsigmond koronázása után lett pohárnokmester, majd 1390-1392 között Szörényi bán, s a nikápolyi ütközetben esett el (18. tábla). Két öccsét sikerült a bárók közé juttatnia, előbb János (1390-1396), majd a prágai egyetemet járt Imre (1397-1404) volt pohárnokmester. Imre 1405-ben mint az ország történetében az első világi ember kapta meg a titkos kancellária vezetését, s annak élén maradt 1418-ban bekövetkezett haláláig. A második nemzedékben a bánnak ugyancsak Miklós nevű fia 1417-ben lett lovászmester, az is maradt két év megszakítással 1428-ig, haláláig. Imre két fia, úgy látszik, késői vagy második házasságából származott, és csak 1431-ben lett asztalnokmester, s amikor egyikük 1437-ben meghalt, helyére a klánnak rihnói ágából való Miklós lépett. Közben Pétert, aki 1397-1401 között Stibor vajda mellett a székelyek ispánjának tisztségét töltötte be, 1415-ben országbírónak nevezte ki a király, és ő is haláláig tartotta meg méltóságát (1423). Összefoglalva: Zsigmond hosszú, fél évszázadot felölelő uralkodása alatt két év (1429-1430) kivételével a bárók között mindig akadt legalább egy Perényi. Az érem másik oldalán

18. A Perényiek méltóság- és tisztségviselése

Orbán
1292

r~

János

Simon
ti 374

Péter
|1423
1398-1401 székely
ispán
1415-23 országbíró

Miklós

Miklós
1352 hrussói
várnagy

I

i-------------- --------------- 1

Miklós Pál
1437 asztalnok- 1397-1415
mester

I. István

Péter
1360 regéd várnagy

i

1 i

Miklós
fi 396
1387-90 pohárnok-
mester
1390-92 Szörényi
bán

i—1—i

Miklós László
ti428 ti 425
1417-18 előtt
1420-28
lovász-
mester

János
ti 396
1390-96
pohárnok-
mester

Imre
11418
1397--1404
pohárnok-
mester

,------ 1---------I1

István
tl437
1431-36
asztalnok-
mester

János
ti 458
1431-37
asztalnok-
mester
1438-58
tárnok-
mester

hiányos genealógiai ismereteink szerint a második nemzedékben nem található olyan felnőttkort megért férfi, aki ne vitte volna a báróságig.

Az állandóság nemcsak akkor figyelhető meg, ha a klánt nézzük. Feltűnő a Perényiek esetében, hogy 1387-1404 között mindig közülük valaki tölti be a pohárnokmesteri tisztet. Más esetekben is tapasztalunk hasonló állandóságot. A Kompoltiak (19. tábla) a bárók között Péter pohárnokmesterrel tűnnek

19. A Kompoltiak méltóság- és tisztségviselése

Péter
1421
1419-21 pohárnokmester

István
t1425 -------------------
1423-25 országbíró

László
ti 428
1421-28 pohárnokmester

Miklós
egri kanonok

Péter -

János
1451
1435-38 pohárnokmester

Pál
t?
1429-38 pohárnokmester

János-

fel 1419-ben, akinek apja, István négy évvel később országbíró lett. Péter ugyanebben az esztendőben esett el Morvaországban, s ekkor új pohárnokmesterré öccsét, Lászlót tették meg, s az tisztségét 1428-ban bekövetkezett haláláig viselte. Ekkor István országbíró fiai közül már csak ketten voltak életben, Miklós egri kanonok és János, aki azonban igen fiatal, számításom szerint mindössze 18 éves

lehetett. így a pohárnokmesterség István országbíró unokaöccsére, Pálra szállt, aki azt hét évig egyedül viselte, majd a most már 25-27 éves Jánossal osztotta meg, és így kettesben szolgálták az új királyt, Albertét.

Merészség lenne ebből a néhány példából arra következtetnünk, hogy egy-egy hosszú ideig tisztséget betöltő klán eltűnése egyetlen okra - legyen az a királyi kegy elvesztése vagy a klán férfikorban lévő tagjainak halála - vezethető vissza. A rátermettség bizonyára nagy szerepet játszott. De annyit talán mégis megkockáztathatunk, hogy ha ezekben a klánokban volt alkalmas férfi, akkor a tisztség vagy méltóság - ha jogilag nem is, de gyakorlatilag mindenképpen - örökletessé vált. Ezt mutatja az archontológia is. A kancelláriában néha nem is tudták, hogy melyik Kompolti a pohárnok vagy melyik Perényi az asztalnokmester, sokszor tévesztették el a keresztneveket, de a klán nevét soha. Az is megállapítható, hogy Zsigmond alatt egy-egy klán végleges eltűnését legtöbbször a klán kihalása okozta.

A Zsigmond kori bárók összetétele ennek ellenére folyton változott, ebben az értelemben tartalmilag állandó változásnak vagyunk tanúi. A változások nem egyedül a politikai eseményeknek voltak következményei. Azt természetesnek kell tartani, hogy 1403 után Nápolyi László hívei nem kerültek bárói posztra. Távozásuk mégsem tekinthető véglegesnek, Zsigmond ezen a téren valóban nagyvonalú magatartást tanúsított. Ha Kanizsai János érsek életben maradt testvére, István soha nem is került a méltóságviselők közé, 1411-ben soproni ispánná nevezte ki Zsigmond, az is maradt 1427-ig, valószínűleg haláláig. Hat évvel a felkelés után az érsek is

visszakapta egyházmegyéje kormányzását, s ha többet nem is lett magyar kancellár, 1411-1417 között Zsigmond császár mellett a német főkancellári méltóságot töltötte be. Az még csak érthető, hogy Csáky Miklós, aki 1403-ban Garaival a felkelésnek véget vető megegyezést létrehozta, a Sárkány-rend alapítótagjai közé is bekerült, az már kevésbé, hogy Kont Miklós unokája, az 1403 előtti macsói bán, Újlaki László 1410-ben visszakerült a bánság élére, és ott is maradt haláláig.

A változások nem álltak meg az 1403-ban hűtlenekké váltak visszafogadásánál: a Lackfi-Kanizsai liga uralma idején háttérbe szorult klánok és azok is bekerültek az arisztokrácia élcsapatába, akik korábban nem szerepeltek vagy csak megyésispánságig vitték. Az előbbiekhez tartoztak a Héderváryak, akiknek egyike királynéi udvarispánságot viselt I. Károly idején, de aztán - éppen Zsigmond uralma kezdetén - a klán súlyosan kompromittálta magát, amikor egyik tagja, Kont István a Horvátiakhoz csatlakozott, amiért Zsigmond kivégeztette, s ezzel a „cseh” uralommal (= Zsigmond) szembeni magyar ellenállás hősévé avatta. Ennek ellenére a klán egy másik tagja - közelebbről Kont István unokaöccse -, Lőrinc királynéi lovászmesterként (1413-1415) kezdhette meg pályáját, hogy aztán lovászmesterré, majd Zsigmond utolsó nádorává legyen.

A Pálóciak őse, Pányoki Tűz Pető I. Károly beregi ispánjaként (1335-1341) szerepel, utódai még annyira sem vitték, birtokaikat sem sikerült földrajzilag zárt uradalommá kovácsolni. A család felemelkedését az a Domonkos indíthatta meg, aki egyházi pályára lépve a családi birtokok közelében fekvő Lelesz prépostja és a premontrei rend ma-

jiyarországi vizitátora lett. Valószínűleg ő hozta be unokaöccsét, Mályust apródaként a királyi udvarba. Mátyus 1406-ban lett borsodi ispán, később - emlékszünk rá - négy megyéből álló egységet kormányzott, majd öccsével, Imrével együtt Perényi Imre utódaként titkos kancellár lett (1419-1423), onnan országbíróvá lépett elő, hogy aztán nádorként érje utol a halál. Zsigmond ekkor egy ideig nem is töltötte be a nádori méltóságot, a helyettesi-lést Mátyus másik öccsére, Györgyre bízta, aki az erdélyi püspöki szék után most az esztergomi egyházmegyét kormányozta, és a Szent Koronát őrizte Zsigmond megbízásából.

Az elmondottakból úgy tűnik, hogy Zsigmond 1403-1410 között annak a ligának a tagjait részesítette előnyben, amelynek trónját köszönhette, majd visszavett néhány olyan arisztokratát, aki 1403-ban vele szemben foglalt állást. Mindkét időszakban egyének helyett klánok kerültek az arisztokrácia élcsapatába, s ez bizonyos tisztségeket gyakorlatilag a klánon belül örökletessé tett. Ha ezt az utóbbi jellemzőt kísérjük figyelemmel, azt is be kell látni, hogy az ilyen esetek inkább csak az udvari tisztségekkel kapcsolatban fordultak elő; a Tamásiak ajtónálló-, a Perényiek asztalnok- és a Kompoltiak pohárnokmesteri tisztet örököltek mindaddig, amíg erre a klánban alkalmas felnőtt férfi akadt. A kormányzati méltóságoknál egészen más viszonyokkal találkozunk. A bánok feltűnően rövid ideig maradtak posztjukon, egy részük nem is az arisztokráciából, hanem a köznemességből került ki, és legtöbbször már hosszú szolgálat állt mögöttük, amikor bárói rangra emelkedtek. Nagymihályi Albert, aki a Kaplony nemzetségnek Zemplén és Ung megyében birtokos ágából származott, 1397-ben

kezdte pályafutását johannita lovagként, majd 1409-ben Közép-Szolnok megye alispánjaként, az-tán 1416-ban Stibor egri püspök familiárisaként tűnik fel, és csak 1418-ban lett vránai perjel és horvát-dalmát bán. Tehát kereken húsz évig várt arra, hogy a bárók közé kerülhessen. Hosszú előze-tes szolgálati idő jellemzi a Győr nemzetségből származó Szerdahelyi Ders Mártont, aki már a garai vérengzésben harcolt (1386), s amikor 1406-ban asztalnokmester lett, már húsz évig túlnyomó-részt Bebek Detre familiárisaként volt al-bán (1389), temesi alispán (1392-1402), alnádor és vé-gül királyi familiáris. Ezeket a köznemesi szárma-zású bárókat az is jellemzi, hogy nem tudják klán-jukat a báróiak közé bevinni, mindkét szereplőnk-nek három-három fia érte meg a felnőttkort, de egyik sem lett báró. Az arisztokrácia élcsapatába emelkedő Perényiekkel vagy Rozgonyiakkal aligha lehet őket egy kalap alá venni.

Kézenfekvő ezek alapján az a következtetés, hogy katonai képességeket megkívánó posztokra Zsigmond arra alkalmas férfiakat nevezett ki, füg-getlenül attól, hogy azok melyik klánból származ-tak. Kézenfekvő másrészt az a következtetés is, hogy az arisztokrácia élcsapata társadalmilag zárt csoporttá alakult át, amelybe nehezen vagy seho-gyan sem lehetett bekerülni. Csak néhány kivételt találunk, így Guti Ország Mihályt, aki Zsigmond uralmának végén kincstartó lett, és kétszeri házas-sága segítségével nemcsak maga tört be a bárók közé, hanem utódai számára is biztosította a bárói státuszt, vagy a Tallóciakat, akik raguzai polgárok-ból lettek bánok és a Délvidék védelmében Ozorai Pipó utódai.

Zsigmondnak az arisztokráciával szemben foly-

látott és itt ismertetett politikája látszólag nem tartalmaz más elemeket, mint amik az Anjouk törekvéseiben is felismerhetők, a különbség mégis óriási, mert az arányok teljesen eltérőek. Károly és Lajos uralma alatt a Drugethek, Lackfiak, Gilétfiek, Cudarok és Kont Miklós klánját kivéve egyetlen klán sem adott kettőnél több bárót. Zsigmond esetében az arány megfordult, s ha a belső körhöz tartozó klánnak csak két tagjával találkozunk, szinte biztosra vehetjük, hogy a demográfiai viszonyok okozták ezt, egyszerűen nem volt több felnőtt korú, alkalmas férfi a klánban.

Az arányok feltűnő eltolódása különösen éles formában nyilvánul meg Zsigmond adományaiban, amelyeket néhány klánra összpontosított, s ezzel a földbirtok és a hatalom addig ismeretlen mérvű koncentrációját hozta létre. A magyar történészek régebben Zsigmond uralmát általában negatívan ítélték meg. Úgy gondolták, hogy „pártkirályként - ahogyan azt Hóman megfogalmazta - nem rendelkezett a legitim királyok erőket kiegyenlítő és hatalmakat egyensúlyozó képességeivel és eszközeivel. Saját pénztelenségétől és adakozószenvedélyétől, hatalmas alattvalóinak követelődző kérelmeitől ösztönözve... mértéktelenséggel osztogatta szét a királyi vagyon eredeti állományához tartozó és elkobzás, háramlás útján kezére került javakat. Pártszempontból vezéreltetve, egy hatalmi csoport gazdasági erejének aránytalan fejlesztésével és szertelen megnövelésével felborította az erők egyensúlyát”[67]. A várak eladományozásánál követett politikája, melyet Engel Pál elemzett részletesen, valóban igazolja Hóman idézett nézetét, főképpen, ha számszerűen vesszük szemügyre. Az utolsó évtizedek kutatása Hóman ítéletét némileg

enyhítette, amikor többek között megállapította, hogy Zsigmond hosszú uralkodása alatt minden jel szerint változáson ment át, ezért külön kell bemutatni az 1408-ig, a Sárkány-rend megalapításáig, és az uralma végén követett politikáját.

Trónra lépésekor az ország 248 várából 111 volt királyi birtok, amihez 1407-ig a természetes kihalás következtében hét, a pártharcok során végrehajtott birtokelkobzások útján pedig még 30 vár jutott kezére. Ebből 1407-ig 66 maradt birtokában, ennél sokkal többet, 82 várat adományozott el. A Sárkány-rend alapítótagjait számba véve 15 olyan személyt találunk, aki vagy megtartotta régebbi várait, vagy azok mellé újat kapott.

20. A Sárkány-rend tagjainak várai (1408)

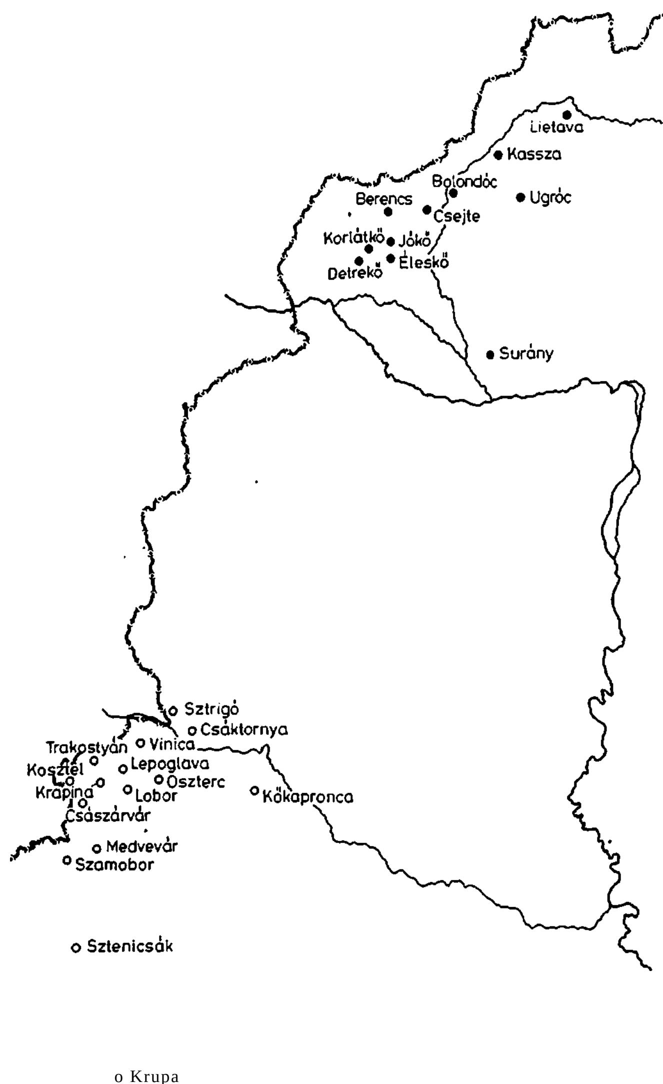
Klán	Ossz.	Régebbi	Új adomány	Építés	Egyéb
Ciliéi	**14**	-	**14**	-	-
Garai	**11**	**1**	**9**	**1**	-
Stibor	**11**	-	**11**	-	-
Szécsényi	**6**	**6**	-	-	-
Pcrényi	**5**	-	**4**	**1**	-
Csáky	**3**	-	**3**	-	-
Lévai Cseh	**3**	-	**3**	-	-
Maróti	**3**	-	-	**3**	-
Szántai Lackfi	**2**	-	**2**	-	-
Bessenyő	**1**	-	-	-	**1**
Pécsi	**l**	-	**1**	-	-
Tamási	**1**	**1**		-	-
Összesen:	**61**	**8**	**47**	**5**	**1**

A táblából adódó első következtetés, hogy az összes rendelkezésre álló 148 várnak kereken egyharmadát adta a király a Sárkány-rend tagjainak. Az is világos, hogy a régebbi arisztokrácia élcsapatából mindössze négy klán került ki (8 várral), s közülük a Szécsényi a legfeltűnőbb. Ez a család az

\njou-kor legnagyobb birtokosának utóda, amely 1408-ig nem szerzett újabb várat, csupán régebbi erősségeit tartotta meg. A táblában hét olyan klánt találunk, amely addig egyetlen várral sem rendelkezett, ezek közé tartozott a két legnagyobb birtokos, a király apósa, Ciliéi Hermann és Stibor. Ha még a Garaikat is hozzájuk számítjuk, akkor ez a három klán húsz esztendőn belül 34 vár tulajdonát szerezte meg, tehát a rendelkezésre álló erősségek egynegyedét. A számok birtokában alig tagadható, hogy Zsigmond aránytalanul nagy előnyben részesítette a pártját alkotó ligát. S végül az újonnan felépített erősségek száma azt is bizonyítja, hogy a Sárkány-rend tagjai ezzel az aránnyal sem voltak megelégedve. Egy olyan klánt is találunk, amely - kissé érthetetlen módon - egyáltalán nem részesült adományban, ehelyett régebbi és újonnan szerzett birtokain emeltetett három várat (Maróti).

Zsigmond korai eladományozásainak másik jellemzőjét, a területileg zártan fekvő várak együttes eladományozását egy vázlaton mutatom be (2. térkép). Egyik szereplője a lengyel Stibor, aki az ország északnyugati részén 1388-ban kapta az első királyi váruradalmat, s ezt nem kevesebb, mint nyolc adomány és két zálogosítás követte. 1406-ban az utóbbiak közül az egyiket visszaváltották, de a kapott vagy zálogba vett várak számát egy testvérétől örökölt (vagy megvásárolt) várral növelte, egyet pedig az 1403. évi felkelés kapcsán foglalt el, és tartott meg ismeretlen jogcímen. Tény az, hogy ez a lengyel kisnemes húsz év alatt tíz vár birtokosa lett, s miután a tíz vár majdnem teljesen zárt területet alkotott, büszkén nevezte magát „az egész Vág folyó urának” *(dominus totius fluvii WaghJ*, ami IV. Béla hívét, Geregye Pál országbíró

Zsigmond váradománya Stibor vajda és Ciliéi Hermann részére

alakját idézi fel, akit a Berettyó urának neveztek. A másik példa szereplője is idegen, a Ciliéi grófok egyik sarja, aki szintén I. Lajos uralkodása alatt tűnt fel Magyarországon. Zsigmond trónra léptekor egyetlenegy várat birtokolt zálogjogon, ehhez 1397-ben a Lackfiak meggyilkolása után kettőt, két év múlva az ország délnyugati határán és saját törzsbirtokához, Ciliihez legközelebb fekvő Zagorje megyében még kilencet kapott, 1405-ben az eredetileg Lackfi-vagyonhoz tartozó két várat vett zálogba.

Az 1397-i temesvári országgyűlés határozata között egy olyat is találunk, amely az eladományozott várakról intézkedik. A 49. törvénycikk szerint „azokat a várakat, területeket, városokat és birtokokat, amelyeket abban az időben, amikor megátalkodott lélekkel és hatalmas kézzel felkeltek ellenünk, a felkeléstől való félelmünkben adtunk át és adományoztunk, azokkal az adományokkal együtt, amelyeket a felségünk és a lázadók közötti béke szerzésére törekvőknek vagy a békeszerzőknek adtunk a fentebbi félelemtől vezettetve, méltán és igazságos módon elvehessük tőlük”[68]. Ugyanez a törvénycikk arról is intézkedett, hogy a király az összes általa eladott vagy elzálogosított várakat és birtokokat a zálog- vagy a vételösszeg visszatérítése nélkül visszavehesse. Egy oklevélben, amely erre a törvénycikkre hivatkozott, az uralkodó „akkori fiatal korát” is felhozta érvként. A törvényt olvasva az a benyomás alakulhat ki, hogy Zsigmond itt, a katonai és politikai győzelem birtokában új politikát inaugurált, meg akarta ragadni a kedvező alkalmat, hogy hatalmát a várak visszavételével erősítse meg, korrigálja korábbi - fiatalkori meggondolatlanságából származóan - szertelen adomá-

nyait. A fiatalság érvként aligha vehető komolyan. Zsigmond trónra léptekor 19 éves volt, és 24 - azaz pontosan annyi, mint I. Károly a rozgonyi csata idején -, amikor a Kanizsaiaknak, Stibornak és más híveinek tömegesen adott várakat. Arról sem volt szó, hogy Zsigmond hirtelen fordulattal következetes politikába kezdjen. Mai ismereteink szerint biztosan csak négy várat és két kisebb birtokot vett vissza pénzbeli ellenszolgáltatás nélkül a temesvári törvénycikkre hivatkozva, és lehetséges, hogy még kettőt is ezen a címen szerzett vissza. Az eladományozott várakhoz képest ez a mennyiség elhanyagolható csekélység, akár a négy, akár a hat várat vesszük alapul. Még kedvezőtlenebb képet fest az akcióról, hogy mind a négy vár a Kaplaiak, tehát egy Anjou-kori bárói klán kezén volt, amely 1397-ben már a kisebbek közé tartozott, ezért az 1403-i felkelésben való részvételük miatt a megbüntethetek, következésképpen megbüntetendők soraiba került. De ez is csak az igazság fele, mert a visszavett várakat sem tartotta meg a maga számára a király, hanem sorra eladományozta őket, kettőt közülük a Sárkány-rend két tagjának. Az 1397-i végzésnek semmiféle jelentőséget nem tulajdoníthatunk, nem jelentenek fordulópontot Zsigmond politikájában. Az erélyes akciónak csak a látszatát viselik magukon, a lényegét nem.

Hosszú uralmának végén mintha Zsigmond mégis megkísérelte volna a kormányzásának első időszakában elkövetett hibák korrigálását. Állandó pénzzavarát ugyan nem vesztette el ekkor sem, de hagyományos szerencséjét sem. Három nagy klán (a Stibor, a Jolsvai és a Medvei) halt ki 1423-1436 között, ami már magában is jelentős vagyont - 19 várat - jelentett, de a többi, háramlás

i s elkobzás útján (ezúttal nem politikai kérdéseknél, hanem bűnügyekről volt szó), összesen 27 vár került a kezére, ezekből már négyet magának tartóit meg, nyolcat feleségének adott át, többnyire zálogként. A későbbi politika korrigálóhatását kézenfekvő lenne ismét a Sárkány-rend tagjainak kezén lévő várak számával mérni, a rend azonban erre az időre gyakorlatilag megszűnt politikai tényező lenni, egyszerű udvari kitüntetéssé alakult át, olyanná, mint amilyen az Aranygyapjas-rend volt. A halál is megtizedelte a rendtagok számát, három klán ki is halt, ezért most az általános adatokon túl a négy vagy annál több várral rendelkező klánokat foglaltam táblába. Az országban ekkor 65 királyi vár volt (a délkeleti határvárakat nem számítva), ezzel szemben 184 magánosok kezén. A mérleg tehát 1408-hoz viszonyítva szinte teljesen változatlan maradt.

21. Négy vagy annál több vár birtokosai (1437)

Klán	**vár**	**Klán**	**vár**	**Klán**	**vár**
Garai	**15**	**Kanizsai**	**8**	**Perényi**	**6**
Ciliéi	**17**	**Losonci**	**8**	**Lévai Cseh**	**5**
Brankovics	**9**	**Frangepán**	**6**	**Újlaki**	**5**
Bebek	**8**	**Rozgonyi**	**6**	**Szentgyörgyi**	**4**
				Összesen	**97**

Az összehasonlíthatóság kedvéért összeállítottam azokat a klánokat is, amelyek 1408-ban négy vagy több várral rendelkeztek.

A két tábla összehasonlítva teljesen világossá teszi, hogy a birtokok és velük együtt a várak kon-

#

22. Négy vagy annál több vár birtokosai (1408)

Klán	vár	Klán	vár	Klán	vár
Ciliéi	14	Losonci	8	Újlaki	5
Garai	11	Szécsényi	6	Szentgyörgyi	4
Stibor	11	Perényi	5	Treutel	4
Kanizsai	9	Jolsvai	5		
				Összesen	82

centrációja az 1408 és 1437 között eltelt harminc esztendő alatt tovább fokozódott. Igaz, hogy 1437-ben eggyel több klán tartozott a leghatalmasabbak csoportjába, de az arányokat tekintve több várat tartottak birtokukban, mint korábban. A legfelső csoportban nem történt változás, csupán a természetes kihalásnak megfelelő személycsere. Zsigmond uralmának ötven évét tekintve óriási méretű hatalom- és birtokkoncentráció ment végbe, s ezzel együtt a várak koncentrációja a királyi birtokok és várak, más szóval a királyi hatalom rovására. A mérleg összhatásában mindenképpen negatív, társadalmi következményei sem maradtak el.

A várak és uradalmak nyakló nélküli eladományozása nemcsak a királyt hozta függésbe az uraktól, hanem a helyi kormányzás minden olyan eszközét is átadta nekik, amely az Anjouk alatt az uralkodót, illetve annak várnagyát illette meg. A királyi váruradalmak kiépítésével kapcsolatban elmondtam, hogy a királyi várnagyok az uradalom jobbágyai felett bírói - éspedig korlátlan bírói - hatalmat gyakoroltak. Ezt a bírói joghatóságot a várak új tulajdonosai, ha nem is elvileg, de ténylegesen örökölték, azaz most a magánföldesúr vagy annak várnagya ugyanolyan joghatóságot gyako-

t olt, mint korábban a király. Megörökölte az adományos az uralkodó, illetve várnagya által gyakorolt kegyúri jogokat is. Egyszóval a megajándékozott nagyúr ugyanolyan uralmat *(domínium)* gyakorolt, mint korábban a szuverén uralkodó. Fokozottan állnak ezek a megállapítások azokban az esetekben, amikor több egymás mellett fekvő vár került egy személy birtokába. A Cilleieknek átadott várak eleve lehetetlenné tették olyan zágrábi püspök kinevezését, akit a Cilleiek nem tartottak megfelelőnek.

Az uradalmat - mint említettem - a király a várnagy és annak familiárisai útján kormányozta, így a szolgálatot vállaló köznemesek az uralkodóval álltak kapcsolatban. Most az uradalom magánkézre kerülésével ez a kapcsolat megszakadt, a nemesség jelentős része a főuraktól került függésbe, elvesztette korábbi viszonylagos önállóságát. Nem csoda, hogy a köznemesség ebben az időben kísérelte meg először, hogy a főurakkal szemben önálló renddé szerveződjék.

A magánföldesúri hatalom teljessége következtében a várnagyok egyre nagyobb szerephez jutottak. Nemcsak egy-egy uradalomnak voltak gyakorlatilag szinte korlátlan urai a földesúr képében, hanem megtartottak bizonyos olyan közhatalmi funkciókat is, amelyeket korábban a királyi várnagyok gyakoroltak. A kapuvári királyi várnagy Sopron megye egyik kerületének volt az alispánja 1382 előtt. A két funkció összekapcsolása azután is megmaradt, amikor Kapuvár már magánkézen volt, így az adományos főúr (esetünkben a Kanizsaiak) uradalmán túl a megye egy része felett akkor is nagyfokú befolyással bírt, ha nem ő volt a megyés-

ispán (mint 1405-1409 között). Amikor 1392-ben egy soproni kereskedőt kifosztottak, a király a szomszédos szabad királyi városok bírái és három várnagy kihallgatását rendelte el az ügyben, bár mindhárom magánföldesúri szolgálatban állt.

A várnagyok ekkoriban - főleg a nagyobb hatalommal rendelkező főurak nagyobb uradalmaiban -a jómódú nemesség soraiból kerültek ki. Szőkébb területre korlátozott hatalom gyakorlásához ezek az emberek hozzá voltak szokva, a nagy uradalom sem volt ismeretlen fogalom számukra, miután jelentős részük a főúri udvarokban nevelkedett, a sok várral rendelkező arisztokrata szolgálatában azonban még sokkal nagyobb hatalomhoz jutottak. Az 1435. II. 6. törvénycikk már számolt ezzel a helyzettel, amikor azoknak a várnagyoknak a büntetéséről intézkedett, akik „uruk hatalmával” visszaélve követtek el hatalmaskodást. A törvénycikk szövegéből az is világos, hogy a várakat ezek a nemesek ugyanúgy tisztségül *(pro honore)* kapták meg, mint régebben a királyi várnagyok, működésük így elméletileg és gyakorlatilag egyedül uruk korlátozásának volt alávetve.

A várak újrafelosztása, az óriási vagyonok kialakulása a 15. század fordulóján a magyar fejlődést néhány jellemző vonással ruházta fel. Az első, hogy az arisztokrácia - éppen a nagybirtokon szokásos familiaritás segítségével - maga alá gyűrte a köznemességet, főképpen a kisnemeseket, de a tehetősebbek egy részét is. Ezáltal a nemesség elesett attól a lehetőségtől, hogy politikai kérdésekben számba veendő tényezővé váljék. A kutatás során többször rámutattak arra, hogy a nemesség szervezkedési kísérleteit olyanok vezették, akik maguk is egy-egy nagyúr szolgálatában álltak. Másodszor - és ez is

a familiaritás intézményének köszönhető a nemesek hatalma az uradalmon belül megnövekedett. A 15. század folyamán kialakult a familiárisok felső rétege, az ún. „főember szolgák” *(familiares notabiles)*, akik akár várnagyként, akár beosztástól függetlenül az úr tanácsadó testületét alkották. Ennek a testületnek biztosan volt befolyása a nagyúr családi politikájának irányításában, de az országos politikai kérdésekben elfoglalt álláspontjának kialakításában is. A testület tagjai sokszor viselték a királyi udvar tisztségeinek címét - akárcsak az oligarchia korában -, ezzel egyszerre fejezve ki saját magasabb állásukat és az arisztokrácia megnövekedett hatalmát.

Nem kímélte meg Zsigmond politikája azokat a szabad királyi városokat sem, amelyeket még nem adományozott el, amikor élükre kapitányokat nevezett ki. A tisztség kialakulása és kezdete ma még felderítetlen. Mályusz Elemér megállapítása szerint az 1410-es évektől nevezett ki Zsigmond a nyugati határon fekvő városokba kapitányt. Feladatuk a király érdekeinek képviselete és a város megvédése volt, amiért megkapták a város adóját. Magyar viszonylatban jelentős, gazdasági erőt és katonai fontosságot képviselő városokról volt szó (Pozsony, Sopron, Nagyszombat stb.), s a kapitányok - töredékes ismereteink szerint - az arisztokraták soraiból kerültek ki. Hatalmuk új, talán váratlan megerősödését jelentette ez az újonnan kreált királyi tisztség.

Zsigmondnak hosszú, ötven évre terjedő uralom adatott meg, hosszabb, mint bármelyik középkori magyar királynak, s ha most megpróbálom ennek a két nemzedéket felölelő időszaknak a fejlődését a magyar arisztokrácia szempontjából összefogla-

lóan jellemezni, akkor abból kell kiindulnom, hogy trónra lépésekor megnövekedett hatalmú főpapokkal és főurakkal találta magát szemben. Az arisztokraták az Anjou uralkodók kormányzati rendszerében nőttek fel, s bár politikai ellentétek választották el egymástól pártjaikat, abban alapjában véve egyetértettek, hogy a két királynő helyett férfit kell az ország élére állítani, nem is akárkinek, hanem nekik, az ország vezetőinek. A „véres intermezzo” négy esztendeje alatt az is kiderült, hogy egyetlen párt sem tud egyeduralomra jutni, s hogy a jelölt személyében nem tudnak megegyezni. Ezért az új király megválasztásának egyetlen valószínű formája a puccs maradt, egy párt olyan lépése, amelyet a többi pártnak el kell fogadnia. A királynők elfogása és két pártnak a küzdelemből való kiesése tette lehetővé ezt a lépést, Zsigmond elfogadását. Igazat kell adnunk Hómannak, hogy Zsigmond „pártkirály” volt, a névlegesen Lackfi István, ténylegesen Kanizsai János vezette párt segítette trónra, mert a másik kettő az adott pillanatban nem volt cselekvőképes.

A főurak olyannyira meg voltak győződve vezető szerepükről, hogy 1386. augusztus végén, majd 1387 márciusában, s végül 1401 tavaszán maguk döntöttek a legfontosabb politikai kérdésekben. Ezekben az okmányokban olyan kifejezésekkel találkozunk, amelyek az addigi magyar gyakorlatban nem fordultak elő. 1386-ban még nyíltan a „valamennyi prelátus, báró, előkelő és nemes” elnevezést használták, pecsétjükön a „Magyarország lakosainak pecsétje” körirat volt olvasható, a szövegezésben egymástól független fogalomként állították szembe a koronát és a királyt, 1401-ben pedig pecsétjükön az ország Szent Koronája jelent meg,

annak joghatósága adott jogcímet döntéseikhez. Mindezek a kifejezések és lassan következetessé váló használatuk arra mutat, hogy Magyarországon is megindult a rendiség kialakulása.

„A rendiség - írta kitűnő jogtörténészünk, Eckhart Ferenc - nem ismerte az állam személyiségét, hanem benne az uralkodó és a rendek mint a közjognak két különálló, egyenlő rangú tényezője áll egymással szemben, mint két egymástól független jogalany. A rendek éppúgy tárgyalnak, szerződnek az uralkodóval, mint valamely idegen fejedelemmel vagy idegen állam rendjeivel. Mint magánfelek között szokás, a *do ut des* elvén állanak. Ha az ország érdekében áldozatot vállalnak, adót szavaznak meg, azt feltételekhez kötik, azért engedményeket várnak vagy legalábbis szabadságaik biztosítását. Ez bizonyos dualisztikus színezetet ad az államnak.”[69] A kettősség, a korona és a király szembeállítása éppen Zsigmond uralmának elején nyert nálunk általános érvényt. Az adott helyzetben a fiatal uralkodó nem sokat tehetett ez ellen. „Általában - írta Eckhart - előmozdította a rendiség kifejlődését a dinasztiák kihalása. A király megválasztásakor a rendek feltételeket szabhatnak, de módjukban van a választás nélkül trónra lépő királyt is korlátozni, mert megkoronázása tőlük függ. így a dinasztia, sőt minden trónváltozás alkalmat nyújt a rendi jogok megerősitésére és kibővítésére.”[70] A rendiség fejlődése tehát alapjában véve azonos a király jogainak és hatalmának csökkenésével, ez nem magyar, hanem általános európai jelenség. A magyar fejlődés sajátossága ezen a fejlődésen belül az, hogy egyetlen rend állt szemben a királlyal, s hogy ez majdnem egészen Mohácsig így is maradt. A megválasztandó vagy elfogadandó király nem több

renddel állt szemben, hanem - amint azt fentebb láttuk - csupán egyetlennel, amelynek tagjai magukat „prelátusoknak és főuraknak” nevezték. De ez csak a kor szóhasználata, a valóságban - ismerve 14. századi főpapjaink származását - egyetlen rendről, az arisztokráciáéról beszélhetünk csak. Ugyanakkor - ezt el kell ismerni - megindult a köznemesség második renddé szerveződésének folyamata is. Már az 1386-i döntésről kiadott törvény is szükségesnek találta, hogy jelenlétüket megemlítse, de súlya a köznemességnek a renddé fejlődés csírázó állapotában még nem nagyon lehetett, s amint azt az 1401-ben a kormányzótanács kiadványai bizonyítják, nem is volt.

Zsigmond ezt a fejlődést azzal segítette elő, hogy meg sem kísérelt egyensúlyozó politikát folytatni - még az arisztokrácián belül sem -, hanem néhány klánt emelt ki az arisztokráciából, azoknak adta az eredetileg királyi vagy elkobzás útján szerzett váruradalmakat, rájuk alapozta a magyar sereget. Ezzel szinte a királyi hatalom anyagi alapját rombolta szét; nemcsak saját hatalmát gyengítette nagymértékben, hanem maga segítette elő a magyar fejlődés különleges jellemzőjének, az egyetlen rendnek kifejlődését és megerősödését.

A kutatók mégis azt hangsúlyozzák, hogy 1403 után az arisztokrácia mindvégig hü maradt Zsigmondhoz. Látszólag az arisztokrácia és uralkodója között ugyanolyan egyetértés és ugyanolyan hűség állt fenn, mint korábban az Anjouk és báróik között. Ezen nem is lehet csodálkozni. A belső kör első nemzedéke álmában sem gondolhatott arra, hogy valaha is ekkora hatalomra és vagyonra tehet szert; ettől eltekintve Zsigmond 1401. évi csatlakozása a Cillei-Garai ligához szoros szövetségi vi-

szonyt hozott létre a király és a belső kör tagjai között. A második nemzedékben a liga tagjai, illetve utódai háttérbe szorultak, sok olyan új embert találunk, aki Zsigmondot ugyanúgy a királyi kegy és bőkezűség megtestesítőjeként tisztelte, mint ahogyan Károlyban annak idején megmentőt láttak. A hűség azonban távolról sem volt olyan állhatatos, az engedelmesség távolról sem olyan feltétlen, mint amilyennek azt hinni szeretnénk, de ez kézzelfoghatóan csak Zsigmond halálakor derült ki.

Zsigmond szenvedéllyel kötött örökösödési szerződéseket, többet az osztrák hercegekkel. Az első konkrétat 1402. szeptember 14-én, azaz nem egészen egy évvel fogsága után, amikor Magyarországot halála esetére IV. Albert osztrák hercegnek (a mi későbbi Albert királyunk apjának) adta. Az oklevél a Habsburgok levéltárában fennmaradt, ismerjük annak a 12 prelátusnak, kereken száz világi úrnak és nemesnek a nevét, akik az oklevélre pecsétjüket felfüggesztették, tehát Zsigmond döntését készségesen és engedelmesen elfogadták. A névsort látva ugyan némi kétséget kelt az olyan prelátusok neve, mint az egy évvel korábban a király elfogatását megszervező Kanizsai érseké, a „vasfejű” Ludányi Tamás egri püspöké, vagy a bárói posztját vesztett Kanizsai István „volt” ajlónállómesteré, de végül is arra az eredményre kell jutni, hogy Bebek Detre nádort kivéve mindenki meghajolt Zsigmond akarata előtt. Az egynemzedéknyi időbeli eltérés ellenére is hideg zuhanyként hat ezek után Albert király 1437 végén kiállított hitlevele.

Közbevetőleg: ez a hitlevél elsőnek tekinthető abban a hosszú sorban, amelyben a középkori magyar királyok trónra lépésük, illetve kormányzásuk

előtt eskü alatt (innen a szakkifejezés) megígérték, hogy az ország szokásjogát - régebbi jogtörténészeink úgy hitték: alkotmányát - megtartják. Eckhart fentebb idézett soraiból tudjuk, hogy az új király trónra lépése alkalmat adott arra is, hogy ilyenkor engedményeket csikarjanak ki. Ez a kifejezés biztosan túlzás, mert a kor nem tekintette a hitlevelet megalázónak, inkább olyan megegyezésnek, amely a megkoronázandó uralkodó jövőbeli politikáját, annak egyes részletkérdéseit szabályozza. Azt talán nem kell hozzátenni, hogy a hitlevelek pontos mérőeszközként mutatják a hatalom megoszlásának azt a fokát, amelyet az új királynak uralma kezdetén el kellett fogadnia. Ha a hitlevél így jellemezhető, akkor önkéntelenül felmerül a gondolat, hogy a Zsigmonddal 1387-ben kötött liga is ilyen hitlevél. Az 1387. évi szerződés valóban tartalmazza a későbbi hitlevelek sok lényeges elemét, az arisztokrácia több olyan kívánságát, amelyekkel a későbbiekben is találkozhatunk, de hiányzanak még annak formai elemei, az oklevelet nem a megkoronázandó bocsátotta ki saját neve alatt, a főurak követeléseinek megfogalmazása is néhol homályos. Úgy is mondhatnám, hogy 1387-ben a hitlevél még megmaradt annak, ami: szabályos szerződésnek, amelynek megtartását még nem a közjogi kötelezettség, hanem a hatalmi viszonyok szavatolták. Albert ezzel szemben ötven évvel később azt is meg kellett ígérje, hogy koronázása után a hitlevelet elkészítendő felségpecsétje alatt, azaz örök érvényű formában is kiadja majd, és utódai alatt az is szokásossá vált, hogy a hitlevelet törvénybe iktassák.

Visszatérve a Zsigmonddal szemben tanúsított hűség és engedelmesség kérdéséhez, a 17 pontból álló szerződés rögtön az első kettőben meglepő

kijelentést tartalmaz, amikor arra kötelezi Albertét, hogy az országot „korábbi állapotába” vezeti vissza, felhagy „az újításokkal és bevezetett ártalmas jogszokásokkal” *(novitates et nocivas consuetudines introductas).* Az csak a másfél évvel később kiadott törvényből derül ki, hogy ezek az ártalmas újítások Lajos király halála után vezetődtek be. A két pont rendkívül diszkrét, a latin nyelvben kedvelt szenvedő szerkezetben nem kellett megnevezni azt, aki bevezette őket, de abból, hogy bevezetésüket 1382 utánra teszi, nyilvánvaló, hogy csak Zsigmondról lehet szó. Önkéntelenül is a későbbi II. Pius pápának egy császári titkárként 1445-ben írt levelére kell gondolnunk, amely szerint a magyar főurak „már Zsigmond és Lajos királyt is alig szenvedhették”. A levélíró 1405-ben született, értesülései aligha származhatnak pályakezdése (1431) előtti időből, így annál megbízhatóbban tükrözik az 1430-as és 1440-es évek közhangulatát. Összefoglalva: a Zsigmond iránti hűség és engedelmesség leple alatt az arisztokrácia Zsigmondot sem becsülte sokra, halálakor megragadta az alkalmat, hogy utódjától újabb engedményeket csikarjon ki.

Azt egyébként nem tudjuk meg, mik voltak Zsigmond „káros újításai”; korának legjobb ismerője, Mályusz Elemér két dologra gyanakszik: (1) távolléte alatt - a német birodalomban szokásos - helytartók kinevezésére és (2) arra, hogy a főurak hatalmát úgy próbálta meg kijátszani, hogy magyar köznemesekből és idegenekből verbuvált szakemberek tanácsát vette igénybe. Olyan jelek sem hiányzanak, amelyek arra utalnak, hogy egy ilyen kisebb szakértő tanács folyamatosan és állandóan működött az uralkodó mellett.

Albert a két pontot annál is inkább elfogadhatta,

mert mintha Zsigmond életének utolsó pillanataiban megbánta volna korábban kötött örökösödési szerződéseit, megpróbálta lányát, Erzsébetet örökösévé tenni, vejét pedig „Magyarország helytartójának”, s ezt a tervét állítólag a magyar rendekkel (olvasd: főurakkal) is elfogadtatta. A terv keresztülvitelében ugyan halála megakadályozta, de a hitlevél Erzsébetet mégis szokatlan módon „Magyarország született királynője”-ként emlegeti *(nata Hungarie regina)*. Az is biztos, hogy Erzsébet még férje életében is királynőnek, és nem királynénak tekintette magát, híveket is toborzott, elsősorban anyai rokonai köréből Ciliéi Ulrikot, Garai Lászlót (az 1433-ban elhalt nádor fiát), a velük rokon Szécsieket és Kórógyiakat.

A hitlevél további pontjaiban az arisztokrácia kívánságait sokkal világosabban és pontosabban fogalmazták meg, mint az 1387-i szerződésben. Kétszer fordul elő a „tanácsosainak tanácsa szerint” kifejezés, amikor Albert megígéri, hogy külföldieknek sem tisztséget, sem várakat vagy hivatalt nem adományoz, a pénzlábat sem változtatja meg, sőt - ez teljesen új követelmény - lányait is csak rokonai és tanácsosai tanácsai szerint adja férjhez. A hitlevél arra a kérdésre is válaszol, kit is kell tanácsos alatt érteni, mert a 7. pont szerint az ország védelméről „a prelátusok és bárók” tanácsa szerint gondoskodik a király, ugyanez a pont megismételve a tisztségek idegenek részére történő adományozásának tilalmát már úgy intézkedik, hogy azokat a „prelátusok és bárók tanácsa és hozzájárulása” szerint adhatja. Röviden a tanács alatt hozzájárulást, a tanácsosok alatt főpapokat és főurakat kell érteni, de ha tekintetbe vesszük, hogy a 12 magyar egyházmegye közül ekkor hat állt arisztok-

ratacsemetéből lett püspök vagy érsek kormányzása alatt, aligha kétséges, hogy az ősi kancelláriai fordulat alatt főurakat kell értenünk.

A hitlevél további pontjai között egyébként fellelhetjük az arisztokrácia természetes - és már az Aranybullában megtalálható - védekezését az idegen származású uralkodóval szemben, amikor a külföldiek alkalmazását hozzájárulásukhoz kötötték, a növekvő török veszéllyel kapcsolatos intézkedésekbe beleszólásukat biztosították, vagy azt kívánták, hogy a király - egyben Csehország uralkodója és osztrák főherceg - Magyarországon lakjon. Tulajdonképpen az Albert lányainak kiházasításával kapcsolatos kikötés is ebbe a kategóriába tartozik, mert el szerették volna kerülni, hogy az uralkodó - most már a harmadik a sorban, akinek fiai nem voltak - lányán keresztül úgy adja át a magyar trónt valamelyik vejének, ahogyan azt Zsigmond is tette.

A hitlevél egyik legmeglepőbb pontja az utolsó, amely szerint Albert a királyválasztó gyűlésről távol maradó főpapokat és főurakat, továbbá más országlakosokat hozzájuk küldött levelével vagy követével engesztelje meg. A szöveg nem hagy kétséget afelől, hogy a prelátusok és bárók nem jelentek meg teljes számban, de az iránt sem, hogy a távolmaradók nem valamilyen halaszthatatlan elfoglaltságuk miatt maradtak el, hanem azért, mert Albert választásával, esetleg csak a választási feltételekkel nem értettek egyet. A király megválasztása tehát azoktól a főuraktól függött, akiket Zsigmond „káros újításaival” hatalmassá és gazdaggá tett. Azt már korábban, az Anjoukkal kapcsolatban meg kellett állapítani, hogy Magyarországon egyedül a király játszhatta a főurak ellensúlyának szere-

pét, most Zsigmond nyakló nélküli adományozásai után már erre sem nagyon nyilt lehetőség, amit Albert rövid uralkodása is bizonyít.

Az Albertét megválasztok élén valószínűleg a Zsigmond halálakor méltóságot-tisztséget viselők kis csoportja állt. Adatok hiányában sajnos nem tudjuk pontosan, mikor, de valószínűleg 1438 elején az új király a méltóságviselők sorában nagyméretű átalakítást hajtott végre. A közvetlen okot erre talán az szolgáltatta, hogy meghalt Rozgonyi János tárnokmester, Lévai Cseh Péter erdélyi vajda és Garai Dezső, aki unokaöccsével - a már említett Lászlóval - osztozott a macsói bánságon. Albert Perényi Jánost nevezte ki tárnokmesterré, Erzsébet odaadó hívét, Losonci Dezsőt vajdává, Garai Dezső helyére pedig az Újlaki család következő, immár ötödik nemzedékéhez tartozó, és ekkor még nagyon fiatal Újlaki Miklóst. A Marcaliak helyére ajtónállórpesternek Tamási Henrik került, lovászmesternek testvére, László, a Kompoltiakat a pohárnokmesterségben Szentgyörgyi György váltotta fel. Az utóbbit kivéve valamennyi újonnan kinevezett Zsigmond belső körének klánjából származott, az új pohárnokmesterek egyike, Guti Ország Mihály is Zsigmond kincstartója volt megelőzőleg. Valóban új embernek csak egy testvérpár számított, Hunyadi János és ugyanilyen nevű öccse, akik a Szörényi bánság élére kerültek.

Az újonnan felemelkedők névsorát áttekintve azt kell látnunk, hogy szinte valamennyien a Zsigmond belső köréhez tartozó klán tagjai. Albert csak Ciliéi Ulrikot tudta kizárni, amit az indokolt, hogy Zsigmond özvegye, Ciliéi Borbála unokaöccse, Ulrik segítségével megpróbálta megkaparintani a hatalmat, amiért Albert elfogatta és bezáratta. A válto-

/ásókat látva az a benyomás alakul ki, hogy az új királynak csak a már kialakult belső körön belüli személycserére volt lehetősége. Ugyanezt a főpapokról is elmondhatjuk, mert amikor 1439-ben Pálóczi György esztergomi érsek elköltözött az élők sorából, a király két jelölt között választhatott: Szécsi Dénes nyitrai és Rozgonyi Simon egri püspök között.

Albert megválasztásakor, pontosabban elfogadásakor az arisztokrácia ugyanolyan különös helyzetben volt, mint ötven évvel korábban, Zsigmond trónra léptekor. A főurak Zsigmond politikája következtében ugyanúgy nagyobb hatalmat összpontosítottak kezükben, mint 1387-ben, de az ország szokásjoga látszólag nem vett tudomást hatalmuk megnövekedéséről. Változatlanul a királyi tanács tagjai döntöttek az új király személyéről. Hatalmukban jelentős szerepet játszott az általuk betöltött poszt, főképpen a kormányzati méltóságok (vajda, bánok) esetében. Hozzájuk számíthatjuk most már a temesi ispánt is, aki ezzel a tisztséggel együtt ellátta a déli határ védelmét, így fontossága nagymértékben megnőtt. A kormányzati posztok betöltői rendelkeztek a kérdéses terület katonai erejével, maradék királyi váraival, az általuk gyakorolt bírói joghatóság pedig valóban a király helyetteseivé tette őket. Hatalmuk mégsem egyedül hivatali állásukból, hanem magánbirtokaik jövedelméből és magánhadseregük létszámából is táplálkozott. Sajnos fogalmunk sincs róla, hogy a két forrás milyen arányban állt egymással, nyilván esetről esetre változott. Hunyadi János pályája kezdetén nem nagyon rendelkezhetett magánhadsereggel, Garai László macsói bán viszont hatalmas birtokainak jövedelméből jelentős fegyveres erőt tarthatott.

Nagy szerep jutott természetesen a nádornak, ez Héderváry Lőrinc esetében teljesen kétségtelen, de biztosan majdnem ugyanekkora szerep néhány olyan főúrnak, aki nem töltött be méltóságot, esetleg tisztséget sem, ezek csak birtokaikra és magánhadseregükre támaszkodhattak.

Albert hitlevelében többször fordul elő a „tanácsos” kifejezés, amelyről fentebb megtudtuk, hogy főpapot vagy főurat jelent, de ez a kérdésnek csupán egyik oldala. A másik az, hogy lehettek és voltak is olyanok a tanácsosok között, akik nem töltöttek be tisztséget-méltóságot, súlyuk mégis nagy volt; tanácsosi mivoltuk biztosíthatta forma szerint, hogy részt kaptak a politikai döntések meghozatalában. Forrásaink ezen a téren ismét cserbenhagynak. Azt tudjuk, hogy 1386-ban, az augusztus végi törvényben - ahol a *constíiarius* először fordul elő - a tanácsosokat a főpapok és főurak delegálták, azaz választották ki saját soraikból. 1437-ben a hitlevélben nincs szó arról, hogyan lesz valakiből tanácsos, így nem tudjuk, hogy hogyan jutottak címükhöz, illetve funkciójukhoz. Elvileg a királyi tanács tagjainak kiválasztása változatlanul az uralkodó előjoga volt, ebben csak a tényleges hatalmi viszonyok kényszere korlátozta. Egyetlen jel mutat arra, hogy a hitlevélben emlegetett tanácsosokat nem Albert választotta, s ez az 1439. évi törvényben található. Amint fentebb elmondtam, Albert 1437-ben megígérte, hogy a hitlevelet koronázása után új felségpecsétje alatt is kiadja majd, ilyen privilégiumot azonban nem ismerünk. Csak 1439 májusában gyűltek össze a rendek, hogy a hitlevelet - most először - törvénybe foglalják. Albert nehéz helyzetben volt, mert a budai várpalota szomszédságában, a városban két párt

között fegyveres harcra, lázongásra került sor. Az uralkodóról egy egykorú külföldi forrás úgy tudta, hogy szinte fogolyként tárgyalt a rendekkel. A köznemesség sietett segítségére, amely ekkor, az 1439-i (örvényben hallatta először hangját, a hitlevél egyes pontjain ezért a király változtatásokat hajtott végre. Következetesen kihagyta a tanácsos kifejezést, s azt minden esetben a „prelátusok, bárók és az ország nemesei” fordulattal helyettesítette. Nincs kizárva, hogy a hitlevél szerint a tanácsosokat a főpapok és főurak most is az 1386-i törvény értelmében delegálták vagy akarták delegálni, hogy érdekeiket képviseljék. Ha ez így volt, akkor ebben a főurak hatalmának Zsigmond alatti aránytalan megnövekedése jutott kifejezésre.

Az 1439. évi törvényben még egy árulkodó kifejezéssel találkozunk, amikor a 25. cikkelyben Albert megígérte, arra törekszik majd, hogy a „rác despota, Cilly grófja és a többi mágnás” *(ceterique magnates)* birtokaikon idegenek helyett magyaroknak adják a tisztségeket. A rác despota, Brankovics György még Zsigmond alatt kapott kiterjedt birtokokat Nándorfehérvár átengedése fejében, a Cilleiek hatalmának kialakulását fentebb láttuk, tisztségek alatt pedig nyilván elsősorban a várnagyi posztot kell érteni. De a mágnás fogalom először 1404-ben fordul elő abban a törvényben, amely az 1403. évi felkelést zárta le, s amelyben azokat a főurakat jelöli, akik Nápolyi László mellé álltak, így arra gyanakodhatunk, hogy olyan bárókról van szó, akiket Zsigmond a felkelés után nem szívesen nevezett volna méltóság- vagy tisztségviselőinek. 1439-ben nyilván nem ilyen gondolat indította a törvénycikk megfogalmazóját az új fogalom alkalmazására. Talán megkockáztatható az a kijelentés, hogy

most azokat a főurakat jelölték így, akik Zsigmond belső köréhez tartoztak, és birtokaikon és magánhadseregükön alapuló súlyuk elég nagy volt ahhoz, hogy méltóság vagy tisztség betöltése nélkül is részt követeljenek a hatalomból. Ez - legalábbis Ciliéi címében - is kifejezésre jutott. Zsigmond a Cilleieket nemcsak Magyarországon juttatta nagy hatalomhoz, hanem a császárság területén is, amikor birodalmi grófokká tette őket. Ciliéi Hermannt szlavón bánként nem egyszerűen nagyságosnak, hanem „tekintetes és nagyságos" *(spectabilis et magnificus)* úrnak címezték. Mintha a főúri hatalom megnövekedése lépcsőzetesen vezetne az Anjouk nagyságos báróitól a tanácsosokon keresztül a mágnásig.

A korábbi fejlődés ismeretetése folyamán, utoljára I. Károly és Nagy Lajos intézkedését úgy értékeltem, hogy az hierarchizálta az arisztokráciát, kiemelt és a többiek fölé helyezett egy kis csoportot. A Sárkány-rend alapításában is hierarchizálást láthattunk, a rendtagok az „ország bárói" voltak, függetlenül attól, hogy ténylegesen betöltötték-e valamilyen bárói posztot, és - ezt is láttuk - a rendtagoknak bőkezűen nyújtott adományok az átrendeződést gazdaságilag-katonailag gondosan megalapozták. A mágnás fogalom bevezetése most szóhasználatban is ezt a csportot helyezte a hierarchia élére, a csoportot azok a klánok alkották, amelyek Zsigmond belső köréhez tartoztak. Hatalom alapján álló hierarchizálás volt ez, egy kis csoport kivált az arisztokráciából, és akkor is számolni kellett vele, ha tagjai nem töltöttek be bárói posztot.

A győzelem

1439 novemberében, sikertelen hadjáratból visszatérőben, Albert király váratlanul meghalt, két lánygyermeket és várandós feleséget hagyva hátra. Halála és az azt követő események módot adtak az arisztokrácia kicsire olvadt élcsapatának, a mágnásoknak, hogy ténylegesen átvegyék az ország sorsának irányítását. Úgy döntöttek, hogy Lengyelország fiatal királyát, Ulászlót hívják meg a trónra, amibe Erzsébet királyné - akiről az 1439:12.tc. még mindig azt állította, hogy „Magyarország örököse” - is beleegyezett, egy Ulászlóval köthető második házasság reményében. Beleegyezését fiának, a későbbi V. Lászlónak születése (1440. február 22.) után visszavonta, ekkor azonban már elkésett. A főurak egyik - biztosan többségi • pártja, Budára hozta jelöltjét. Nem segitett V. László csecsemőként történt megkoronázása sem (1440. május 15.), mert a királyné párthívei (Cilleiek, Szécsiek, Szentgyörgyiek és Losonci vajda) túlságosan kis csoportot alkottak, és erejüket Garai László ingadozó magatartása is gyengítette. Erzsébet ilyen körülmények között hatalmát fegyverrel próbálta megszerezni, de Bátaszéknél katasztrofális vereséget szenvedett (1441. január eleje), aminek következtében hívei - látszat szerint még unokatestvére, Ciliéi Ulrik is - meghódoltak Ulászlónak. A várnai vereség és Ulászló halála (1444) után 1445-1453 között nem volt királya az országnak, a mágnások kis csoportja gyakorolta a legfőbb hatalmat. Az már a rendiség fejlődésének folyamatába tartozik, hogy

a kormányzótanács oklevelein látható pecsét ezúttal is a kettős keresztes címert ábrázolta, de felirata így hangzott: „A magyar királyság prelátusainak, báróinak és nemeseinek pecsétje.”

Amikor 1445-ben hivatalosan is elismerték Ulászló halálát, előbb hét főkapitányt választottak: Újlaki Miklóst, Hunyadi Jánost, Rozgonyi Györgyöt, Giskra Jánost, Bebek Imrét, Guti Ország Mihályt és Szentmiklósi Pongrácot. A névsor új főúri pártalakulást bizonyít. A Garai-pártot sikerült - átmenetileg -, Giskrát viszont nem sikerült kiszorítani a hatalomból. Ezt a kitűnő cseh zsoldosvezért 1440-ben Erzsébet Zólyom várával ajándékozta meg, és Kassa kapitányává nevezte ki, amihez az még elfoglalta a szepesi és sárosi városokat, s ezzel állandóan veszélyeztette Ulászló Buda és Krakkó közötti összeköttetését. Politikailag Giskra nem volt eltántorítható V. László hűségéről, katonailag sem volt megtörhető, ezért a rendek most megpróbálták a közmondás szerint a rablót a pandúrok közé besorozva megnyerni. A választáskor az is nyilvánvaló volt, hogy Hunyadi Jánost egy - a köznemesekre is támaszkodó - párt fejének kell tekinteni, vele szemben Újlaki, aki egyre inkább a konzervatívok vezetőjének szerepét játszotta, várakozó álláspontot foglalt el. A hét főkapitány megválasztása kompromisszum volt, ami nem is vált be, s egy évvel később az országgyűlés megválasztotta a fiatalkorú V. László kormányzójává Hunyadit, helyetteséül pedig Újlaki Miklóst tette meg.

Ulászló megválasztását, majd a főúri pártok harcát néhány szembeötlő vonás jellemzi. Kezdjük Ulászló megválasztásánál. A döntést hozó főurak idegen dinasztiából kerestek új királyt. Ilyenre már

volt példa a magyar történelemben az Árpád-ház kihalásakor, de akkor az a határozott törekvés vezette az oligarchákat, hogy az Árpádok leányági leszármazói közül válasszák ki a legmegfelelőbb-nek látszót. Ebből kiindulva feltehető lenne, hogy ez volt a szempont Ulászló esetében is, csakhogy Ulászló nem volt rokona sem az Árpádoknak, sem az Anjouknak, de még Zsigmondnak sem. Ha most arra emlékeztetek, hogy Zsigmond 1401. évi elfogá-sakor is valamilyen királyi herceg meghívását mér-legelték, Ulászló halála után pedig a burgundi her-ceg fiának meghívása is felmerült, akkor levonható az a következtetés, hogy az arisztokrácia szempont-jából egy idegen dinasztia kiválasztása jelentette a legjobb megoldást. A vérnek az a karizmája, amely az Árpádokat születésüknél fogva alkalmassá tette a királyságra, már régen nem játszott szerepet az emberi gondolkodásban, de az uralkodóházak tár-sadalmi szempontból egy fokkal még mindig felette álltak az arisztokráciának. Ezt a legjobban házas-sági politikájuk juttatta kifejezésre; igyekeztek ki-rálylányokat feleségül venni, és lányaikat szuverén uralkodóhoz vagy királyi házból való hercegekhez feleségül adni. S ha eközben még politikai céljaik megvalósításához is közelebb jutottak, azt tiszta haszonként könyvelhették el. A társadalmi különb-ségen túl a főúri pártok döntetlenre álló harcát egy királyi házból - bármely királyi házból - való ural-kodó egyensúlyozhatta ki vagy dönthette el. 1439 végén még távol állt a főuraktól az a gondolat, hogy maguk közül emeljenek valakit a trónra, és távol állt 1450-ben is, amikor Hunyadi kormányzóként azt panaszolta a pápának: „nincs, aki kegyet és jóindulatot oszthatna, aki szilárdan kézben tarthat-ná az igazságszolgáltatást. Szívvel-lélekkel azon

voltunk, hogy... királyt kívánjunk, aki fényt áraszt a sötétségben, és megoltalmaz bajainkban”.[71]

Talán különös ez a kijelentés, amikor fentebb már több alkalommal leírtam, hogy az arisztokrácia magára hagyatva is képes volt az országot kormányozni. Ez ugyan igaz, de igaz az is, hogy kormányzásuk egy bizonyos ponton csődöt mondott. Utasíthattak hiteleshelyeket, megyéket, de amikor a kormányzótanács Bebek Detre nádort 1401-ben egy per elhalasztására szólította fel, nem a szokásos parancsolóformát használta, hanem „kérte, intette és buzdította” a megfelelő eljárásra. 1440-ben, Ulászló megkoronázásakor a rendek részletesebben - ha nem is teljesen taxatíve - felsorolták azokat a jogokat, amelyeknek gyakorlása az arisztokrácia új élcsapatának hatalomban történt megerősödése és a rendiség fejlődésének meggyorsulása ellenére még mindig egyedül a királyt illették meg. „Egyező akarattal - írták - és rendelkezéssel egyszersmind megadjuk urunknak, most megkoronázott királyunknak a legteljesebb képességet és hatalmat kegyelem gyakorlására, örök adományok tételére és megerősítésére, birtokok időleges adományozására és bérbeadására, valamint tisztségeknek és tisztségviselőknek és országos méltóságok viselőinek felmentés megadására, a főpapi székek és egyházi javadalmak feletti rendelkezésre, és hű alattvalók érdemeinek megjutalmazására, a hűtlenek és vétkesek bűnük nagysága szerint történő megbüntetésére, ítéletek hozatalára, megváltoztatására és végrehajtására, intézkedésre, igazgatásra és döntésre minden olyan ügyben, amely a magyar királyokra, az ő elődeire és ezek hatalmára bármilyen módon, ti. az ország szokása vagy jog szerint tartozott...”[72] Jogos adományt - akár ideiglenes,

akár örökre szóló hatállyal - még mindig csak a királytól várhattak, s miután a birtok állandó gyarapítása minden középkori arisztokrata örök vágya és törekvése, szükség volt királyra. Az oklevél szerint a király hatáskörébe tartozott a méltóságra-tisztségre kinevezés és felmentés. Ezen a téren a királynak elvileg még mindig fennálló szabad választási joga és az a tény, hogy a bárói posztok elvileg sohasem váltak Magyarországon örökletessé egy klánon belül, különös ellentétben állt a mágnások tényleges hatalmával. Ellentétben állt a mágnások politikai súlyával, az uralkpdó gyakorlatilag korlátozott választási lehetőségével az a tény, hogy a bárói, főképpen a kormányzati poszt, a báni vagy vajdai kinevezés gyakorlatilag a magánerőn alapuló hatalom további növekedésével volt egyértelmű, ezért egy báró halálakor a jelöltek között a királynak kellett - politikai céljainak és lehetőségeinek megfelelően - döntenie. Változatlanul a király maradt az ország legfőbb kegyura, de a főpapi székek betöltése a területi hatalom fontos kérdése volt, amelyben az arisztokraták akár birtokaik, akár egyházi pályára lépő fiaik szempontjából érdekeltek voltak vagy lehettek. Megmaradt a király legfőbb bírói tiszte, és vele együtt a „királyi személyes jelenlét” bírói széke. Igaz, ezen a fórumon az uralkodónak volt állandó helyettese, de az gyakorlatilag csak akkor hozhatott elfogadható ítéletet, ha azt a király jóváhagyta vagy erkölcsileg támogatta. Mindez még súlyosabban esett latba, ha a belső körhöz tartozó arisztokrata, azaz - a 15. század derekának szóhasználata szerint - a mágnás peréről volt szó. Nyilván még más, kisebb jogai is voltak a királynak, amit nem tartottak szükségesnek részletezni, amikor azt írták: joga kiterjedt az elődei

által is gyakorolt „intézkedésre, igazgatásra és döntésre”. Szándékosan hagytam a végére a legfontosabb jogot, a legitimitás legfontosabb kérdését, a hűségét. A főúri pártok - ezt a 13. századi fejlődéssel kapcsolatban mutattam be - gondosan ügyeltek a legitimitás látszatára. Akkor is, most is arról volt szó, hogy egyetlen főúri párt sem tudott soha döntő fölényre szert tenni, ezt az állapotot csak akkor érhette el, ha (1) lemondott az egész ország feletti uralomról és megelégedett egy kisebb territóriummal, ahogyan azt az oligarchák tették; (2) a királyt teljesen megnyerte magának, szövetségre lépett vele, ahogyan azt a Kanizsai, majd a Garai-Cillei liga tette Zsigmonddal.

Az 1440-ben felsorolt jogok látszólag alig különböznek azoktól, amelyeket már az Árpádok is gyakoroltak. A látszat azonban ezúttal is csal, mert az erőviszonyok teljesen megváltoztak. A király már nem volt az ország legnagyobb birtokosa, mint II. Géza, nem az ő tulajdonát alkotta az ország várainak többsége, mint I. Lajos alatt. Minden jog csak a mágnások konszenzusával volt gyakorolható, mert az uralkodóról vallott felfogás az erőviszonyokkal együtt alakult át, amit megint csak az Ulászló koronázásakor kiadott oklevél fejez ki a legvilágosabban. Köztudomású, hogy Erzsébet királyné 1440-ben udvarhölgyével ellopatta a Visegrádon őrzött Szent Koronát, így a rendek kénytelenek voltak Ulászlót egy Szent István fejereklyéjéről levett koronával megkoronázni, s a már többször idézett oklevélben eljárásukat megindokolni. Köztudomású az is, hogy erre azért volt égető szükség, mert - egyébként egyedül egész Európában - a magyar uralkodó csak akkor vált az ország legitim királyává, ha a Szent Koronát a fejére tették. Ilyen

értelemben döntöttek az Ulászlót királlyá avató rendek úgy, hogy a Szent Korona „minden hatása és minden jelképe, misztériuma erre az új koronára értessék”. Ebben a tekintetben a rendek csak a magyar hagyományt kívánták fenntartani. Meglepőbb, hogy már az oklevél elején azt olvassuk, hogy vannak, „akiknek a koronázáson önként meg kell jelenniük”. Az meg már a korábbiak megértését segíti elő, hogy Ulászló avatásán a rendek „akkora bőséges tömegben gyűltek össze, mint amilyenre a megelőző királykoronázások alkalmával nem emlékeznek”. Mert még ugyanabban a mondatban arról értesülünk, hogy Ulászló koronázását abból a megfontolásból határozták el, „hogy a király koronázása mindig az országlakosoktól függ, s a korona hatékonysága és erénye az országlakosok beleegyezésén alapul”[73]. A logika teljesen világos: az uralkodót az országlakosok választják, ezzel döntik el, hogy kit koronázzanak meg, s mert a koronázással lehetővé teszik tényleges uralmának megkezdését, csak az részesülhet ebben a misztikus, a személyiség magasabb rendűvé válását elősegítő szentségben, akit ők jelölnek ki. 1440-ben az országlakosok magukat az „egész Magyarország főpapjai, főurai, lovagjai, előkelői és nemesei” címmel nevezték meg, ami nyíltan mutatja, hogy most már a köznemességet sem lehetett kihagyni a fontos döntésekből. Ennek ellenére biztosra vehető, hogy a döntést elsősorban a főurak és az olyan arisztokrata származású főpapok hozták, mint amilyen Ulászló kancellárja, Rozgonyi Simon püspök. A vér karizmája, az öröklés vagy egyezmény nyújtotta jogcím helyére a választás lépett. A király legfőbb ismérve, hogy őt megválasztották, alkalmasnak találták feladatának ellátására, méltóságának betöltésére.

A rendiség kialakulása által okozott változások kai kapcsolatban Eckhart fejtegetését idéztem, amely szerint a dinasztiaváltozás mindig alkalmai adott arra, hogy az újonnan megválasztott vagy elfogadott uralkodótól a rendek - Magyarországon gyakorlatilag főképpen a főurak - engedményeket csikarjanak ki. Ez - mint láttuk - Albert hitlevelében megtörtént, de - s ez kevésbé közismert - folytatódott trónra lépése után is. Rövid, mindössze kétéves uralma alatt - Engel Pál számításai szerint - 28 királyi váruradalmat adományozott el vagy volt kénytelen eladományozni, amivel a királyi birtok újabb jelentős veszteséget szenvedett, az uralkodó pozíciója ismét gyengült.

Ulászló és Erzsébet harca folyamán - nem is várhatunk mást - a két ellenfél további engedményekre kényszerült. Fentebb elmondottam, hogy Erzsébet Giskrát megtette Kassa kapitányának és megajándékozta a zólyomi várral. Ciliéi Ulriknak ugyanakkor a zágrábi püspökség feletti királyi főkegyúri jogot engedte át, s ha már Zsigmondnak a Cilleiek javára tett óriási adományai láttán is azt kellett mondani, hogy a zágrábi püspök nem lehetett más egyházi, mint aki a Cilleiek jóindulatát megnyerte, akkor most a gyakorlat uralkodói szentesítéssel ellátott joggá változott át, s a hatalomnak olyan, egyházi és világi térre egyformán kiterjedő, teljessége következett belőle, amelyet ebben az országban addig csak a király élvezett. A Cilleiek birodalmi grófok voltak, s gondolkodásuk is a német szokásjogban gyökerezett. Magyarországon is mintha a német normákat próbálták volna megvalósítani, és a szlavón bánságot egy örökletes báni méltóság viselésével territóriummá átalakítani.

Ulászlónak is igyekeznie kellett, hogy Erzsébettel

lépést tarthasson, és híveit megtarthassa a maga pártján. A két vetélytárs között folyó fegyveres harcban - a királyi jövedelem csökkenése miatt - a főúri magánhadseregek játszották a főszerepet, s ezeket az érdemeket jutalmazni kellett. így engedte ál a Zala és Vas megyét az ő pártján megtartó és kormányzó Gersei Pető testvéreknek a két megye királyi adóját. Amikor Külső-Szolnok megye alispánja meghalt, megengedte Brankovics Györgynek, hogy magyar familiárisai közül nevezzen ki valakit a helyére. Egész megyék elzálogosításával, az adók egy részének átengedésével Zsigmond uralma idején is találkozunk, de most az arányok romlottak meg, nagymértékben a király kárára.

A főurak birtokéhsége ekkoriban sem ismert határt, s a magyar szokásjoggal megegyező, már régebben alkalmazott eljárással a kölcsönös örökösödési szerződésben találták meg a birtokkoncentráció új eszközét. Az eljárás lényege olyan hiteleshely előtt kötött szerződés volt, amelynek értelmében az egyik fél kihalása esetén a birtokokat a másik fél önműködőleg örökli. A szerződést az uralkodónak el kellett fogadnia és meg kellett erősítenie, aminek alapján a feleket egymás birtokába bevezették. Ilyen szerződést gyakorlatilag akkor kötöttek, amikor az egyik fél kihalásának valószínűsége már nagy volt, a másik fél szempontjából tehát a királyi engedély ugyanolyan kegynyilvánításnak minősíthető, mint egy szabályos birtokadomány; az uralkodó mintegy megelőlegezte a kihalás következtében háramló birtok adományozását. A 15. században azonban már nemcsak kisebb birtokokra kötöttek kölcsönös örökösödési szerződést, hanem óriásiakra is. Jó példával nem kisebb ember járt elöl, mint Héderváry Lőrinc, a nádor.

A Tamásiakat eredetileg Kőszegieknek hívták, s úgy kerültek Tolnába, hogy Károly megtörte hatalmukat, a nyugati határszélen fekvő váraikat elvette, és a klán egyik ágának Tamásit adta helyettük. Nagybirtokosok maradtak, de az Anjouk alatt nem jutottak szerephez, Zsigmond alatt viszont annál inkább. Tamási János az erdélyi vajda méltóságát viselte (1403-1409), aztán ajtónállómesterként működött haláláig, és a Sárkány-rend alapitói közé tartozott. Fiai követték az ajtónállómesteri tisztségben, de 1443-ban már csak az egyik, Henrik volt életben, akinek nem voltak gyermekei. Ekkor jutott eszébe, hogy az ugyancsak Héder nembeli nádor rokona, ezért kölcsönös örökösödési szerződést kötött Hédervári Lőrinccel, akinek ekkor két fia már elérte a felnőttkort. A király megerősítette a szerződést, amely szerint nem kevesebb mint három vár (a tolnai Tamási és Debrégészt, a somogyi Kapósújvár fele), egy várkastély (a valkói Beletinc) és még több várral vagy kastéllyal nem rendelkező nagybirtok jutott elvileg a nádor kezére. Az arisztokrácia azzal, hogy a kihalás veszélyének felmerülésekor kölcsönös örökösödési szerződést kötött, egyrészt fokozta a Zsigmond adományai révén már amúgy is szélsőséges birtokkoncentrációt, másrészt az uralkodó engedélyének megszerzésével, vagy talán inkább kikényszerítésével, eleve lehetetlenné tette azt, hogy a király a háramlott birtokokkal szabadon rendelkezzék és azt saját céljára fordítsa.

Az Ulászló és Erzsébet között folyó harc a főuraknak kedvezett, a gazdagokat és hatalmasokat tette még gazdagabbá és hatalmasabbá, s mintha mindez még mindig nem lett volna elég, az interregnum során a főurak további akciókkal igyekeztek az addig elért színvonalat növelni. 1445-1453 kö-

zött már nemcsak arról volt szó, hogy birtokaik számát és terjedelmét növeljék, hanem hogy uralmuk érdekében azt is megkaparintsák, ami még a királyé maradt. Az eljárást két példán mutatom be, Újlaki Miklósén és Ciliéi Ulrikén. Újlakival már találkoztunk, amikor, valószínűleg 21 éves korában, 1439 elején Albert macsói bánnak nevezte ki Garai László mellé. A megtiszteltetés nem személyének szólt, ezt a méltóságot már apja és bátyja is viselte Zsigmond király kegyéből. Hatalmas birtokait még Miklósunk dédapja, Kont Miklós szerezte. Elszórtan feküdtek az országban, északon Nyitra megyében két (Galgóc és Temetvény), a Dunántúl közepén (Bátorkő--Várpalota) és az ország déli részén (Újlak) egy-egy váruradalom volt birtokukban, amihez Miklós még apai oldalági rokonaitól a Körös megyei Raholcát örökölte. Családi összeköttetéseinél fogva (anyja Stibor vajda lánya volt) Erzsébet pártján volt a helye. Valóban megjelent a királyné udvarában, és bemutatta hódolatát. Erzsébet úgy ítélte meg, hogy „derekasan fog szolgálni”[74]. Fehérvár városának kapitányává nevezte ki, és azzal tüntette ki, hogy V. László koronázásán ő üthette lovaggá a csecsemőkirályt, „mivel *ő* valódi országlakos volt”[75]. Mégsem tartott ki a királyné mellett. Ulászlóhoz pártolásának oka az egyik híradás szerint az volt, hogy megsértődött, mert nem hívták meg egy Győrben tartott titkos tanácskozásra; a krónikás Thuróczy János szerint viszont „látva, hogy Ulászló király párthíveinek csapata növekszik, s hogy a királyné pártja nem sokat nyom a latban, meggondolta, hogy a csecsemőkirály jelenleg sem nem használhat, sem nem árthat; elpártolt a királynétól, és az új királyhoz csatlakozva még a többinél is buzgóbban magasztalta a király pártját”[76].

Az utóbbi közelebb kell álljon az igazsághoz, mert 1441 elején Bátaszéknél Újlaki és Hunyadi János verte szét a királyné párthíveinek Buda felé igyekvő seregét. A jutalom nem maradt el, Ulászló mindkettőjüket erdélyi vajdává nevezte ki. 1441 - ben Újlaki Miklós Fejér megye ispánságát is megkapta, majd ugyanakkor még a somogyit is. A Fejér megyei ispáni tisztséggel Csókakő, Gesztes és Vitány vára és uradalma járt együtt, s így Fehérvár város kapitányaként és ispánként az egész megye korlátlan ura volt. A szerencsétlen kimenetelű várnai csatába csak csapatait küldte el, ő maga betegség címén otthon maradt. Ulászló halála még szélesebb lehetőségeket nyitott meg előtte. 1444 végén meghalt Tamási Henrik, s bár Héderváry Lőrincet szilveszter napján Ulászló engedélye alapján beiktatták a birtokokba, de már a következő év elején a nádor arról panaszkodott, hogy Újlaki elfoglalta a Tamásiak birtokait, mire az azt válaszolta, hogy azokat „közvetlenül az említett néhai Tamási Vajdafi Henrik halála és magszakadása után a király nevében foglalta el, és ezeket a királyi felség számára őrzi”[77]. Úgy lépett fel mint a magyar jogrend védője, de ezt nem szabad komolyan venni, mert a kaposvári uradalom felét és a beletincit a maga számára tartotta meg, a debregesztit királyi gesztussal hűséges familiárisának adományozta, csak a többit adta vissza a nádornak; kijelentésében az ország szokásjoga csak ürügy volt. Számunkra nem annyira a birtokok sorsa, mint inkább az a fontos, hogy királyi tisztségénél fogva növelte hatalmát és birtokait. A jogcim jól jött, de talán nem is volt rá szükség, mert nem tudjuk hogyan (csak sejtjük, hogy puszta erőszakkal), 1445-ben Szigliget, 1451-ben pedig Hegyesd várát szerezte meg.

Újlaki magatartása azzal jellemezhető, hogy a nem létező „király nevében” a maga számára igyekezett annyit összeharácsolni, amennyit csak lehetett. Ciliéi magatartása egy lépéssel tovább ment, ő valóságosan uralkodóként viselkedett. Birtokokat foglalt le azon a címen, hogy azok „az ország régi és elfogadott szokása szerint a Szent Koronára, következésképpen báni kezünkre” háramlottak. A mondatnak csak az első fele felelt meg az igazságnak, a magtalan birtoka tényleg a Szent Koronára háramlott, de ez még nem jelentette azt, hogy egyben a szlavón bán kezére. A bán feladata csak abból állt, hogy a birtokot az uralkodó intézkedéséig átvegye és őrizze. Ilyen apróságokon Ciliéi könnyen tette túl magát, hiszen „saját városának” *(civitas nostra)*, Zágrábnak is ő adott kapitányt, Varasdnak meg országos vásár tartására szóló, sőt árumegállító jogot; mindkettő a király jogköréhez tartozott.

Mindössze két példával próbáltam meg a mágnások magatartását megvilágítani, most egyrészt összefoglalásként, másrészt annak bizonyítására, hogy a példa mindnyájukat jellemzi, a Hunyadit kormányzóvá választó országgyűlés végzését idézem (1446:2. te.). Eszerint: „valamennyi prelátus, báró és más köteles visszabocsátani és visszaadni a mostani háborús időkben visszafoglalt és jogtalanul tartott várat, várkastélyt, erősséget, szabad királyi és mezővárost, birtokot és birtokjogot, továbbá püspökséget, apátságot, prépostságot, tizedet és bármilyen egyházi javadalmat és jogot. Azokat a szabad királyi városokat, amelyeknek ez ideig kapitányai voltak, kötelesek korábbi állapotukba, helyzetébe visszavezetni, őrizetére és fenntartására adni, onnan katonáikat és familiárisaikat kivon-

ni...”[78] Ha ehhez a törvény 3. cikkelyének azt a rendelkezését is megemlítem, amely szerint a báróknak minden tisztüket és hivatalukat le kell tenni, és betöltésüket a prelátusokra, bárókra és országlakosokra bízni, akkor a mágnásoknak az interregnum éveiben követett politikájáról teljes kép bontakozik ki. Azt is mondhatnám, nem volt az országban olyan vagyon, katonai tényező, sem királyi, sem egyházi, sem magán, amely biztonságban lehetett előlük, amelyet hivatali hatalommal vagy puszta erőszakkal ne igyekeztek volna megszerezni. Már erre a korra nézve igazat kell adni annak a - valamivel késő̋bbi - követjelentésnek, amely így jellemezte őket: „megannyian harciasak, szeretik magukat állandóan gyakorolni a hadimesterségben, szívesen prédáinak, s ha ellenséges földről nem szerezhetnek zsákmányt, egymás vagyonát ragadozzák el”[79].

Ha a riiágnások ismét eljutottak oda, ahová az oligarchák majdnem 200 évvel korábban, hogy ti. kiskirályoknak érezték magukat, akkor nem csodálkozhatunk azon, hogy szuverén uralkodók módjára kötöttek és bontottak fel szövetségeket, a kor nyelvén kifejezve, ligákat. Az ilyen szerződéseket teljesen a szuverén uralkodók kancelláriai szokásai szerint fogalmazták meg. Ezen sincs mit csodálkozni, mert „kancellárjaik” - mint pl. Újlaki Miklósé, Himfi Benedek bán fia, Tamás veszprémi prépost - külföldön végeztek jogi tanulmányokat. Az öntudat megnövekedésének más jelével is találkozunk.

A legelső nyom a magyar nyelvű névadásban jelentkezett. Közismert a magyar nyelvnek az a szokása, hogy az apa nevéből a -fi képzővel alkot megkülönböztető nevet (pl. Péterfi), amire már a

régebbi időkből is bőven van példánk, az első 1239-ből. A 15. században új divatnak vagyunk tanúi, ami a legjobban a Losonci-klán esetén mutatható be. Losonci Dénes 1387-1389 között viselte a horvát-dalmát báni méltóságot, fiait a magyar okleveles gyakorlat szabályai szerint „néhai Dénes bán úr íiai”-nak *(filii quondam Dyonisii báni)* nevezték, de unokáját Zsigmond király már a „bán fia László fia Istvánénak hívta 1427-ben. Ugyanez az István pedig 1439-ben már így kezdte levelét „István, néhai Losonci bánfi László fia”. 1441-ben az országtanács meg egyenesen „Losonci Bánli Istvánénak titulálta *(Stephanus filius báni de Losonch).* Különösen hangzott ez a kifejezés latinul, mert azt jelenthette, hogy István a bánnak (tehát nagyapjának) fia, ami persze nem volt igaz. A tárgyalás magyar nyelvéből szinte betűhíven fordították le latinra a „bánfi”-t, kifejezve azt, hogy István egy báni méltóságot viselő Losonci utóda, mi nyilván emelte presztízsét. A leggyakoribb a Bánfi megkülönböztető név volt, mellette a Vajdafival is találkozunk. Nagymihályi Albert közvetlen utódai pedig a Priorfit tették megkülönböztető névvé. Úgy látszik, a legnagyobb hatalmat összpontosító kormányzati méltóságok neve szolgált az újfajta, társadalmi jellegű képzés alapjául, mert a nagy presztízst jelentő bírói posztok nevét sohasem használták ilyenre, még a nádorét sem, az udvari tisztségekről nem is beszélve.

A Bánfi, Vajdafi nevek kialakulásában és később családnévként történő megszilárdulásában az arisztokraták közreműködése, esetleg kezdeményezése nem bizonyítható, legfeljebb feltételezhető. A külföldi forrásokban azonban olyan megnyilatkozásokra bukkanhatunk, amelyek kétséget kizáróan az

arisztokraták megnövekedett öntudatának megnyilvánulásai, és biztosan az ő kezdeményezésükre jöttek létre. Egyik ilyen bőséges forrásunkat az ún. pápai supplicatiók lajstromkönyvei alkotják. A pápa mint az egyház korlátlan hatalmú feje egy sor olyan kegyet gyakorolhatott, amelyet más egyházi méltóság nem adhatott, többek között felmentést bizonyos korlátozás (pl. rokonnal kötendő házasság) alól, engedélyt (pl. szentföldi zarándoklatra) vagy kedvezményeket (pl. böjt alóli felmentést). Az ilyen kegyet általában kérni kellett, gyorsan kialakult a forma, amelyet *supplicationak* neveztek, s amelyben a kérvényezőnek meg kellett mondania nevét, státuszát és az egyházmegyét, amelyhez tartozott. Az első meglepő bejegyzés 1423-ból való, amikor Szécsi Péter önmagát „hercegnek vagy Lendva földje bárójáénak minősítette. Szécsi Péter az Anjou-kor már többször idézett bárójának, Szécsi Miklósnak volt a fia, de, bátyjával ellentétben, sohasem töltött be semmiféle méltóságot-tisztséget. Ennek ellenére először a veszprémi káptalan állította róla 1396-ban, hogy „hercegnek nevezik” *(Hercegh dictusj,* és bár ezt a címét a királyi oklevelek következetesen megtagadták tőle, a pápai kérvényben mégis használta. Gyakorlatát a klán átvette, mert unokaöccse, Dénes, a későbbi esztergomi érsek 1424-ben „Lendva hercege”-ként *(dux de Limpach)* iratkozott be a bécsi egyetemre. A Szécsiek látszólag nem voltak kivételek, csak egy kicsivel megelőzték a hazai fejlődést. Zsigmond királyt uralma vége felé, 1433-ban koronázta a pápa császárrá, s ebből az alkalomból nagy létszámú, sok magyart magában foglaló kísérettel jelent meg Rómában. Az urak, ha már oda eljutottak, megragadták a lehetőséget kérvényeik benyújtására. Az

.irisztokraták általában „nemes báró”-ként jelölték meg státuszukat, amit a rangkórság örök törvénye szerint néhány jómódú nemes is átvett. 1450-ben már Szekcsői Herceg Ráfael kalocsai érsek a Szécsiekhez hasonlóan „hercegi nemzetségből származódnak vallotta magát, mint ahogyan magyarul is viselte a Herceg nevet. Az adatok egyértelműen abban foglalhatók össze, hogy az interregnum alatt az arisztokrácia élcsapata igyekezett címében is lépést tartani a megnövekedett hatalommal. Az addig szokatlan, de Európa-szerte elterjedt címek felvételével az sugallták, hogy társadalmi helyzetük a külföldön hercegi címet használókkal azonos. A fejlődés azért figyelemre méltó, (1) mert a magyar alkotmány csak bárót és nemest ismert, de a nyugat-európai értelemben vett grófot, őrgrófot és herceget nem; (2) mert csak a legfőbb címet vagy birtokot alakították át hercegséggé, a többi birtokot nem vették tekintetbe, mint ahogyan az Anjouk alatt is bárói címük mellett csak nagyon ritkán tüntették fel ispánságaikat vagy várnagyi tisztüket. Mindez nem változtat azon a tényen, hogy hercegnek tartották magukat. Ezt a külvilág is tudta, mert a pápa Hunyadinak is hercegi címmel akart kedveskedni.

Az élenjáró Szécsiek 1418-ban meglepték a győri egyházmegyét, amikor az említett Szécsi Miklós nádor másik fiáról, Jánosról azt állították, „mindkét (ti. apai és anyai) részről bárói nemzetségből való”, ami meg is felelt az igazságnak, mert anyja Debreceni Dózsa nádor unokája volt. A kifejezés azért meglepő, mert ugyanúgy ellentétben áll a magyar szokásjoggal, mint a klán más tagjai által használt hercegi cím. Az egyenrangú házasság fogalmát a magyar jogrendszer nem ismerte, miután

a feleség a státus és birtok utódoknak történő átadásában nem játszott szerepet. Az arisztokrácia hatalmának megerősödése azonban nyilván ezen a ponton is változást okozott, ha nem is a tételes jog, de a mindennapi gyakorlat terén. Megfelelő feldolgozás hiányában csak becslésként állíthatom, hogy a többszörösen báróságot viselő klánokban a fiúk és a lányok túlnyomó többségükben (kereken 80%-ban) hasonló állású partnerekkel kötöttek házasságot. A Garaiak ezen a téren még egy lépéssel tovább mentek, s idegen dinasztiákkal igyekeztek összeházasodni. Garai Miklós nádor előbb Lázár szerb fejedelem lányát vette el, majd Ciliéi Annát. Sógornője, Ciliéi Borbála szerzett feleséget a nádor öccsének, Jánosnak a Piast házból származó Hedvig mazóviai hercegnő személyében, a nádor fia, László is lengyel földről nősült, Alexandra tesseni hercegnőt vette feleségül. Ez a házasságpolitika külföldi összeköttetést biztosított, és egy fokkal feljebb emelte a klánt azoknál, akik „csak" egymás közt házasodtak, tehát ismét az öntudat nagymérvű megnövekedését jelentette.

A Zsigmond alatt még nagy hatalmú bóróknak az interregnum alatt mágnássá történő átalakulását a szóhasználat ugyan nyomon követte, de megint nem hoztak olyan szabályokat, amelyek a mágnás fogalmat és vele együtt azt is meghatározták volna, kit kell mágnásnak tekinteni. így a kérdés ismét csak empirikusan közelíthető meg. 1439-1457 között 42 bárói méltóságot-tisztséget betöltő férfit ismerünk, akik 30 klánhoz tartoztak, de ezek közül 21 klánból csak egy-egy személy jutott bárói poszthoz, kilenc klánból több. Az utóbbiból nyolc (Hédерváry. Losonci, Marcali, Pálóci, Rozgonyi, Szentgyörgyi, Tallóci) már Zsigmond alatt a belső

körhöz és ősidők óta - néhány kivétellel - a magyar .irisztokráciához tartozott. Ha őket mágnásoknak lekintjük, akkor az egyszeri bárói posztot betöltő klánok között is találkozunk ilyenekkel (Alsólendvai Bánfi, Cudar, Garai, Kompolti, Kórógyi, Maróti, Guti Ország, Perényi, Tamási, Újlaki). A legtöbb esetben demográfiai okokra vezethető vissza, hogy a klán csak egy személlyel vett részt a politikai életben. A 18 klán közül a Tallóciak elvéreztek a török elleni harcban, a Tamásiak, Cilleiek kihaltak, így a vezető klánok száma 15-re olvad össze, és még ezen belül is találunk olyanokat, akiknek csak másodrangú szerep jutott, inkább a pártalakulásokban voltak segítői a főszereplőknek. Ilyennek kell tekinteni a Cudar-, a Kompolti-, a Maróti-, a Guti Ország- és a Kórógyi-klánt. Végeredményben nem marad több mint tíz mágnásklán, amelynek tagjai vezető szerepet játszottak.

A pártalakulás és a familiaritás sajátságosán magyar keveréke magyarázza meg néhány olyan személy megjelenését a bárók között, akiket *outsidernek* kell minősítenünk, mert klánjukból elsőnek töltöttek be bárói posztot, és utódaikat sem tudták mindig megtartani ezen a szinten. Nagyvölgyi László Bács és Buzlai László Sáros megyei tehetősebb nemesek képviselik ezt a típust. Mindketten Újlaki familiárisai, az előző al-bánja, az utóbbi alvajdája volt, akik 1456-ban együttesen töltötték be a lovászmesterséget, s egy évvel később pohárnokmesterekké nevezte ki őket a király. Nagyvölgyi 1459-ben még Szentmártoni Nagy Simonnal macsói bán, Buzlai 1459-1460 között Rozgonyi Osváttal újra lovászmester lett. Ezután mindketten visszatértek Újlaki szolgálatába. Nagyvölgyi utódairól semmit sem tudunk, ami azt jelenti, hogy -

ha voltak - nem jutottak nagyobb szerephez. Bu/ lai egyik fiának Mózesnek sikerült a Jagellók alall az arisztokrácia soraiba bekerülnie. A nagyúri szolgálat szerezte meg a későbbi bárói karrier alapját a Cilleiek cseh zsoldosvezérének, Vitovec Jánosnak, aki Ciliéi Ulrik halála után ugyanúgy igyekezett volt gazdája birtokait megszerezni, mint ahogyan Ciliéi korábban a királyét. Mindez azt bizonyítja, hogy az arisztokrácia élcsapata nemcsak hatalmasabb, hanem a korábbi viszonyoknál sokkal zártabb lett. Valójában csak két zsoldosvezérként induló férfi, Hunyadi János és Vitovec tört be a bárók közé, a többieknek legfeljebb átmeneti szereplési lehetőség jutott.

A pártok alakulásában is megfigyelhetők az új emberek feltűnésével kapcsolatban tapasztalt jelenségek. Az összetételében változatlan pártnak a még 1401-ben, sőt részben korábban megalakult Garai-Cillei liga tekinthető. Tagjainak érdekközösségét rokoni kapcsolatok is erősítették, oszlopai a Garaiak Szécsi-Kórógyi „atyafisága” volt, amelyhez a Szentgyörgyiek csatlakoztak. A párt fejének szerepét már Zsigmond halálakor Ciliéi Ulrik vette át. A trónért folyó harcban a másik, Ulászlót támogató párt Hédérváry Lőrinc körül alakult ki, és ha helyes az Ulászló hitlevelét megpecsételők névsorából levont következtetés, akkor ehhez tartozott mindenki, aki nem állt Erzsébet oldalán, azaz többségi párt volt. A párt és vele együtt Ulászló politikájának egyik főmozgatóját Rozgonyi Simon egri püspökben kell keresnünk, Hédérváry utódának pedig Hunyadi Jánost tekinteni.

A pártharcban az első menetet Ciliéi vesztette el, amikor sem Hunyadinak kormányzóvá választását nem tudta megakadályozni, sem befolyási területét

kiterjeszteni. Maga és hívei az ország déli és nyugati határát tartották biztosan ellenőrzésük alatt. Nem sikerült a hatalomból Hunyadit akkor sem kiszorí- . lani, amikor V. László trónra lépett (1452). Hunyadinak ui. most át kellett volna adnia azokat a várakat, amelyekkel előbb mint Szörényi bán, majd országos főkapitány és kormányzó rendelkezett; erre azonban nem volt hajlandó, ami azért érthető, mert III. Frigyes a 12 éves gyermek királyt Ciliéi Ulriknak adta át. Nem lehetett kétséges, hogy a várakra nem az uralkodó, hanem Ciliéi teszi rá majd a kezét. Mellékesen Ciliéi a rác despota, Brankovics György lányát vette el feleségül, így a kérdésben nemcsak Hunyadi és párthívei, hanem az egész töröktől fenyegetett ország érdekelt volt. A kérdés fontosságát a mágnások is érezték, ezért 1453-ban úgy döntöttek, hogy Hunyadi továbbra is főkapitány marad, és a várakat is megtarthatja. A nándorfehérvári győzelem után nem sokkal Hunyadi meghalt (1456. aug. 11.). Ciliéi úgy érezte, most leszámolhat pártjával, megszerezheti az egyeduralmat. A nem sokkal később megtartott futaki országgyűlésen 4000 keresztesnek álcázott zsoldossal jelent meg, majd a királlyal együtt Nándorfehérvárra ment, hogy a vár átadását kikényszerítse. Ekkor ölték meg.

Az oligarchákkal kapcsolatban rámutattam, hogy kiskirályságuk velük együtt szűnt meg, még a legjobban megszervezett territórium is, Csák Máté halála után, pillanatok alatt esett szét. Ez most nem következett be, a pártok bizonyos állandóságot mutatnak. Ciliéi halála után Garai vette át a párt vezetését, s hogy széthullásról nem lehetett szó, azt a legmeggyőzőbben a következő tavaszon végrehajtott bosszú, Hunyadi László kivégzése bizo-

nyitja. Amikor az id. Garai Miklóst 1386-ban mej' ölték, fiát, az ifj. Miklóst elfogták. A Garai-pán átmenetileg megszűnt, teljesen harcképtelenné váll Most Hunyadi László halála és öccse, Mátyás elfő gatása, illetve elhurcolása után sem züllött szél ¡1 Hunyadi-párt, hanem Szilágyi Erzsébet és bátyja, Mihály vezetésével felkelést kezdett szervezni A pártokat minden jel szerint jobban megszervez-ték, a párthívek racionálisabban ítélték meg helyze-tüket, mint korábban.

Az 1439-1457 közötti fejlődést nem egyedül a nagyfokú birtokkoncentráció, a királyi vagyon elolvadása, illetve kisajátítása, a mágnások hatal-mának mérhetetlen növekedése jellemzi, hanem az arisztokrácia élcsapatának újabb lépése is a legfőbb hatalom megszerzéséhez vezető úton, a kormányzó méltóságának bevezetése. Ilyen korábban is előfor-dult, pl. - hadd emlékeztessek rá - II. András a szentföldi hadjárat alatt Kán nembeli Gyula nádori és János esztergomi érseket bízta meg az ország kormányzásával, de minden esetben a király (vagy gyámja) jelölte ki a kormányzót, és annak megbíza-tása általában nagyon rövid ideig tartott. Most a rendek (ami alatt megint csak főképpen a mágná-sok értendők) állapodtak meg abban, hogy kor-mányzót választanak a legközelebbi országgyűlé-sen. Belátták, hogy királyra vagy valamilyen he-lyettesre még mindig szükségük lehet, ha nem is önálló politikát folytató szuverén uralkodó szemé-lyében, hanem a mágnások politikájának engedel-mes eszközeként. Feltűnő, hogy az ország egységét egyetlen mágnás sem akarta megbontani, még a két leghatalmasabb, Ciliéi és Hunyadi sem. Céljuk sok-kal inkább az egész ország feletti hatalom megszer-zése volt. Ulászló halála után elismerték V. Lászlót

királynak, de III. Frigyesről köztudomású volt, hogy László örökségét nem kívánja kiadni, nagykorúságáig pedig még hosszú idő, 12 év volt hátra. A fentebb már idézett 1446. évi törvényben nagyon jellemző módon meghatározták a kormányzó hatáskörét. Kimondották ui., olyan „hatalma legyen, mint a királyi felségnek”, de rögtön egy sor megszorítást is fűztek elvi kijelentésükhöz. A legfontosabb királyi jogkört vették el tőle, amikor nem tehetett örökadományt, és nem dönthetett a „prelátusok, bárók és országlakosok megkérdezése nélkül” a hűtlenség kérdésében. A legfőbb bírói hatóságot is megtagadták tőle. A kicsinyes korlátozások egész sora szolgált arra, hogy a király által később megerősítendő adományai legfeljebb 32 jobbágytelek nagyságú birtokra terjedjenek ki, s azt is csak egyszer adományozhatta ugyanannak a személynek, külön hangsúlyozottan adták meg ezzel szemben a várakkal kapcsolatosan azt a királyi jogot, hogy bármely erősségbe beléphetett, és ott kedve szerint tartózkodhatott. Az egyik oldalon gyakorolt nagylelkűség és a másik oldalon gyakorolt kicsinyesség váltakozásának indítóoka világos. Az egyre növekvő török veszéllyel szemben a harctéren már nemzetközi elismerést arató Hunyadinak katonai téren minden lehetőt meg akartak adni, pontosabban mindent, ami hatalmának növelése nélkül megadható; más téren úgy kellett korlátozni, hogy csak a tanáccsal együtt hozhasson döntést akár új püspök előterjesztéséről, akár bíráskodásról volt szó, s meg kellett akadályozni, hogy az ország birtokviszonyaiban nagyobb arányú változás következzen be. A mágnások most Hunyadival szemben is a rendiség jellemző magatartásával léptek fel, olyan álláspontot foglaltak el, amilyent a királlyal szemben is

elfoglaltak volna: az országot a főpapok és mágnások tanácsa kormányozza a királlyal, illetve ebben az esetben a kormányzóval együtt, és a sorrend megfelelt elképzelésüknek, sőt tényleges hatalmuknak.

A kormányzó intézményével a mágnások megtalálták azt az alkotmányos formát, amely uralmukat V. László kiskorúsága idejére biztosította. Nem változott a helyzet akkor sem, amikor V. László elfoglalta apja trónját, mert ugyanúgy hitlevelet kértek tőle, mint apjától, hűségesküt pedig csak akkor tettek, amikor a király is megesküdött, hogy az ország szokásjogát megtartja. A hatalom teljességéhez most már csak egyetlenegy látszott szükségesnek, a mágnások hatalmának kodifikálása. Az alkotmányos rendelkezések 1457-ben sem különböztek az Anjouk vagy Zsigmond uralma alatt érvényben lévőktől. Nem az országnak, hanem az uralkodónak volt tanácsa, még mindig személyes döntésétől függött, hogy oda kit hív meg, elvben még mindig az uralkodó nevezte ki a bárókat, a megyésispánokról nem is beszélve. Elvileg a bárói posztot betöltőknek járt a nagyságos címzés, a mágnás kifejezést csak kivételesen alkalmazták a törvényekben. Általában ugyanúgy hívták őket, mint már II. András korában: bároknak. A kormányzóválasztáskor a mellette működő tanács létszámát és összetételét is megállapították, összesen 12 főből állt, közülük kettő főpap, négy főúr (köztük a nádor és az országbíró) és hat köznemes, ami jellemzően mutatja be a rendiség fejlődését. A tanácsosok lényeges ismérve, hogy őket az országgyűlés választja meg, de a kormányzónak jogában állt a tanácsot további főpapokkal, főurakkal és nemesekkel kiegészíteni. A korábbi állapothoz ké-

pest ez is eredménynek tekinthető, annál is inkább, mert 1454-ben V. László is elismerte a „magyar urak” jogát, hogy tanácsosokat delegáljanak. Az sajnos a szövegből nem állapítható meg, hogy a hozzájárulás a tanács minden tagjának delegálását jelentette-e vagy ezeken kívül az uralkodó is meghívhatta az általa választottakat. Akárhogyan is ítéljük meg ezt a kérdést, nem lehet vitás, hogy a mágnások végső győzelméhez már csak egy kis lépés hiányzott, hatalmuk kodifikálása, amikor az események teljesen új helyzetet teremtettek.

1457. november 23-án, esküvőjének előkészítése közben V. László Prágában váratlanul meghalt. Magyarországon akkorra már polgárháborús állapotok uralkodtak. A Hunyadi-párt Szilágyi Mihály vezetésével nyíltan fellázadt az V. László által képviselt „idegen uralom” ellen; a (feudális értelemben vett) nemzeti felbuzdulás pedig azt vallotta, hogy saját soraiból kell a királyt megválasztani. Ez a megoldás, hogy úgy mondjam, a levegőben volt. László másik királyságában, Csehországban is kormányzó vezette az ügyeket, és valószínűnek látszott, hogy ott is hasonló lépésre kerül sor. A Garai-párt reménytelennek látta a közvéleménnyel szembeni harcot, inkább a maga jövőjét igyekezett biztosítani, amikor Szilágyi Erzsébettel és Mihálylyal 1458. január 12-én Szegeden egyezményt kötött. Ebben biztosította saját büntetlenségét a Hunyadi László kivégzésében játszott szerepéért, Garainak nádori méltóságát, s ezért hajlandó volt Mátyás megválasztását támogatni, őt királynak elismerni. Az egyezmény az újonnan létrejött érdekközösséget finoman fejezte ki. Szilágyiék kötelezettséget vállaltak, hogy Mátyás Garai lányát, Annát úgy veszi feleségül, „ahogyan az királyi házas-

társhoz illik”, a nádort „apjaként, Alexandra asszonyt anyjaként teljes tisztességben és tiszteletben tartja”. Első pillanatra két klán közötti szerződésnek tűnik az egyezmény, valójában két pártról volt szó, mert Garain kívül Barius Miklós pécsi püspök, Alsólendvai Bánii Pál volt udvarmester (aki nagy szerepet játszott Hunyadi László elvesztésében) és más, név szerint felsorolt személyen kivül a nádor „minden más híve, tisztelője, familiárisa és pártján lévő" alkotta az érdekelt felet. Garaiék ezzel a maguk részéről szabad folyást engedtek a dolgoknak, Frigyes szokása szerint nem tudta magát cselekvésre elszánni, Podebrád pedig viszontszolgálat reményében Újlakit és Giskrát semlegesítette. Ellenállás még így is maradhatott a mágnások soraiban, mert köztudomás szerint a főpapok és főurak hosszasan tanácskoztak a budai várban, amíg a Szilágyi Mihály vezette köznemességnek el nem fogyott a türelme, és ki nem kényszerítette belőlük Mátyás megválasztását.

A szegedi egyezmény nyíltan mutatja, hogy a korábbi esetekhez hasonlóan egyik párt sem tudott most sem döntő fölényhez jutni, ezért kompromisszumot kellett kötni. Szilágyi Mihály mindent megtett Garaiék megnyugtatására. A királyi hatalom gyakorlásának megkezdését, a királyi jövedelmek élvezetét kötötte a Mátyás nevében, de annak tudta nélkül vállalt feltétel, elsősorban az új királyt a Garai-klánba beépítő házasságkötéshez. Biztonság okáért a még nem egészen nagykorú király mellé kormányzónak neveztette ki magát. Mindez teljes összhangban állt a rendiségnek immár majd százéves gyakorlatával és a gyakorlat közben kialakult beidegződéssel. A főurak meg lehettek elégedve munkájuk eredményével. Nem is sejthették, hogy a

megválasztott fiatalemberben törököt fogtak, aki egy időre megpróbálja feltartóztatni a fejlődést, az arisztokrácia hatalmának állandó növekedését.

Mátyás hosszú, 32 éves uralmát áttekintve aligha marad kétségünk, hogy megpróbált megszabadulni a mágnások gyámkodásától. Talán különösen hangzik ez a megállapítás főképpen azután, hogy az elmúlt évtizedekben a magyar történettudomány azt állította, hogy centralizált monarchiát próbált meg létrehozni, s ezzel azt a benyomást keltette, mintha Mátyás politikája a nyugat-európai, fejlett gazdasági viszonyokra, erős és szakmailag képzett polgárságra támaszkodó centralizáló törekvésekkel azonos lett volna. Kétségtelen, hogy Mátyás rendet teremtett az országban, soha nem látott színvonalra emelte jövedelmét, Kelet-Közép-Európa legnagyobb állandó zsoldosseregét állította fel. Törekvései annyiból azonosíthatók a francia királyéval, hogy ezekkel az eszközökkel mindketten személyes hatalmukat akarták teljessé tenni, s ilyen értelemben az összehasonlítás elfogadható. De a teljesen eltérő gazdasági-társadalmi szerkezet miatt Mátyás nem támaszkodhatott másra, mint kegyenceire és saját agresszív despotizmusára: a cél megvalósítása terén a különbség óriási!

A főurak hatalmának korlátozása elméletileg két úton lett volna elérhető: (1) alkotmányos változtatásokkal vagy (2) az alkotmány megváltoztatása nélküli gyakorlati intézkedésekkel. Alkotmányos változást - a bírósági eljárást kivéve - Mátyás nem hajtott végre, hacsak azt nem tekintjük annak, hogy a déli határ védelmében felállította a bosnyák (1464), majd a jajcai bánságot vagy, hogy uralma végén természetes fia, Corvin János trónöröklésének biztosítása érdekében a nádor hatáskörét meg-

növelte. A nádor - gondoljunk csak Hédervári Lőrincre - már korábban is rendkívüli tekintéllyel bírt, Mátyás az 1485. évi törvénnyel csak a meglévő állapotot kodifikálta. A többi lépés sem hozott változást a hatalom megoszlásában. Az sem, hogy Mátyás pénzügyi reformjai után a kincstartó már nem a bárók közül került ki (mégis annak számított), hanem hivatalnokként az uralkodó parancsait hajtotta végre. Jelentősebb volt ezeknél az örökös ispánság intézményének elterjesztése, amelyre hamarosan visszatérek.

A mágnásokat már trónra lépte után kihívta maga ellen, amikor nem vette el Garai Annát, hanem ragaszkodott a maga választotta menyasszonyhoz, Podebrád Katalinhoz. Garai megmaradt nádornak, de sértetten távol maradt az udvartól, mire Mátyás egyszerűen felmentette méltósága alól. Merész lépés volt, az első főúri lázadással kellett megfizetnie érte, amelynek során III. Frigyest magyar királlyá választották, s ezzel élete végéig Mátyás elkeseredett ellenségévé tették.

Garai felmentésével Mátyás a gyakorlati utat választotta, amire éppen a sokszor emlegetett kodifikálatlanság adott lehetőséget. A gyakorlati út új emberek kinevezését jelentette, s Mátyás nem kevesebb mint 52 olyan férfit nevezett ki bárói posztra, aki előzőleg maga nem volt az, sőt a legtöbb esetben klánjában sem volt még ilyen. A nagy létszámú együttes a legkülönbözőbb származású és státusú egyénekből állt. Voltak közötte nagybirtokos arisztokraták, akik - mint a Kanizsaiak - 1401 óta nem állítottak bárót, de a Hunyadi-párthoz húztak; voltak olyanok - mint a Szentgyörgyiek -, akik 1459-ben Frigyes mellé álltak, és Mátyás meg akarta őket nyerni. Az új emberek zöme mégsem ezekből

került ki, hanem a köznemesekből, akik a Hunyadi-rokonsághoz tartoztak, pl. a Vingárti Gerébek, akik nem is egy, hanem (a család főpap tagját is beleszámítva) három méltóságviselővel dicsekedhettek. A hatalmasra duzzadt Hunyadi-família köznemes tagjai közül is sokan jutottak bárói posztra, főképpen a familiárisok legmagasabb rétegéből, a várnagyok közül. Legjellemzőbb képviselői ennek a csoportnak a Szapolyaiak, akik közül (ismét egy püspököt is beleértve) három testvér jutott nagy szerephez a politikai életben. S végül nem hiányoztak az *outsider-e*k sem, mint amilyen egy kitért bécsi zsidó kereskedő, Ernuszt János volt, aki az 1467. évi nagy pénzügyi reform előkészítésében működött közre szakértőként, ezt követően kincstartó, majd bán lett.

Régebbi történetírásunk az új emberek felemelésével kapcsolatban azt vallotta, hogy egy bárót Mátyás alacsony sorból, a jobbágyságból emelt fel, s ez a jobbágyfiú lett egyik leghíresebb hadvezére. Kinizsi Pál legendája - a molnárlegényből lett hadvezér - sajnos ugyanúgy nem állja meg a helyét, mint ahogyan a másik hadvezéré, Magyar Balázsé sem. Magyar Balázs apjának ugyan még a nevét sem ismerjük, de testvére, Buzitai Kelemen abaúji kisnemes volt, így a jobbágyszármazást el kell vetnünk. Kinizsi valószínűleg bihari nemesi családból származott. Az uralkodóosztály legfelső körébe az uralkodóosztály alsóbb köreiből kerültek be új emberek a század első felében a tehetősebb nemesek, a másodikban a kisnemesek közül is. A jobbágyság - régebbi irodalmunk kedvelt kifejezésével élve - az alkotmány sáncain kívül rekedt.

A Garai felmentését követő események, Frigyes megválasztása, amelyben a Hunyadi-házzal szem-

ben addig jóindulatú semlegességet tanúsító Újlaki Miklós is részt vett, meggyőzte Mátyást arról, hogy a régi arisztokráciát nem lehet kikapcsolni a hatalom gyakorlásából. A kérdést úgy igyekezett megoldani, hogy ezeknek a régi nagy klánoknak a tagjait bírói méltóságokhoz és udvari tisztségekhez juttatta. Beatrixszal kötött házassága után az utóbbiak legfőbb feladata az udvar fényének emelése volt, akár Budán vagy Visegrádon tartott ünnepélyekről, akár messzire küldött követségekről volt szó. Tulajdonképpen ez is a megnyerés politikájához tartozott. Az ilyen kísérletek azonban nemegyszer balul ütöttek ki. Az erdélyi vajdának kinevezett Szentgyörgyiek és Ellerbach Bertold az 1467. évi erdélyi lázadás értelmi szerzőivé váltak. A megnyerés politikája - ha ez Mátyásról egyáltalán feltételezhető - általában eredménytelennek bizonyult, úgy látszik, sehogyan sem volt elfogadható, hogy ha már házai mágnáscsemete került a trónra, miért éppen abból a klánból került ki, amely csak egy nemzedékkel korábban tört be az arisztokrácia élvonalába. Ahogyan a későbbi II. Pius pápa már 1445-ben megírta: Magyarországon sok kiváló, fényes klán lenne méltó arra, hogy királyt adjon az országnak, márpedig egy országnak csak egy királya lehet[80].

A régi arisztokrácia visszaszorításában Mátyás váratlan „szövetségesre” talált a nagy klánok kihalásában. A sort 1470-ben a Kórógyi- és Cudar-klán indította meg, a Garai (1481) és a Marcali (1488) folytatta. Nagy kiterjedésű birtokaik és váraik a koronára háramlottak, de Mátyás ekkor már fia örökösödéséért harcolt, a birtokokat is többnyire neki adományozta, és - miután a Hunyadi-birtoko-

kát is a herceg örökölte - ezzel a birtokkoncentráció nem csökkent, hanem fokozódott.

A bárói kinevezések terén folytatott politika, a Mátyás elleni lázadások ismétlődése következtében a bárók hivataloskodási ideje a század elejéhez képest erősen megrövidült; az átlagos öt évről háromra csökkent, a legnagyobb mértékben pedig éppen az új családok által betöltött kormányzati posztokon, amelyeknek átlagos hivataloskodási ideje a század eleji három helyett már csak két év volt.

Mátyásnak a mágnásokkal szembeni politikája nem annyira az uralma alatt keletkezett források alapján ítélhető meg, mint inkább utódának, II. Ulászlónak választási feltételeiből, az ún. „farkashidi egyezményből”. Ezt az egyezményt a főurak kötötték, a főpapoknak, köztük a legnagyobb szerepet játszó főkancellárnak, a morva származású Filipec János váradi püspöknek is csak a megfogalmazásban juthatott közreműködési lehetőség, a köznemeseknek még annyi sem. A Farkashidán kiállított és később törvénybe iktatott feltételekben is emlegették Mátyás „káros” újításait és szokásait, és megígértették a megválasztott királlyal, hogy azokat gyökerestül kiirtja. Ugyanazzal a jelenséggel állunk szemben, mint amellyel már Zsigmond halálakor találkoztunk. A látszólagos lojalitás súlyos elégedetlenséget takar, amelyet a halál felszabadított. Ulászló választási feltételeiből világosan kiolvasható, hogy Mátyásnak a mágnásokkal szemben folytatott politikája nem ért célt, sem a régi arisztokrata klánokat nem sikerült megfékezni és a hatalomból kiszorítani, sem az újonnan felemeltekből új, hozzá hűséges arisztokráciát létrehozni.

A sikertelenség első akadálya objektív természetű. Magyarország gazdasági helyzete Mátyás uralma alatt sem változott, jövedelmének növelését egyedül az ország agrárlakosságának adóemelése tette lehetővé, ami azt is jelenti, hogy változatlanul a nagybirtok volt a hatalom és a gazdagság alapja, a nagybirtokok pedig a régi arisztokrácia kezén voltak. A korai, 1459. és 1467. évi lázadások időpontjában Mátyás még nem volt elég erős ahhoz, hogy a hűtlenséget annak rendje és módja szerint fej- és jószágvesztéssel büntesse meg. Amikor úrrá lett az 1467. évi erdélyi lázadáson, az értelmi szerzőket, a Szentgyörgyieket és Ellerbach Bertoldot futni hagyta, és csak a kisebb résztvevőket büntette meg. Uralma második felében már sokkal erélyesebben léphetett fel. Perényi Istvántól elvette hatalmas birtokait, de ez inkább csak elszigetelt jelenség maradt. Ennek következtében az országban egymás mellett két - egymástól szinte minden tekintetben eltérő - arisztokrácia jött létre, a háttérbe szorított régi klánok, amelyek megőrizték hatalmukat és az új emberek, akik nem juthattak hozzá a hatalom alapját alkotó nagybirtokhoz. Az utóbbiak közül Mátyás egyedül a Szapolyaiakkal tett kivételt, őket juttatta hatalmas adományokhoz, így halálakor ezek nem kevesebb mint 18 várral rendelkeztek. A fontos kormányzati méltóságokat az új emberek kapták, ennek következtében a nagybirtok és a politikai méltóság közötti évszázados kapcsolat - szinte azt mondhatnám: azonosság - szűnt meg.

Az eltérő társadalmi háttér nemcsak a nagybirtok, hanem a befolyásos rokonság hiányában jutott kifejezésre az újonnan felemelkedőknél. Régebbi munkámban megpróbáltam a kétféle méltóságviselő egy-egy képviselőjének rokonságát összeállítani.

Ecsedi Báthory István erdélyi vajda és országbíró klánja az Anjou-korban felépítette Ecsed várát, de a politikai pályán csak a mcgyésispánságig jutott. Zsigmond uralmának második felében a mi Istvánunk hasonló nevű apja előbb asztalnokmester (1419-1430), majd országbíró lett (1435-1459). A többségi párthoz, az Ulászlót megválasztókhoz csatlakozott Albert király halála után, amiért Erzsébet királyné nemcsak elcsapta, hanem le is csukatta. Ha kiszabadulása után Ulászló uralma alatt nem is viselt többé méltóságot, a királyi tanácsban kellett működnie vagy legalábbis nagy tekintéllyel kellett rendelkeznie, mert 1442-ben a pápai követtel a török elleni hadjáratról tárgyaló magyar küldöttségnek lett tagja. Kétszer nősült, előbb Tarkői Margitot, majd Bethlen Borbálát vette feleségül. Mindkét klán a tehetős köznemesekhez tartozott, a Tarkőiek ezentúl még a Debreceniekkel és Kompoltiakkal álltak rokonságban. Az országbíró két házasságából hét fiú és három lány született; a legidősebb fiú, András Pálóci Simonnal együtt (1442-1453), majd egyedül volt lovászmester (1460), a legkisebb, Miklós egyházi pályára lépett, szerémi (1469-1475), majd váci püspök (1475-1506) lett. Istvánunk első és másodfokú rokonai között megtaláljuk a Rozgonyiakat, Alsólendvai Bánfiakat és Kompoltiakat, továbbá 12 méltóságviselőt és egy püspököt. Ha birtokaikat is tekintetbe veszem, azt kell mondanom, hogy északon a Pálóciak, az Alföld peremén, Hevesben a Kompoltiak, nyugaton az Alsólendvai Bánfiak tartoztak a nagybirtokos rokonsághoz. Mellettük nagyszámú tehetős köznemes egészíti ki a sort. Báthory Erdélyből elindulva, a Vág völgyéig szinte megszakítás nélkül rokonai földjén utazhatta végig az országot.

Szokoli András köznemesi klánból származott, apja, Péter érte el klánjából elsőnek a báróságot. A mi emberünk Mátyás uralmának végén Szörényi bánként működött előbb a hozzá hasonló Patócsi Bertalannal (1484-1486), majd Mátyás könnyűlovasságának híres parancsnokával, Haraszti Ferenccel (1486-1491). András a nagybirtokos Dóci Péter lányát vette feleségül. Megjegyzem, az ő rokonságát források hiánya miatt sokkal kevésbé ismerjük, mint Báthoryét, de talán eléggé ahhoz, hogy a két báró társadalmi helyzetében megnyilvánuló különbséget érzékelhessük. Szokoli ismert közeli rokonai között csak két nagybirtokos klánt találunk, a Somlyai Báthoryakat és a Losonciakat, és mindösszesen három bárót, akik valamennyien köznemesi származásúak. A rokonság birtokai túlnyomórészt a Tiszántúlon feküdtek, észak felé csak Gömör megyéig terjedtek, s a messzi Dunántúl nyugati részén Egervár vára és a hozzá tartozó birtokok egészítették ki őket.

A feltűnő különbség nem egyedülálló, még akkor >em, ha a két szereplő kiragadott és önkényes példa, mert ami Báthory Istvánra áll, az áll a régi irisztokrácia minden egyes tagjára, s ami áll Szo:oli Andrásra, az áll a többi újonnan felemelkedőre. Mátyás uralmának végén a méltóságviselők ugyan túlnyomórészt az újonnan felkerült klánok tagjai voltak, de - mert ezeket nem a bárók rokonságából válogatta össze - nem voltak képviselői a nagybirtokos arisztokráciának, az élcsapatnak még kevésbé. Csak az uralkodóval volt kapcsolatuk, de nem az ország hatalmasaival, sőt még egymással sem. Ez úgy is megfogalmazható, hogy hatalmuk Mátyás hatalmának volt függvénye, nélküle az

újonnan felemeltek - a Szapolyaiak és Kinizsi kivételével - súlytalanná váltak.

A köznemesek felemelkedésüket és vagyonukat Mátyás kegyének köszönhették, magatartásuk ezt mégsem tükrözte vissza, s ez megint Mátyás politikájának egyik súlyos ellentmondása. A királyi hatalom megszilárdulása ugyanúgy nem fért össze a kodifikálatlansággal, mint ahogyan a mágnások megnövekedett hatalma sem. Ha a köznemesből erdélyi vajda vagy bán lett, akkor magatartásának ideálja nem lehetett más, mint elődei, tehát olyan mágnások, mint Újlaki Miklós vagy Garai, vagy a legjobb esetben Hunyadi János. Amíg azonban az ideálok gyenge királyok uralkodásának idején - és még inkább az interregnum éveiben - saját elképzeléseiket követhették, sőt független politikát folytathattak, az utódok most, Mátyás alatt csak a király politikájának végrehajtói lehettek. Úgy érezhették, hogy a címet és a velejáró fáradságot kapták meg, de szolgálataik alapján megérdemelték volna elődeik gazdagságát és tényleges hatalmát is. Elégedetlenek lehettek a királlyal, s ez éppen a legmagasabbra emelt Szapolyaiaknál nyilvánult meg, akiknek magatartásában jól megfigyelhető a régi arisztokrácia utánzása. A kis számadó deák, Szapolyai Imre, aki Hunyadit szolgálta, még megelégedett azzal, hogy magyar arisztokratákkal állt összeköttetésben, öccse, István már házasságával is - egy tesseni hercegnőt vett el - a Garaiakat utánozta, s később a magyarországi késő gótika egyik legszebb fennmaradt emlékét, a csütörtökhelyi temetőkápolnát építtette meg bécsi mesterrel, ezzel is kifejezésre juttatva gazdagságát, hatalmát és talán életstílusát is. Mátyással való elégedetlensége miatt csatlakozott az erdélyi vajdák lázadásához, majd később Vitéz

Jánoséhoz. Ennek a magatartásnak és pszichózisnak a következménye, hogy Mátyás halála után Csontmezőnél Corvin János ellen a régi arisztokrata Báthory István a Mátyás által felemelt Kinizsi Pállal harcolt együtt.

Az ellentmondásoknak ezzel még távolról sincs vége, mert Mátyás is követett el - mondhatnám, érthetetlen - hibákat a mágnásokkal szembeni politikájában. A szereplők egy része óriási hatalmat kapott a kezébe. Kivételesen Zsigmond is egy személy alá rendelte a szlavón és horvát-dalmát bánságot, amikor ezek élére apósát, Ciliéi Hermannt nevezte ki. Szapolyai ugyanígy egyesítette a két bánságot 1464-1465-ben, ezenfelül még bosnyák kormányzó is volt, 1469-ben Laki Tűz János ezenkívül még ajtónállómester is. Ennek az újszerű kombinációnak a Vitéz János vezette összeesküvés vetett véget 1470-ben. Mátyás vagy nem akarta, vagy nem volt elegendő ereje hozzá, hogy a tanulságot levonja, és Tűz birodalmát Magyar Balázs vette át. Az újszerű kombináció csúcspontja Báthory István egy személyben vajdává és országbíróvá történő kinevezése. Hadd tegyem hozzá, hogy ez az intézkedés Mátyás egyik végzetes tévedése volt.

Ha a magyar mágnásoknak a megnövekedett hatalomhoz már csak a kodifikáció hiányzott, akkor most Mátyás hibáinak felsorolásánál el kell mondani, hogy a kodifikálás első lépéseit ő tette meg, aki igyekezett a régi arisztokrata klánoktól megszabadulni. Az első lépést az örökös főispáni tisztség vagy inkább méltóság adományozása jelentette. Magyarországon azelőtt is voltak örökös főispánok, az esztergomi érsek és a veszprémi püspök, az egyik még az Árpád-korra, a másik I. Károly egy 1313. évi intézkedésére ment vissza. Mind-

két esetben főpapról volt szó, azaz az újonnan kinevezett érsek vagy püspök önműködően, királyi kinevezés nélkül örökölte elődjének megyésispáni lisztét. 1453-ban, amikor Hunyadi lemondott a kormányzóságról, V. László Beszterce örökös ispánjává nevezte ki, s ez volt az első eset, hogy ilyen kinevezést Magyarországon világi ember kapott. Amikor aztán III. Frigyes császár a Szentgyörgyieket meg akarta jutalmazni, őket birodalmi grófi rangra emelte azzal, hogy számukra a vörös pecsétviasz használatát engedélyezte. Frigyes hangsúlyozta, hogy ez a cím (mert többről még nem lehetett szó) magasabbra emeli a Szentgyörgyieket az ország első méltóságánál, a nádornál. A német szokásjog szerint a grófi rang valóban egy sor előjoggal járt együtt, nemcsak a vörös viasz használatával, hanem pl. engedély nélküli várépitéssel. Azon sem csodálkozhatunk, hogy Frigyes éppen a nádort emlegette. A magyar szokásjog ui. nem ismerte a grófi rangot, az előjogok méltóság-tisztség viseléséhez kapcsolódtak. Durvábban úgy is megfogalmazható ez a tétel, hogy a nádor mint a király bárója kevesebb előjoggal bírt, mint a (német jog szerinti) gróf. Hunyadi örökös ispáni tisztsége fiának, Lászlónak halálával, majd Mátyás megválasztásával gyakorlatilag megszűnt. A Szentgyörgyiek grófi címe nem zavart volna sok vizet, az egész kérdés megmaradt volna régebbi (azaz a két főpap által viselt tisztség) állapotánál, ha Mátyás nem újítja fel az apjának adott előjogot. Elsőnek 1463-ban Vitovec János kapta meg Zagorje megye örökös ispánságát, őt 1465-ben Szapolyai Imre Szepes: majd 1467-ben Monoszlói Csupor Miklós (Verőce) és Ernuszt János (Turóc) követte, 1485-ben aztán Alsólendvai Bánfi Miklós, 1487-ben Geréb Péter és

Mátyás kapott hasonló kiváltságot. Mindössze hal esetről volt tehát szó, a következmények azonban - más precedenssel összekapcsolva - mégis messze hatók.

Az örökös ispánság önmagában véve elismerte a mágnásoknak azt az igényét, hogy a királyi tanács tagjai legyenek, a hatalom gyakorlásából, a legfontosabb döntésekből akkor is részt kapjanak, ha semmiféle méltóság-tisztség nem jogosította fel őket erre. Még megválasztásukra vagy delegálásukra sem volt szükség, mint az 1386-i törvény tanácsosainak. Az is világos, hogy ezzel magasabb státushoz jutottak mert a méltóságviselés terhének és felelősségének vállalása nélkül élvezhették pozíciójukat. Gyakorlatilag - ezt többször hangsúlyoztam fentebb - a mágnások ezt a pozíciót már korábban elérték, a felsorolt hat esetnek tehát nem kellene olyan nagy jelentőséget tulajdonítanunk. Egyszerűen bizonyos az uralkodó által kedvelt személy kitüntetésének vagy egy fontos, hűségében nem túlságosan megbízható személy megnyerésének kellene - vagy lehetne - tekinteni, ha egy 1487. évi okmány nem bizonyítaná, hogy rendszerről van szó, amelynek az örökös ispánok is részei.

1487. december 16-án Mátyás egy évre fegyverszünetet kötött Frigyes császár főkapitányával, Albert szász herceggel. A fegyverszüneti szerződésben régi szokás szerint felsorolták Mátyás főpapjait és főurait is, de az eddigiektől teljesen eltérő módon, három csoportban, az első csoportot „hivatalból bárók Magyarországon”, a második *principes in Hungária,* a harmadikat „Magyarország természetes bárói” *(barones natureles in Hungária)* cím alatt. Megjegyzem, a személyeket nevük nélkül állásukkal jelölték, tehát nem azt írták - ahogyan az

addigi gyakorlat megkívánta volna hogy Guti Ország László lovászmester, hanem „a lovászmester úr”. Az elsőben a nádor, az országbíró, az udvar-, a tárnok-, a lovászmester és a kincstartó található, ez tehát megfelel a régi gyakorlatnak, amely a méltóság- és tisztségviselőket tekintette báróknak. A második csoportnál már a latin cím is nehezen magyarázható. A *princeps* fejedelmet, királyt vagy királyi házból való herceget jelentett, szemben a *dux*-szál, amely egyszerűen hercegnek fordítható. Emlékeztetnem kell arra, hogy amikor a Szécsiek a magyar „Herceg” nevet a pápai supplicatiókban és a bécsi egyetem anyakönyvében latinra akarták fordítani, a *dux* szót használták. *Princeps-nek* Ciliéi Ulrikot nevezték, ő azonban német birodalmi herceg volt, ez valamennyire érthető. Azt hiszem - de nem tudom bizonyítani -, hogy itt valamilyen új elnevezést keresett a kancellária, s azt nem találta meg. Ebben a csoportban egyébként a bánok, a rác despota, a temesi és a pozsonyi ispán szerepelt.

A rendszert valójában a két egymással szembeállítható és szembeállított báró fogalom jelenti. Vannak Magyarországon méltóság- és tisztségviselők, akik „hivatalból” bárói státussal rendelkeznek ősidők óta, és vannak, akik „természetes bárók”, azaz születésüknél fogva azok. Garai László fia, Jób pl. semmiféle posztot nem töltött be, de mert Garainak született, járt neki a *baro naturális* cím, és vele együtt a státus is. A státus Garai Jób esetében egy személyre korlátozódott, se testvére, se fia, de még unokatestvére sem volt, elvileg azonban az ő esetében is az egész klánt megillette, a szövegben is „a Garai urak” olvasható. Nem egyének, hanem egész klánok érték el az új hierarchia csúcspontját.

A szerződés szerint Magyarországon 19 termé-

szeles bárói klán található. A sort Újlaki Lőrinc herceg *(dux)* nyitja meg, a címet apjától Újlaki Miklóstól örökölte, akit Mátyás Bosznia királyának címével ruházott fel. Ezután négy *comes* címmel rendelkező klán következik, a Szapolyaiakon kívül meglepetésünkre itt találjuk a „Szentgyörgyi és Bazini comes urakat”, ami azt is jelenti, hogy Mátyás elismerte III. Frigyes adományát. A *comes* szó fordítása nehézséget okoz. A Szapolyaiak esetében nyilván örökös ispánságukról volt szó, biztosak lehetünk abban, hogy a *comes* szó helyes fordítása itt az ispán. Ezt a címet a Szapolyaiak egyébként következetesen használták. A Szentgyörgyiek megőrizték német szokásaikat, és okleveleikből következtetve nyelvüket is, mert az 1487-i szerződésben feltüntetett címük pontosan egyezett azzal, amit saját okleveleikben használtak: „Gráfén von Sankt Georgen und Bösing”; ezt tehát nem ispánnak, hanem grófnak kell fordítani, ahogyan a Gróf megkülönböztető nevet a magyar gyakorlat szerint kiállított iratokban is megtaláljuk. A herceg és gróf/'ispán címnek egyébként nem kell különösebb jelentőséget tulajdonítani, a 14 klán között nyilván nagy különbségek voltak, de ezt nem a cím jelentette, hanem az, hogy Újlaki Lőrinc egymaga 14 vár felett rendelkezett. A négy ispáni vagy grófi klánt még 14 követi, minden esetben a ,,...-i urak” (pl. Báthory urak) fogalmazással. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy az urak címet a szerződés nemcsak Magyarországgal kapcsolatban használta, mert Mátyás alattvalói között a morva „urak” is szerepelnek. Ez a latin kifejezés pontosan megfelelt a cseh szokásjog *páni* szavának, amely nem egyszerűen urat, hanem főurat jelentett, mégpedig már a 14. századtól kezdve kodifikált, széles

körű hatalommal rendelkező státusként. A magyar klánok a szerződés megfogalmazója szemében azonos elbírálás alá estek. Visszatérve a szerződés magyar lajstromára, feltűnő, hogy örökös ispáni címük nélkül szerepelnek az Ernusztok. A névsor egészében tekintve különös keverék. Megtalálhatók benne azok a klánok, amelyek már Mátyás trónra léptekor mágnásoknak voltak tekinthetők (Perényi, Rozgonyi stb.), de olyanok is, amelyek csak Mátyás uralma alatt emelkedtek fel (Szapolyai, Ernuszt stb.). Az utóbbiak közül egy nem is játszott nagyobb szerepet, benyomásom szerint inkább Mátyás presztízse követelte meg bevételüket. Ezek a Paumkirchnerek, akiknek apját Mátyás támogatta Frigyes elleni politikájában, de Frigyes menedéklevéllel Grazba csalta, és ott kivégeztette őt. A szerződés arra is alkalmas volt, hogy ezt az esetet újra az ősellenség orra alá dörgölje.

23. Született bárók (1487-1505)

1487

Alsólendvai Bánfi
Meggyesalji Móric
Losonci
Szentgyörgyi
Újlaki
Garai
Hédervári
Paksi

Perényi
Rozgonyi
Báthory
Guti Ország
Frangepán
Korbáviai

Szapolyai
Ellerbach
Paumkirchner
Ernuszt

1505

Losonci
Szentgyörgyi
Újlaki

Hédervári
Bebek
Drugeth
Drágfi
Szécsi
Perényi
Rozgonyi
■ Báthory
Guti Ország
Pálóci
Kanizsai

Csáky
Gersei Pető
Szapolyai
Ráskai

Buzlai
Telegdi
Somi
Beriszló
Bajnai Both
Balassa
Ákosházi Sárkány

Az egész névsort és szóhasználatot áttekintve megállapítható, hogy szövege az ősi magyar gyakorlathoz ragaszkodott, amikor a felsoroltakat bárónak nevezte, és nem folytatta az interregnum alatti mágnás szó használatát. Minden egyébben új hierarchiát állított fel, amelynek élén a természetes bárók álltak, a méltóságok-tisztségek betöltői csak követték őket. Az arisztokrácia élcsapatát ettől kezdve a természetes bárók alkották, hatalmuk végre kodifikálást nyert. Az új hierarchia érvényesült a farkashidi egyezményben, amelynek 25 megpecsételője közül 12 tartozott a természetes bárókhoz, ugyanakkor hiába keressük a tárnokmestert, a bánokat vagy a pohárnokmestert. Egyedül Újlaki Lőrinc herceg, macsói bán, Ország László lovászmester és Kinizsi Pál temesi ispán található meg közöttük, de talán nem tévedek, ha az elsőről azt hiszem, inkább csak a címet viselte, a második természetes bárói mivolta, a harmadik vezéri képességei miatt került a megpecsételők közé.

Az 1487-i fegyverszüneti szerződésben megnyilvánuló új hierarchiát tényként kell elfogadnunk, ha

nehéz is megmagyarázni. Talán Mátyás korának behatóbb kutatása hozza meg a választ arra a kérdésre, hogyan alakult ki, hogyan alakulhatott ki ez a rendszer olyan uralkodó alatt, aki - ezt számtalan adat bizonyítja - igyekezett megszabadulni a bárók gyámkodásától. Akárhogyan is dől el majd ez a kérdés, azt ismét hangsúlyozni kell, amit már Nagy Lajos és Zsigmond uralkodásával kapcsolatban elmondtam, hogy Mátyás életében ez a rendszer még nem jutott olyan jelentőséghez, mint halálakor. Amikor Bánfi Miklós kegyvesztett lett, sem két évvel korábban kapott örökös ispáni címe, sem az a tény, hogy őt feltétlenül a természetes bárók közé kell sorolnunk, nem mentette meg Mátyás börtönétől. Az új hierarchia először a farkashidi egyezményben funkcionált szabadon, mint ahogyan Nagy Lajos és Zsigmond utódainak megválasztásakor jutott kifejezésre, mennyire elégedetlenek voltak a főurak uralmukkal, vagy hogy II. Pius levelét idézzem újra, mennyire „nem állhatták” már Nagy Lajost és Zsigmondot sem.

Az 1487-i szerződés és az 1490-i farkashidi egyezmény után egy ideig még várniok kellett a mágnásoknak, amíg 1505-ben törvényben először sorolták fel az „ország báróit”. A késedelem nem jelentett különösebb nehézséget, Mátyás halála után hatalmuk így, félig kodifikálva is szabadon érvényesült egy olyan dinasztiából származó király uralma idején, amelyik Lengyelországot fél évszázad alatt kormányozhatatlan nemesi respublikává alakította át. A „báró” szó most ismét új tartalom hordozójává vált, a főrendet jelentette, akit születése jogán illetett meg a döntésekben, a hatalomban való részvétel, s aki egyenrangú társaival változatlanul külön tanácskozott a most oly sűrűn tartott országgyűléseken. A köznemesség a fejlődés új fordulata láttán megfogalmazta a maga álláspontját, amikor Werbőczi a Hármaskönyvben kifejtette, hogy Magyarországon „minden... báró úr és a többi mágnás, nemes és előkelő nemességükre és világi javaikra nézve a szabadság, a kivételesség és adómentesség egy és ugyanazon előjogát élvezik; nincs is valamely úrnak nagyobb, és valamely nemesnek kisebb szabadsága”[81], „igazi bárónak” pedig a méltóság- és tisztségviselőket ismerte el[82], akik „közelebb állnak vagy ülnek a királyhoz, és legelőször szólnak a tanácsban, a közjó előmozdításában és a haza védelmében előbb állnak a többi nemesnél, és méltóságuknál és hatalmuknál fogva méltán azok fölé emelkednek”[83]. Az ilyen jogi fikciók azonban nem változtattak a tényleges helyzeten.

A főrend jogállása hosszú fejlődés eredményeként jött létre. Alapját még az Árpád-kori uralkodók bőkezű adományaiban, a 12. század derekán megindult bevándorlásban, a tatárjárás utáni várépítési versenyben kell keresni. A Mátyás alatt kialakult, majd a Jagellók alatt kodifikált jogállás haszonélvezői közül kevesen indultak ilyen korán, az 1487. évi névsorban mindössze négy ilyent találunk (Szentgyörgyi, Losonci, Megyesalji, Alsólendvai Bánfi). Az Anjouk új kormányzati rendszere és Zsigmond pártpolitikája emelte fel többségüket (Újlaki, Garai, Hédervári, Paksi-Perényi, Rozgonyi, Báthory, Guti Ország, Frangepán és Korbáviai), hatalmukat az interregnum növelte meg, tette őket mágnássá.

Az 1505. évi jegyzéket látva feltűnő a „bárók” számának megnövekedése: majd egyharmaddal lettek többen. Az újonnan szereplők többsége köznemesi származású volt, felemelkedésüket a Jagellók gyenge kezű uralma tette lehetővé. Még feltűnőbb a szereplő klánok kicserélődése, ezt az arisztokrata klánok egy részének - így a régiekből az Újlakiak (1524) és Rozgonyiak (1521), az újabbak közül az Ellerbachok (1499) - kihalása segítette elő. Mire húsz évvel később a mohácsi csatában a középkori királyság elbukott, egy összetételében újnak és ennek következtében fiatalnak nevezhető arisztokrácia állt szemben a törökkel. Az általános politikai magatartást ez a tény biztosan befolyásolta, és talán a kutatás egyszer azt is kideríti majd, miért viselkedett ez a Mohács előtti arisztokrácia olyan hasonlóan a bolgár, a szerb és a román arisztokráciához, amelyek egyenként és összességükben anynyira megkönnyítették az oszmán hódítás sikerét.

Jegyzetek

1. Kézai Simon mester magyar krónikája. 87. 1.
2. Képes Krónika. 91. 1.
3. Sopron vármegye története. Oklevéltár. I. 1. 1.
4. Török J.: Magyarország prímása. II. 26. 1.
5. Árpád-kori új okmánytár. VI. 485. 1.
6. Anonymus: Gesta Hungarorum. 84., 123. 1.
7. Kézai Simon mester magyar krónikája. 46-47. 1.
8. Anonymus: Gesta Hungarorum. 106. 1.
9. Árpád-kori legendák és intelmek. 57. 1.
10. Uo. 59.1.
11. Képes Krónika. 122. 1.
12. Kumorovitz L. B.: A zselicszcntjakabi alapítólevél 1061-ből.
13. Uo. 79. 1.
14. Freisingi Ottó krónikája. 108. 1.
15. Anonymus: Gesta Hungarorum. 120-121.1.
16. Karácsonyi J.: Magyar nemzetségek... I. VII. 1.
17. III. Béla emlékezete. 85. 1.
18. Freisingi Oltó krónikája. 108. 1.
19. Hóman B. (-Szekfű Gy.): Magyar történet. I. 475. 1.
20. Anonymus: Gesta Hungarorum. 83. 1.
21. Sweeney, J. R.: Magyarország és a keresztes hadjáratok...
22. Marczali H.: Magyarország története... II. 526.
23. A tatárjárás emlékezete. 117-118. 1.
24. Uo. 120. 1.
25. Fehér megyei történeti évkönyv. VI/1972. 19. 1.
26. A tatárjárás emlékezete. 117. 1.
27. Uo. 114. 1.
28. Fügedi E.: Vár és társadalom... 19. 1.
29. Uo. 21. 1.
30. Uo. 51. 1.
31. Uo. 19. 1.
32. Marczali H.: Magyarország története... II. 526. 1.
33. Fügedi E.: Vár és társadalom... 41. 1.
34. Szenpétery I.: Magyar oklevéltan. 81.1.
35. Árpád-kori és Anjou-kori levelek... 168. 1.
36. Árpád-kori új okmánytár. III. 247. 1.
37. Karácsonyi J.: Magyar nemzetségek... I. 326. I.
38. Kristó Gy.: A feudális széttagolódás... 179. 1.
39. Kurcz Á.: A magyar lovagi kultúra kérdései. 87. 1.
40. Uo. 72.1.

41. Werbőczi István Hármaskönyvc. II. rész. 6. c. 12. §
42. Hajnik I.: A magyar bírósági szervezet és perjog... 21. 1.
43. Az adatokat Magyar Eszter kandidátus szívességének köszönöm.
44. Turul 5/1887. 150. 1.
45. Kurcz A.: A magyar lovagi kultúra kérdései.
46. Hajnik I.: A magyar bírósági szervezet és perjog... 62. 1.
47. Hédervárу-oklevéltár. I. 312. 1.
48. Karácsonyi J.: Magyar nemzetségek... I. 226. 1.
49. Uo. II. 439. I.
50. Jogtörténeti Közi. 1/1969. 298-299. 1.
50/a. A három Villani krónikája. 263. 1.
51. Idézi Hóman B. (-Szekfű Gy.): Magyar történet. II.[2] 262. 1.
52. Pór A.: Nagy Lajos király halálos betegsége. 201. 1.
53. Uo. 212. 1.
54. Pl. Fejér, CD X/l. 73. 1.
55. Pór A.: Ifjabb Erzsébet királyné, Nagy Lajos király felesége. 917. 1.
56. Országos Levéltár, Dl. 60. 405.
57. Monaci Lőrincz krónikája Kis Károlyról. 138-139. 1.
58. R. Kiss I.: Az 1386-ik évi országgyűlések. 721-735. 1.
59. Decreta regni Hungáriáé. II. 151. 1.
60. Mályusz E.: Zsigmond király uralma Magyarországon. 24.1.
61. Uo.
62. Uo. 38. 1.
63. Zichy-oklevéltár. V. 255. 1.
64. Baranyay B.: Zsigmond király ún. Sárkány-rendje. 575. 1.
65. Uo. 577. 1.
66. Engel P.: Királyi hatalom és arisztokrácia... 51. I.
67. Hóman B. (-Szekfű Gy.): Magyar történet. II. 383. 1.
68. Decreta regni Hungáriáé. II. 168. 1.
69. Eckhart F.: Magyar alkotmány- és jogtörténet. 41. I.
70. Uo.
71. Magyar humanisták levelei. 172-173. 1.
72. Benda K.-Fügedi E.: A magyar korona regénye. 74-75. 1.
73. Uo. 74. 1.
74. A korona elrablása. 44-45. 1.
75. Uo. 51. 1.
76. Thuróczy János: A magyarok krónikája. 372-373. 1.
77. Kubinyi A.: A kaposújvári uradalom... 3. 1.
78. Decreta regni Hungáriáé. II. 354-355. 1.
79. Pannonhalmi rendtörténet. III. 50. I.
80. Fügedi E.: Uram, királyom... 42. 1.
81. Werbőczi István Hármaskönyve I. 2.1. §
82. Uo. I. 94.1-2. §
83. Uo. I. 2.3. §

Források és irodalom

1. FORRÁSOK

Anonymus: Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Pais Dezső fordítása. Bp. 1975.
Árpád-kori és Anjou-kori levelek, XI-XIV. század. (Szerk.: ^ Makkai L. és Mezey L.) Bp. 1960. (Nemzeti Könyvtár)
Árpád-kori legendák és intelmek. (Szerk. Érszegi G. fórd. Kurcz ^ A.) Bp. é. n. (1983)
Árpád-kori új okmánytár. (Kiadja Wenzel G.) I-XII. Pest 1860—74. (Monumenta Hungáriáé Historica)
III. Béla emlékezete. (Szerk. Kristó Gy., Makk F., Marosi E.) Bp. 1981. Bossányi Á.: Regesta supplicationum. A pápai kérvénykönyvek magyar vonatkozású okmányai. I—II. Bp. 1916-18.
Decreta regni Hungáriáé. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1001-1457. (Ed. Dőry F., Bónis Gy., Bácskai V.) Bp. 1976. Publicationes archivi nationalis Hungarici. Fontes 11.
Fejér, Georgius: Codex Diplomaticus Hungáriáé Ecclesias Ticu-set Civilis. I-XI. Buda 1829-1844.
Freisingi Ottó krónikája. (Ford. Gombos F. A., Irsik J., Vajda Gy.) Bp. 1912.
Gombos, A. F.: Catalogus fontium históriáé Hungaricae aevo regnum et ducum ex stirpe Árpád descendentium A. D. 800-1301. I-III. Bp. 1937-38.
A három Villani krónikája. (Ford. Rácz M.) Bp. 1909.
A Héderváry-család oklevéltára. (Közli Radvánszky B. és Závodszky L.) I-II. Bp. 1909-22.
Karácsonyi B.-Kristó Gy.: Oklevelek a Csák-territorium történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis. Historica. 36/1971.
Képes Krónika. (Szerk. Mezey L., ford. Geréb László) Bp. 1964.
Kézai Simon mester magyar krónikája. (Ford. Szabó K.) Pest 1868.
A korona elrablása. Kottanner Jánosné emlékirata 1439-1440. (Ford. Mollay K.) Bp. 1978.
Magyar humanisták levelei. (Szerk. V. Kovács S.) Bp. 1964.
Monaci Lőrinc krónikája Kis Károlyról (Szerk.: Gombos A. F., ford. Márki S.) Bp. 1910. (Középkori krónikások)
Sopron vármegye története. Oklevéltár. (Szerk. Nagy I.) I—II. Sopron 1889-91.
A tatárjárás emlékezete. (Szerk. Katona T.) Bp. 1981. (Bibliotheca Historica)

A XV. századi pápák oklevelei. (Kiadja: Lukcsics P.) I—II. Bp 1931-38.
Thuróczy János: A magyarok krónikája. (Ford. Horváth J.) Bp 1978. (Bibliotheca Historica)
Werbőczy István Hármaskönyve. (Ford. Kolosvári S., Óvári K , Jegyz. Márkus D.) Magyar Törvénytár 1000-1895. Bp. 1897
A Gróf Zichy-család id. ágának okmánytára. (Szerk. Nagy I. cl alii) I-XII. Bp. 1872-1931.

2. IRODALOM

Bak J. M.: Königtum und Stände in Ungarn im 14-16. Jahrhundert. (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa VI.) Wiesbaden 1973.
Baranyai B.: Zsigmond király ún. Sárkány-rendje. Századok 59-60/1925-26. 561-591., 681-719. 1.
Benda K.-Fügedi E.; A magyar korona regénye. Budapest, 1979.
Bertényi I.: Az országbírói intézmény története a XIV. században. Bp. 1976.
Bónis Gy.: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár, é. n..(1947)
Bónis Gy.: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. .1971.
Csorna J.: A magyar heraldika korszakai. Bp. 1913.
Dercsényi D.: Nagy Lajos kora. Bp. é. n.
Dümmerling Ö.: A kismartoni középkori vár. Soproni Szemle 14/1960. 80-87. 1.
Eckhart F.: A szentkorona eszme története. Bp. 1941.
Eckhart F.: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp. 1946.
Elekes L.-Léderer E.-Székely Gy.: Magyarország története I. Az őskortól 1526-ig. Bp. 1961. (Főiskolai tankönyv)
Engel P.: A magyar világi nagybirtok megoszlása a XV. században. Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei 4/1968. 337-357., 5/1971. 291-313. 1.
Engel P.: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmondkorban (1387-1437). Bp. 1977. (Ért. a törttud. köréből, Új sor. 83.)
Engel P.: A honor. A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez. Történeti Szemle 1981. 1-19. 1.
Engel P.: Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. Századok 116/1982. 880-920. 1.
Engel P.: Vár és hatalom. Az uralom territoriális alapjai a középkori Magyarországon. Világosság 1984. 288-295., 367-375. 1.

Fraknói V.: A Hunyadiak és a Jagellók kora. A magyar nemzet története. (Szerk. Szilágyi S.) IV. Bp. 1896.
Fügedi E.: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Bp. 1970.
Fügedi E.: Uram, királyom... Bp., 1974.
Fügedi E.: Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon. Bp. 1977. (Ért. a törttud. köréből, Új sor. 82.)
Fügedi E.: Királyi tisztség vagy hűbér? Történeti Szemle 1982. 483-509.
Gábor Gy.: A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt. Bp. 1908.
Gárdonyi A.: I. Károly király nagypecsétjei. Turul 25/1907. 30-57.
Gárdonyi A.: A királyi titkos kancellária eredete és kialakulása Magyarországon. Századok 48/1914. 89-106., 174-176.
Gerics J.: A magyar királyi kúriai bíráskodás és központi igazgatás Anjou-kori történetéhez. Jogtörténeti tanulmányok 1/1966. 285-306.
Györffy Gy.: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948.
GyöríTy Gy.: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959. (A Magyar Néprajzi Társaság könyvtára)
Györffy Gy.: István király és műve. Bp. 1977.
Györffy Gy.: Anonymus társadalmi szemlélete. Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. (Szerk. Székely Gy.) Bp. 1984.
Hajnik I.: Az örökös főispánság a magyar alkotmánytörténetben. Bp. 1888. (Ért. a törttud. köréből XIII/10)
Hajnik I.: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt. Bp. 1899.
Holub J.: A főispán és alispán viszonyának jogi természete. Fejérpataky Emlékkönyv Bp. 1917. 186-211.
Hóman B.: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Bp. 1921.
Hóman B.-Szekfű Gy.: Magyar történet. I. Bp. 1939.
Istványi G.: A generális congregado. Levéltári Közlemények 17/1939. 50-83., 18-19/1940-41. 179-207.
Karácsonyi J.: Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I-III. Bp. 1900-1901.
Karácsonyi J.: A sajómezei csatában elesett esztergomi érsek nemzetsége. Turul 23/1905. 86.
Keresztes K.: A Rozgonyiak. Turul 40/1926. 19-27.
R. Kiss I.: Az 1386. évi országgyűlések. Századok 47/1913. 721-735.
Kristó Gy.: Csák Máté tartományúri hatalma. Bp. 1973.
Kristó Gy.: A Kőszegiek kiskirálysága. Vasi Szemle 1975. 251-268.

Kristó Gy.: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp 1979.
Kubinyi A.: A kaposvári uradalom és a Somogy megyei familiárisok szerepe Újlaki Miklós birtokpolitikájában. Adatok a XV. századi feudális nagybirtok hatalmi politikájához. Somogy megye múltjából 4/1973. 3-44.
Kumorovitz L. B.: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-bői. Tanulmányok Budapest múltjából. 16/1964. 43-81.
Kumorovitz L. B.: Osztályok, címek, rangok és hatáskörök alakulása I. Lajos király kancelláriájában. Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. (Szerk. Székely Gy.) Bp. 1984. 293-330.
Kumorovitz L. B.: I. Lajos királyunk 1375. évi havasalföldi (és „török”) háborúja. Századok 117/1983. 919 979.
Kurcz Á.: A magyarországi lovagi kultúra kérdései (13-14. század). Kéziratos kandidátusi dissz. Akadémiai Kézirattár Bp. 1976.
László Gy.: A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944.
Lukács Zs.: A Szent-László legenda a középkori magyar falfestészetben. Athleta pátriáé (Szerk. Mezey L.) Bp. 1980. 161-204.
Madzsar I.: Ernuszt János és háza Budán. Századok 52/1918. 56-71. '
Mályusz E.: A magyar társadalom a Hunyadiak korában. A hűbériség és rendiség problémája. Mátyás király emlékkönyv. (Szerk. Lukinich I.) Bp. é. n. (1940) 309-433.
Mályusz E.: A magyar rendi állam Hunyadi korában. Századok 91/1957. 46-123, 529-608.
Mályusz E.: Zsigmond király központosítási törekvései. Történeti Szemle 1960. 162-192.
Mályusz E.: A négy Tallóci fivér. Történeti Szemle 1980. 531-576.
Mályusz E.: Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp. 1984.
Márki S.: Mária Magyarország királynéja. Bp. 1885. (Magyar történelmi életrajzok)
Marczali H.: Magyarország története az Árpádok korában. A magyar nemzet története. (Szerk.: Szilágyi S.) II. Bp. 1896.
A pannonhalmi Szent-Benedek rend története I—XIII. (Szerk. Erdélyi L. Bp. 1902-1912.)
Pór A.: A Nagymartoniak. Turul 7/1889. 57-69.
Pór A.: Az Osl nemzetség története a XIII. és XIV. században. Turul 8/1890. 153-200.
Pór A.: Kanizsai István zágrábi püspök. Katholikus Szemle 5/1891. 37-71, 194-235.

Pór A.: Nagy Lajos 1326-1382. Bp. 1892. (Magyar történelmi életrajzok)
Pór A.: Ifjabb Erzsébet királyné, Nagy Lajos király felesége. Századok 29/1895. 833-844, 902-921.
Pór A.: Kis Károly és Erzsébet utolsó évei. Századok 30/1896. 129-147.
Pór A.-Schönherr Gy.: Az Anjou-ház örökösei. A magyar nemzet története. III. (Szerk. Szilágyi S.) Bp. 1896.
Pór A.: Nagy Lajos király halálos betegsége. Századok 36 1902. 209-214. 1. ^
Reiszig E.: Az Újlaki család. Turul 57/1943. 1-13, 56-65. 1.
Reiszig E.: A Felsőlendvai Szécsi család. Turul 56/1942. 33-42, 63-73. '
Schiller B.: Az örökös főrendiség eredete Magyarországon. Bp. 1900.
Sweeney, J. R.: Magyarország és a keresztes hadjáratok a 12-13. században. Századok 118/1984.
Szabó D.: Albert királlyá választása. Fejérpataky emlékkönyv Bp. 1917.
Szabó I.: A prédium. Agrártörténeti Szemle 5/1963. 1-44, 301-331. ^
Szekfű Gy.: Serviensek és familiárisok. Bp. 1912. (Ért. a törttud. köréből) (XXIII/3.)
Szentpétery I.: A kancelláriai jegyzetek az Anjou-kori gyakorlatunkban. Károlyi emlékkönyv Bp. 1933.
Szentpétery I.: Az országos tanács 1401-ben. Századok 38 1904. 759-767.
Szentpétery I.: Magyar oklevéltan. Bp. 1930. (A magyar történettud. kézikönyve II. 3.)
Török J.: Magyarország prímása. Pest, 1859.
Vargyas L.: Kutatások a népballada középkori történetéhez. II. A honfoglaláskori hősi epika továbbélése balladáinkban. Ethnográfia 71/1960.
Wenzcl G.: Stibor vajda. Életrajzi tanulmány. Bp. 1874. (Ért. a törttud. köréből IV/2.)
Wertner M.: Az ónodi (Bölcsi, Szamosszegi) Czudarok genealógiája. Turul 9/1891. 141-145.
Wertner M.: A Garaiak. Századok 31/1897. 902-938.
Wertner M.: Az Árpád-kori megyei tisztviselők. Történelmi Tár 1897. 439-486^653-679, 1898. 105-133.
Wertner M.: Az Árpád-kori udvari tisztviselők sorozata. Történelmi Tár 1899. 638-678.
Wertner M.: A Horvátiak elei. Századok 31/1897. 514-518.
Wertner M.: A Báthoryak családi történetéhez. Turul 18/1900. 6-29.

Wertner M.: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I—III. Temesvár 1891.
Wertner M.: Az Árpád-kori bánok. Századok 43/1909. 377-415, 472-494, 555-570, 656-680, 747-757.
Zolnay L.: Donch mester és a Balassák ősei. Turul 51/1937. 22-39.

Táblák és ábrák jegyzéke

1. Ősnemzetségek és bevándoroltak közötti házasságok
2. A tatárjárás előtti püspökök
3. II. András méltóság- és tisztségviselőinek három metszete
4. Három főúr tisztségviselése
5. II. András főtisztviselőinek ispánságai
6. IV. Béla méltóság- és tisztségviselői
7. Az 1242-1300 között felépített várak megoszlása
8. Arisztokrata származású püspökök (1241-1299)
9. Pok nembeli Meggyesi Simon bán származása
10. Az Ákos nembeli Bebek- és Csetneki-klán
11. Az Anjouk báróinak és ispánjainak származása (1323-1382)
12. I. Károly és Nagy Lajos báróinak belső köre
13. Az Anjou-kori méltóságviselők igazgatta megyék és várak (1330-1375)
15. A Nekcsei-Garai-Gilétfi rokonság
16. Zsigmond báróinak és ispánjainak származása
17. Zsigmond bárói klánjainak származása
18. A Perényiek méltóság- és tisztségviselése
19. A Kompoltiak méltóság- és tisztségviselése
20. A Sárkány-rend tagjainak várai (1408)
21. Négy vagy annál több vár birtokosai (1437)
22. Négy vagy annál több vár birtokosai (1408)
23. Született bárók (1487-1505)

1. térkép Gilétfi Miklós nádor körútja (1347)
2. térkép Zsigmond váradománya Stibor vajda és Ciliéi Hermann részére

Abasár 33, 56
Adorján 141, 143
Appony 162
Aragónia 14
Aranyosmeggyes 233
Ascoli 268
Augsburg 39
Aversa 268
Avignon 212, 213, 242, 263

Baglyaskő 195
Bajmóc 139, 164, 204
Balogvár 168
Bátaszék 345, 356
Bátmonostor 224
Bátorkő 159, 195, 196, 355
Bazin 140, 206
Bécs 360
Becse 224
Bekecs 58
Beletinc 354, 356
Bene 168
Benvenuto 268
Berencs 201
Berettyó 325
Beszterce 202, 223
Bologna 279
Borostyán 128, 151, 152, 298
Buda 61,167,185,195,256, 278, 284, 345, 346, 356, 374
Bulgária 189

Caserta 14

Csabarákos 58, 60
Csáktornya 195
Csákvár 23, 27, 157
Csehország 193, 369
Cseklész 140
Csesznek 159, 195, 201
Csetnek 235
Csókakő 159, 195, 206, 356
Csontmező 380
Csütörtökhely 379

Dalmácia 189
Debrecen 182, 256
Debregeszt 354, 356
Délvidék 285, 320
Derspalota 140, 141
Detrekő 161
Diószeg 125
Divény 168
Dobra 151, 152
Dombó 195
Dombrád 58, 60
Döbrököz 195
Dömös 62
Drégely 139, 142, 168
Dunajec 195

Ecscd 250, 377
Ecseg 168, 252
Egervár 378
Egyed 125
Elefánt 225
Erdély 149, 150, 156, 214, 244, 245, 284
Esztergom 11,61,184,305

Farkashida 375, 387, 388
Fehérvár 75, 131, 155, 182, 186, 284, 285, 288, 355, 356
Feketehalom 150
Föveny 155, 156
Franciaország 209
Futak 365
Fülek 113,126,168
Füzér 113, 126

Galgóc 175, 196, 355
Galícia 66, 82, 85, 189
Gencse 58
Gesztes 159, 195, 206, 356
Gimes 138-140, 164, 279
Gömör 279
Graz 385
Gubacs 58, 60
Gut 17

Győr 61, 355

Halics 150
Hédervár 206
Hegyesd 356
Holics 201
Hollókő 168, 195
Hortobágy 58
Horvátország 52, 189, 273, 292
Hölgykő 201
Hradek 139, 164
Hricsó 164
Hrussó 162

Isaszeg 150
Itália 195, 273

Kabold 113,159
Kál 21
Kalocsa 39
Kanizsa 297
Kaposújvár 354
Kaposvár 356
Kapronca 153
Kapuvár 298, 329
Kassa 126, 167, 256, 346, 352
Kékes 166, 172-174
Kerekegyháza 238
Kesselőkő 204
Kismarton 298, 299
Komárom 168, 195
Körmöc 193
Körösszeg 204
Kőszeg 151, 180
Krakkó 346

Lánzsér 156
Léka 151, 298
Lelesz 318
Lendva 138
Lengyelország 229,274, 278, 297, 345, 388
Léva 224
Levelek 58
Lietava 164
Litva 139, 142, 168
Litvánia 187
Lodoméria 189
Losonc 126
Lubló 238

Magyaróvár 298
Makra 58
Máramaros 233
Mezőcsát 56
Mohács 292, 293, 333, 389
Moldva 196, 240
Morvamező 157
Morvaország 165, 316
Muhi 121, 144, 231

Nagybánya 193
Nagyszombat 274, 331
Nándorfehérvár 343, 365
Nápoly 187, 258, 279, 284, 285
Némedi 58
Németújvár 34, 35, 152
Nevegy 59
Nikápoly 299

Nyék 195
Nyitra 167, 225

Óbuda 41, 61, 184, 224, 274
Oroszlánkő 164

Pécs 61
Pekér 119
Pelsőc 235
Pepardon 140
Pest 61
Pétervására 126

Poltár 126
Pozsega 237
Pozsony 161, 166, 284, 331
Pöstyén 139, 164
Prága 369
Privigye 139, 164, 204
Pród 58
Przemysl 40

Radna 71
Ragyolc 239
Raholca 355
Rajec 139, 164
Ráma 189
Rátót 17
Riade 39
Rohonc 194
Róma 360
Rov 298
Rozgony 167, 177, 182, 186, 232, 238, 256, 326

Saint Denis 186
Sajóvelezd 139
Sarud 21 -
Sárvár 298
Selmecbánya 71,91,178
Sempte 201
Siklós 308
Simontornya 195, 298
Sírok 168
Solymár 195
Sólyomkő 141, 143
Somoskő 195
Sopron 61, 331
Spalato 82
Stepkfalva 239
Stíria 149
Stomfa 199

Szada 58
Szalónak 151, 152
Szarvkő 298
Százd 56, 57, 59, 61, 62, 64, 129
Szeged 369
Szekcső 194
Szekeres 57, 58, 64
Szenice 158
Szentföld 13, 42, 50, 51, 80, 87,265,366 /
Szentgyörgy 140,206
Szentvid 128, 151, 152
Szepeshely 281
Szerbia 189
Szigliget 356
Szihalom 57-60
Szlavónia 52, 152, 273, 292, 298
Szolnok 61
Szörnycg 58, 59
Sztrigó 151, 195
Szucsány 164

Tamási 194, 354
Tapolcsány 158, 173, 204
Tata 195
Temesvár 184, 301, 325
Temctvény 196, 355
Tihany 47
Trencsén 162, 164, 169
Türingia 21

Ugróc 161, 181
Újlak 355

Valkó 195, 225, 354
Varasd 357
Varin 164
Várkony 48
Várna 345, 356
Várpalota 355
Vasvár 61
Vécs 113
Velence 268, 277, 287
Vcncse 58, 60
Vencsellő 58, 59
Vértesszentkereszt 157
Veszprém 11,61, 156, 167
Visegrád 165, 166, 168, 184, 185, 193, 210, 212, 224, 228, 257, 302, 305, 350, 374

Visk 168
Vitány 356
Vöröskő 161, 162, 181

Zágráb 357
Zalafő 194, 239
Zára 252,278
Zaszlop 298
Zeng 284
Zólyom 126, 171, 274, 346, 352
Zselic-Szentjakab 34, 37, 56, 57, 62
Zsurk 58, 60

Aba nemzetség 27, 33, 159
ágait *lásd* Bork-Budun, Csobánka, Losonci
tagjait *lásd* Aba (Nagy vagy Szép), Amadé, Andor, Lőrinc, Péter, (Aba) Sámuel, (Szikszai) Péter
Aba (Nagy vagy Szép) (Aba nb) 167
Aba Sámuel (Aba nb) 23-24, 27, 33, 36, 56
***Abu Hamid* arab író 71**
Achilles, fehérvári prépost (Hontpázmány nb) 141, 148
Adorján, budai prépost 50
Ajtony 27, 29
Ákos nemzetség 144
ágait *lásd* Bebek-Csetneky, Kun
tagjait *lásd* Benedek, Domonkos, Ernye, István, II. István, (Kun) Miklós, Máté, Micsk, Szár Detre
Ákosházi Sárkány család 386
Ákos mester, budai prépost (Ákos nb) 233-234
Albert király 317, 335-344, 352, 355, 377
Albert lovag 14-17, 21
IV. Albert osztrák herceg 335
Albert szász herceg 382
Alexandra tesseni hercegnő 362, 370
Álmos herceg 62
Álmos vezér 79
Alsáni család 306, 312
Alsáni Bálint bíboros, pécsi püspök 278, 280-281, 283
Alsáni János macsói bán 261, 313
Alsáni Pál macsói bán 284
Alsólendvai Bánfi család 363, 377, 385, 389
Alsólendvai Bánfi Miklós, örökös ispán 381, 387
Alsólendvai Bánfi Pál, udvarmester 370
Amadé (Aba nb) 156, 167, 173, 179, 182, 194-196, 202, 238
Amadé (Pok nb) 148-149
Amadéfi család 180
Andor (Aba nb) 113, 126
Andor* országbíró, Serafil fia 118
András, erdélyi püspök 251
András herceg, I. Káfoly fia 273
András, Ivánka fia 139
I. András király 13, 46-48
II. András király 21, 39, 42, 50, 72-74, 77, 79-85, 87-89,

91-93, 96, 98-99, 101-102, 105-111, 113-116, 119-120, 140, 144-145, 150, 154, 157, 202, 214, 222, 231, 241, 248, 253, 258, 366, 368
III. András király 15, 143, 155-156, 161-163, 165, 167, 170, 172, 176, 183, 186, 190, 237, 239
Anna, IV. Béla király lánya 150-151
,Anna, a Pok nb. III. Móric lánya 232
Anonymus 23-24, 41-42, 78-79
Antal, újvári ispán 66
Apaj bán (Gutkeled nb) 42, 118
Arnot, nádor (Hahót nb) 116
Árpád vezér 23, 41
Athfy ág (Balog nb) 168
Attila 41
Atyusz, udvarispán (Vázsony nb) 87, 94-95

Bágyon, pohárnokmester 119
Bajnai-Both család 386
Balassa klán 386
Balassa nemzetség 159, 164, 171
Balduin, pohárnokmester (Rátót nb) 119-120
Balog nemzetség 13, 225
ágát *lásd* Athfy
tagját *lásd* Miklós, Szécsi klán
Báncsa nemzetség 32
tagjait *lásd* István, Vince
Bánfi klán *lásd* Alsólendvai, Losonci
Bánk bán (Bor-Kalán nb) 83-86, 93-95, 107, 116
Barbarossa Frigyes császár 49
Bárius Miklós, pécsi püspök 370
Barleus (Divék nb) 162-163
Bás, ispán 181
Báthory család (Ecsedi) 250, 385-386, 389
Báthory András, lovászmester 377
Báthory Borbála 377
Báthory István, erdélyi vajda, országbíró 377, 380
Báthory László 232
Báthory Miklós, szerémi, majd váci püspök 377
Báthory család (Somlyai) 378
Báthory István, erdélyi fejedelem 377-378
Beatrix királyné, Mátyás király felesége 374
Bebek-Csetneky ág (Ákos nb) 233-235
Bebek Detre, nádor 304-305, 320, 335, 348
Bebek György, királynéi tárnokmester 247, 278
Bebek Imre főkapitány, orosz vajda 278, 346
Becse-Gergely nemzetség 224

Becsei vagy Bátmonostori család 224
Becsei Imre 224, 239
Becsei Töttös, ajtónállómester 212, 224, 239, 246, 248
Becsend bán (Hontpázmány nb) 140
Beje nemzetség 148
tagját *lásd* Farkas
Bekény, Pál fia (Hontpázmány nb) 140
I. Béla király 48
III. Béla király 14-15, 41, 49-50, 53, 66, 68-69, 72, 76, 79, 83, 88, 92-93, 111, 113, 116, 184, 189, 227
IV. Béla király 57, 66, 85-86, 89, 91-92, 101, 108, 110, 116, 119-121, 123-124, 126-127, 130, 139, 142-145, 149-152, 154, 157, 176, 181-182, 184, 187, 189, 231-233, 323
Béla macsói herceg 154, 187
Benedek (Ákos nb) 234-235
Benedek, alországbíró (Pápa nb) 42
Benedek, Korlát fia 32, 82, 93-94, 128
Benedek, váradi püspök (Osl nb) 38, 148
Benedek, veszprémi püspök (Rád nb) 148
Bényi ág (Hontpázmány nb) 139, 160, 163, 170-171, 181, 223
Beriszló klán 386
Bertalan, váradi püspök (Mezőpilis nb) 148
Bertold meráni herceg, Gertrúd királyné öccse 21, 81-84, 86-87, 94
Bessenyő klán 322 .
Bessenyő Pál, szlavón bán 312
Besztereci ág (Hontpázmány nb) 140, 223
Boleszló, esztergomi érsek 219, 241
Borsa nemzetség 156, 159
tagját *lásd* Borsa Kopasz
Borsa Kopasz (Borsa nb) 156, 159, 168, 182, 194, 232, 256
Bór-Kalán nemzetség 23, 28, 116
tagjait *lásd*, Bánk, Kalán, Pósa
Bork-Badun ág (Aba nb) 168
Bozóky ág (Hontpázmány nb) 139, 168, 223
Brankovics klán 327
Brankovics György, szerb despota 343, 353, 365
Búzád, szlavón bán (Hahót nb) 94
Buzitai Kelemen 373
Buzlai klán 386
Buzlai László, lovászmester 363
Buzlai Mózes, ajtónállómester 364

Chátillon Anna királyné, III. Béla király első felesége 49
Cikó, tárnokmester 208
Ciliéi klán 309, 313-314, 322, 325, 327-329,334, 343-345, 350, 352, 363-364

Ciliéi Anna 362
Ciliéi Borbála 308-309, 340, 362
Ciliéi Hermán 299, 308, 313, 323, 344, 380
Ciliéi Ulrik 338, 340, 345, 352, 355, 357, 364, 366, 383
Cilly gróf *lásd* Ciliéi
Corvin János 371,380
Cudar klán 242-243, 245, 321, 363, 374
Cudar György, pohárnokmester 186, 247, 278-279
Cudar Imre, egri püspök 279
Cudar István, ajtónállómestcr 252
Cudar Miklós 252
Cudar Péter, szlavón bán, orosz vajda 186, 252, 278-279
Cudar Simon 252
Czibak-Batthyany ág (Hontpázmány nb) 141

Csák nemzetség 23, 27-28, 116, 144, 156, 160
ágait *lásd* Cseszneki, Dudari, Trencsényi, Újlaki
tagjait *lásd* Csák, Demeter, István, István II., Márk, Máté, Máté II, Máté III. (Csák, Trencsényi), Péter, Pósa, Ugrin
Csák (Csák nb) 23, 158
Csák, tárnokmester (Hahót nb) 117-119
Csák (Kacsics nb) 168
Csák (Trencsényi) Máté III. (Csák nb) 156, 158-159, 161-179, 181-182, 184, 188, 190, 194, 196, 199, 202, 207, 225, 237-238, 365
Csáky klán 322, 386
Csáky Miklós, erdélyi vajda 313, 318
Csalomjai ág (Hontpázmány nb) 139
Csanád 29
Csanád nemzetség 236
Cselénfi János 249
Csépán horvát-szlavón bán (Ják nb) 94
Csépán nádor (Győr nb) 83, 94, 96, 154
Cseszneki ág (Csák nb) 159
Csetneki András, egri várnagy 221
Csetneki György, asztalnokmester 229
Csobánka ág (Aba nb) 168
Csupor Miklós, örökös ispán 381
Csór nemzetség 236
tagját *lásd* Tamás

Dancs, mester (Balassa klán) 195, 249
Dárai Erzsébet 232
Debreceni család 122, 377
Debreceni Dózsa, nádor 240, 361
Demeter, asztalnokmester (Csák nb) 87, 94, 97, 118, 120, 151, 157, 160

Demeter (Hontpázmány nb) 141-142
Demeter, Miklós fia (Balassa nb) 163
Demeter, zágrábi püspök, majd esztergomi érsek és bíboros, kancellár 269, 273, 277-278, 280, 284, 297
Dénes, bácsi ispán 66
Dénes, nádor (Tűrje nb) 116-118, 144-145
Dénes, tárnokmester, Apód fia 87, 94, 96-98, 115, 241
Dénes, tárnokmester, nádor (Tomaj nb) 94, 113, 115-116
Ders I. (Hontpázmány nb) 141-142
Ders II. (Hontpázmány nb) 141-142
De Sourdis János, püspök 229
Devecseri Márton, alországbíró 181
Divék nemzetség 162
tagjait *lásd* Barleus, István,
Dóci Péter 378
Domonkos (Ákos nb) 233-234
Domonkos, tárnokmester (Rátót nb) 117, 120, 144
Dorogfi család 125
Dorozsma nemzetség
tagjait *lásd* (Garai) Pál, István
Drágfi klán 196, 240-241, 386
Drágfi Sándor, asztalnokmester 278
Drugeth klán 195, 218, 240, 242-244, 311, 321, 386
Drugeth Fülöp, nádor 191, 195, 218, 246
Drugeth János, nádor 195, 246, 249-250, 314
Drugeth Miklós, országbíró 246, 250
Drugeth Vilmos, nádor 195, 212, 219, 244-245
Dudari ág (Csák nb) 159

Eberhard, szebeni prépost, majd zágrábi püspök 301, 312
***Eckhart Ferenc* 333, 336**
Ede 23, 27
Edömér 23
Elefánti Dezső 177, 225
Elefánti Mihály 225
***Elias, N.* 134**
Előd vezér 23, 27
Ellerbach klán 385
Ellerbach Bertold 374, 376
***Engel Pál* 310,321,352**
Ernuszt klán 385
Ernuszt János, örökös ispán 373, 381
Ernye, vajda (Ákos nb) 117-118, 145, 156
Erzsébet (Győr nb) 32
Erzsébet királyné, I. Károly király felesége, I. Lajos király anyja 219, 273, 277-280, 282-285, 287-288, 290, 295

Erzsébet „ifjabb” királyné, I. Lajos király második felesége 273-274, 277
Erzsébet királyné, V. István felesége, IV. László király anyja 153, 295
Erzsébet, Zsigmond király lánya, Albert király felesége 309, 338, 340, 345-346, 350, 352, 354-355, 364, 377

Farkas, győri püspök (Beje nb) 148
Felicián (Záh nb) *lásd* Záh Felicián
Filipec János, váradi püspök 375
Fónyi Balázs, lovászmester 247, 352
Forgách ág (Hontpázmány nb) 139, 164, 181
Forgách család 138
Forgách Balázs, pohárnokmester 278-279, 283, 285, 300
Födémesi ág (Hontpázmány nb) 139
Frangepán klán 306, 327, 385, 389
Frankó, Bertold fia 21
III. Frigyes császár 238, 365, 367, 370, 372-373, 381-382, 384-385
Fülöp, esztergomi érsek (Tűrje nb) 145, 148, 166
Fülöp, pohárnokmester 119

Gábor Gyula 213
Gál, erdélyi, fehérvári ispán 66
Garadnai-Pogány ág (Hontpázmány nb) 140
Garai klán 242-243, 266, 309, 313-314, 322-323, 327-328, 334, 350, 362-364, 374, 379, 385, 389
Garai András 266
Garai Anna 369, 372
Garai Dezső, macsói bán 340
Garai Ilona 261
Garai István, ispán 261
Garai János, veszprémi püspök, királynéi kancellár 261, 266, 362
Garai Jób 383
Garai Katalin 261
Garai László, macsói bán, majd nádor 338, 340-341,345, 355, 362, 365, 369-370, 372-373, 379, 383
Garai Miklós, nádor 246, 262, 264-266, 278, 282-286, 290-291, 295, 297, 299-300, 366
Garai Miklós, királynéi tárnokmester (Dorozsma nb) 214, 237, 239, 261-262, 266
Gecse, ispán (Tűrje nb) 145
Gellért, Szent 36
Gentilis, bíboros 166-167, 296
Geréb Mátyás, örökös ispán 382

Geréb Péter, örökös ispán 381
Geregye nemzetség 32, 144
tagjait *lásd* Miklós, Pál
***Gerics József* 269**
Gersei Pető klán (Nádasd nb) 353, 386
Gersei László (Nádas nb) 238-239
Gersei Margit (Nádasd nb) 239, 251-252, 254
Gertrúd királyné, II. András király felesége 81-84, 86-87 96 , 104,109,113,237
Géza fejedelem 11-13, 26, 39, 43, 46, 139
Géza herceg 82
I. Géza király 57, 66
II. Géza király 13-17, 21, 34, 37, 56, 67, 69, 71, 114, 350
Giléfti klán 242-243,245,261,321
Giléfti János, tárnokmester (Smaragd nb) 205-206, 261
Giléfti László, püspök 245, 261
Giléfti Miklós, nádor (Smaragd nb) 205-206, 213, 229, 244-245, 248, 261-262
Giskra János, főkapitány 346, 352, 370
Gizella királyné, I. István király felesége 11, 13
Gottfried, hersfeldi lovag 14 -18, 21-22
Gönyüi klán (Csór nb) 312
Gönyiii János, ajtónállómester 247-248
Gut 13
Gutkeled nemzetség 13, 17, 116, 120, 153
tagjait *lásd* Apaj, István, Joákim, Lukács, Martonos, Miklós, Pelbárt
Guti Ország klán 363, 385-386, 389
Guti Ország László, lovászmester 383
Guti Ország Mihály, főkapitány, kincstartó, majd nádor 320, 340, 346

Győr nemzetség 13, 32, 34, 83, 116, 144
ágát *lásd* Szerdahelyi
tagjait *lásd* Csépán, Erzsébet, Konrád, Ottó, Pót, Saul
***Győrffy György* ^ 57, 79**
György, ispán (Ákos nb) 233-235
György, veszprémi püspök 37
***Györy Tibor* 272 •**
Gyula ifj., pohárnokmester (Kán nb) 95-96
Gyula id., nádor (Kán nb) 87, 94, 96-98, 110, 115, 366
Gyula, udvarispán (Rátót nb) 94, 116, 118, 120

Hahót nemzetség 14, 116, 151
tagjait *lásd* Arnót, Csák, Búzád
Hajnik Imre 221

Haraszti Ferenc, Szörényi bán 378
Harcias Frigyes, osztrák herceg 146
Harsendorfer Erzsébet 252
Harsendorfer Ulving 252, 262
Héder nemzetség 13, 34, 119, 144
ágát *lásd* Kőszegi, Hédervάry, Tamási
tagjait *lásd* Herrand, (Kőszegi) Henrik, Péter
Hédervάry klán (Héder nb) 318, 362, 385-386, 389
Hédervάry Dezső, királynéi udvarbíró 191
Hédervάry Lőrinc, nádor 318, 342, 353-354, 356, 364, 372
Hedvig, Nagy Lajos király lánya 274, 278
Hedvig, mazóvai hercegnő 362
Hermány nemzetség 13, 236
tagját *lásd* Lamport
Herrand, lovászmester (Héder nb) 119
Himfi Benedek, bolgár bán 200, 212, 265, 268, 312, 358
Himfi Tamás, veszprémi prépost 358
***Hóman Bálint* 50, 84, 88-89, 96, 98, 153, 196, 244, 264-265, 296, 321-322**
III. Honórius pápa 107
Hont 12-13, 16-18, 29, 41, 139
Hont I. (Hontpázmány nb) 141
Hont II. (Hontpázmány nb) 141-142
Hontpázmány nemzetség 31-32, 80, 116, 139, 158, 160, 206
ágait *lásd* Bényi, Beszterci, Bozóky, Czibak-Batthyany, Csalomjai, Forgách, Födémcsi, Garadnai-Pogány, Panaszi-Pázmány, Szegi, Szentgyörgyi-Cseklészi, Újhelyi
tagjait *lásd* Achilles, Becsend, Bekény, Ders, Dcrs II. Demeter, Hont, Hont II., János, Kázmér, Lampert, Márton, Mihály, Miklós, Pál, Sebös, Sándor, Tamás (Temlin)
Horváti klán 318
Horváti János, macsói bán 264-265, 276, 278, 283-288, 290, 295, 298-299
Horváti Pál, zágrábi püspök 278, 280, 283-288, 290, 295, 298-299
Hunyadi János 340-341, 346-347,356-357, 361,364-367, 379, 381
Hunyadi László 365-366, 369-370, 381
Hunyadi Mátyás *lásd* Mátyás király

Idrisi arab geográfus 61
Imre herceg 26, 29
Imre király 14-15, 49, 80, 83, 109
Ipoly, vajda 94
I. István király 11-13, 23, 25-27, 39, 43-46, 61, 72, 130, 139, 202, 253, 286

II. István király 15, 18, 66
III. István király 14-15, 21
V. István király 24, 76, 110, 123, 145, 149-154, 157, 182, 189-190
István, Ernye fia, országbíró (Ákos nb) 156
István II. (Ákos nb) 233-235
István, bíboros, esztergomi érsek (Báncs nb) 38-39, 148
István I. (Csák nb) 32, 145, 158
István II. (Csák nb) 158-161, 170, 195
István (Divék nb) 162-163
István, királyi kardhordó (Dorozsma nb) 119
István, nádor (Gutkeled nb) 116, 118, 144
István, Miklós fia (Pok nb) 232
István, Pál fia 174-175
István, rác despota 309
Ivánka 139

Ják nemzetség 13, 54, 116
tagjait *lásd* Csépán, Vid
Jakab, kardhordó (Koppány nb) 119
János (Csák nb) 168
János, Csák fia (Kacsics nb) 168
János, kalocsai majd esztergomi érsek (Hontpázmány nb) 83, 87-88, 148, 366
Joákim, szlavón bán (Gutkeled nb) 153-155
Jób, pécsi püspök (Záh nb) 148
Johanna, nápolyi királynő 276
Jolánta, II. András király felesége 21
Jolsvai klán (Rátót nb) 196, 326, 328
Jolsvai Lesták, ajtónállómester, majd nádor 299

Kacsics nemzetség 85, 116, 119
tagjait *lásd* Csák, János, Mihály, Simon, (Szécsényi) Tamás
Kalán, pécsi püspök (Bor-Kalán nb) 38, 83
Kálmán király 14-15, 40, 43-45, 49, 51-52, 72, 80, 96, 119, 150, 253
Kán nemzetség 116, 119, 144
tagjait *lásd* Gyula, ifj. Gyula, László, ifj. László, Miklós
Kanizsai klán (Osl nb) 297, 326-329, 372, 386
Kanizsai István, zágrábi püspök, szlavóniai helytartó 229, 260, 290, 297-298, 335
Kanizsai János, egri püspök, majd esztergomi érsek 261-262, 279, 284, 296-301, 303, 308, 314, 317, 332, 335, 350
Kanizsai Lőrinc, várnagy 297
Kanizsai Miklós, tárnokmester 284, 298
Kaplai klán 326

Kaplony nemzetség 148
tagjait *lásd* (Nagymihályi) Albert, Zeland
***Karácsonyi János* 45, 174, 224, 232**
I. Károly király 159, 166, 168, 172-173, 182, 188, 190-196, 199-203, 206-209, 214, 217-223, 225-226, 228, 230-231, 233, 236 -239, 244, 249-253, 255-260, 262, 264, 266-268, 270, 273, 288, 290-293, 296-297, 308, 311, 318
IV. Károly császár 275
II. Károly (Kis) király 276, 278, 283-285, 290, 295, 298, 300, 308
Kartal nemzetség 28
Katalin, Nagy Lajos lánya 274
Kázmér (Hontpázmány nb) 139
Keled 13
Keledfi nemzetség 32
***Kézai Simon* 12, 16, 23-24**
Kinizsi Pál, főkapitány 373, 379-380, 386
Kompolti klán 316-317, 319, 340, 363, 377
Kompolti István, országbíró 316-317
Kompolti János, pohárnokmester 316-317
Kompolti László, pohárnokmester 316
Kompolti Miklós, egri kanonok 316
Kompolti Pál, pohárnokmester 316-317
Kompolti Péter, pohárnokmester 316
Konrád, pohárnokmester (Győr nb) 119
Kont klán 243
Kont Bertalan 244
Kont István 318
Kont Lőkös 244
Kont Miklós, nádor 195-196, 207, 219, 240, 242, 244, 246, 249-250, 260, 290, 318, 321, 355
Konstancia királyné, Imre király felesége 49
Kopasz (Borsa nb) *lásd* Borsa Kopasz
Koppány 11-12, 18, 23, 25, 40-41
Koppány nemzetség
tagját *lásd* Jakab
Korbáviai klán 309, 314, 385, 389
Kornél, győri ispán 66
Kórógyi klán 306, 338, 363-364, 374
Kórógyi István, macsói bán 278, 283-284
Köcski Sándor, országbíró 194, 206, 239, 240, 246-248, 262
Kökényes-Radnót nemzetség 14
Kőszegi ág (Héder nb) 354
Kőszegi klán 128, 159, 161, 163, 168, 170, 179-180, 182, 194, 207, 239, 251, 297, 354
Kőszegi Henrik (Héder nb) 116, 118, 143-144, 150-156, 162

Kőszegi Henrik ifj. 156
Kőszegi Péter, Henrik fia, veszprémi püspök (Héder nb) 148, 156
***Kumorovitz Bemeit* 264-265**
Kun Ákos, Miklós fia (Ákos nb) 234
Kun Domokos, Miklós fia (Ákos nb) 234
Kun György, Miklós fia (Ákos nb) 234
Kun Jakab, Miklós fia (Ákos nb) 234
Kun László, Miklós fia (Ákos nb) 234
Kun Miklós (Ákos nb) 234
***Kurcz Ágnes* 187, 192-193**
Kiikiillei János, főespcrcs 264

Lackfi (Csáktornyái, Kerekegyházai) klán 195, 236, 238, 242-245, 250, 283-284, 300, 312, 321, 325
Lackfi (Szántai) klán 312
Lackfi András, tárnokmester 247, 252
Lackfi Dénes, katonai parancsnok 186, 242, 245
Lackfi Imre, nádor 265
Lackfi István, ispán 201, 219, 238, 246, 250, 268, 296-297, 300-301, 332
Lackfi István ifj., vajda 265, 278
Lackfi Miklós, vajda 244, 268
Lackfi Pál, ispán 244-245, 249
I. Lajos király 185-186, 192, 195-196, 200, 203, 210, 214, 217, 220, 222, 226, 229-231, 233, 236-237, 239, 241, 243-245, 249-254, 258, 260, 264, 266-278, 280-281, 283, 285, 287-288, 290-293, 295, 297, 302, 309-311, 314, 321, 325, 337, 344, 350, 387
XIV. Lajos francia király 212
Lajos, Simon fia 208
Laki Tűz János, bosnyák kormányzó 380
Lampert, egri püspök (Hontpázmány nb) 31, 139, 141, 148
Lampert, országbíró (Hermány nb) 236, 238
László ifj., vajda (Kán nb) 117, 156, 179
I. László király (Szent) 46, 57, 66, 226-227
IV. László király 12,15, 124, 128-129, 137-138, 142, 153-154, 156, 190, 237
V. László király 345-346, 355, 365-369, 381
László, opuliai herceg 218, 229, 241, 278, 297
László nápolyi király, magyar trónkövetelő 308, 317, 343
László, somogyi ispán (Kán nb) 42, 87, 94-96, 110, 116
Lázár, szerb fejedelem 362
Léli család (Becse-Gergely nb) 224
Léli Dezső 224
Léli Lőrinc 224

Lehotczky-András 186
Lévai-Cseh család 175, 322, 327
Lévai Cseh Péter, erdélyi vajda 340
Lieudinus, bihari püspök 47
Liszkai klán 243
Liszkai Pál, macsói bán 278
Lodomér, váradi püspök (Monoszló nb) 148-149, 176
Lóránt, nádor (Rátót nb) 116-119, 143, 145, 152, 155, 232
Losonci klán (Tomaj nb) 168, 327-328, 359, 362, 378, 385, 389
Losonci Dénes, horvát-dalmát bán 359
Losonci Dezső, vajda 340, 345
Losonci István, vajda 265
Losonci László, erdélyi vajda 284
Losonci (Bánfi) István 359
Losonci (Bánfi) László 359
Lőkös (Rátót nb) 87
Lőrinc, asztalnokmester (Aba nb) 117, 144, 151, 155
Lőrinc, nádor, Kemény fia 116, 118-119, 150
Lőrinc, pohárnokmester 119
Lőrinc, pohárnokmester (Vázsony nb) 87, 91
Lőrinc, vajda 117
Ludányi Tamás, egri püspök 335
Lukács, esztergomi érsek (Gutkelcd nb) 38
Lukács, pohárnokmester 95
Magyar Balázs 373, 380
Magyar Pál 251
Makár (Monoszló nb) 32
***Mályusz Elemér* 296, 331, 337**
Marcali klán (Péc nb) 340, 362, 374
Marcell, udvarispán (Tétény nb) 94, 96
Margit királyné, III. Béla király második felesége 49
Margit (Osl nb) 32
Mária királyné, Nagy Lajos lánya, Zsigmond király felesége 274, 277-278, 280-282, 284, 287, 307
Márk (Csák nb) 158-159
Maróti klán 322-323, 363
Márton, ispán (Hontpázmány nb) 86
Martonos (Gutkcled nb) 252
Máté (Ákos nb) 234
Máté I. (Csák nb) 120, 145, 157-158, 160
Máté II. erdélyi vajda, nádor (Csák nb) 117, 145, 154-155, 157-161
Máté III. (Csák nb) *lásd* Csák Máté
Maternus, erdélyi püspök 301
Mátyás, esztergomi érsek (Rátót nb) 38
Mátyás király 185, 210, 366, 369-376, 378-382, 384- 385, 387-389

Mátyás, zágrábi prépost 120
Medvei klán 312, 326
Meggyesi vagy Meggyesaljai Móric klán (Pok nb) 311, 385, 389
Meggyesi Miklós, erdélyi vajda 250
Merkúr, horvát-szlavón bán 94 •
Meskó, nyitrai püspök 219, 241
Mezőpilis nemzetség 148
tagját *lásd* Bertalan
Micsk, bán (Ákos nb) 238, 242-244, 253, 311
Mihály, erdélyi vajda (Kacsics nb) 86, 94
Mihály, ispán 15-17
Mihály, királyi követ (Hontpázmány nb) 141 .
Mihály, lovászmester 95
Mihály, Simon fia (Kacsics nb) 174
Miklós, asztalnokmester (Balog nb) 117
Miklós, Barc fia, nádor (Szák nb) 87, 94-98, 144, 231
Miklós, esztergomi választott érsek (Kán nb) 148
Miklós, horvát-szlavón bán (Gutkeled nb) 118
Miklós, ispán (Hontpázmány nb) 124
Miklós, Lóránt fia (Rátót nb) 232
Miklós, lovászmester 95
Miklós, országbíró, Ugrin fia (Csák nb) 118, 237
Miklós, Pál fia (Geregye nb) 151-152
Miklós, vajda, Móric I. fia (Pok nb) 232
Miske (Rátót nb) 32 .
Miskolc nemzetség 32, 150
tagját *lásd* Panyit
Mojs id. (vagy Mog), nádor 80, 94, 98-99, 109, 232, 248
Mojs ifj., asztalnokmester 117, 119, 144
Monaci Lőrinc velencei költő 282
Monoszló nemzetség 32
tagját *lásd* Makár, Ladomér, Péter
Móric I., asztalnokmester (Pok nb) 117, 119, 144, 152, 231-232
Móric II., (Pok nb) 144-145, 231-232
Móric III. bakonyi ispán (Pok nb) 232
Morócsuk, lovászmester 240

Nád ásd nemzetség 238-239, 254
tagjait *lásd* (Gersci) László, (Gersei) Margit
***Nagy Imre* 305**
Nagymartoni klán 315
Nagymartom Lőrinc 262
Nagymartoni Pál, országbíró 213, 240, 246, 262-263
Nagymihályi Albert, bán, vránai perjel (Kaplony nb) 319, 359

Nagymihályi Katalin 232
Nagyvölgyi László, lovász-, majd pohárnokmester 363
Nekcsey klán 243, 261
Nckcsey Demeter, tárnokmester 246, 261-262
Nekcsey Klára 261-262
Nekcsey Kós 261-262
Neuka, vajda 94
Névnai klán 262

Olivér 14
Ond vezér 23, 83
Osl nemzetség 32,
ágait *lásd* Kanizsai, Ostfi klán
tagjait *lásd* Benedek, Margit, Osl III.
OslIII. 262
Ostfi klán (Osl nb) 243,311
Ostfi Domokos, macsói bán 214, 262
Ostfi Miklós 244,262
Ottó, bajor herceg 166
Ottó, freisingi püspök 40-41, 67-68, 114, 251
Ottó, ispán (Győr nb) 34, 56-57
II. Ottokár cseh király 150-152, 156, 189, 199
Ozorai Pipó, temesi ispán 310, 320

Paksi klán 385, 389
Paksi Olivér, tárnokmester 214
Pál (Hontpázmány nb) 140
Pál, kardhordó, Mihály fia 119
Pál, országbíró (Geregye nb) 32, 118, 141, 143-145, 179
Pál, prépost 66
Palisnai János, vránai perjel 283
Pálóci klán 310, 318, 327, 362, 377, 386
Pálóci Domokos, prépost, vizitátor 318
Pálóci György, erdélyi püspök, majd esztergomi érsek, 319, 341
Pálóci Imre, titkos kancellár 319
Pálóci Mátyus, borsodi ispán, majd országbíró 319
Pálóci Simon, lovászmester 377
Panaszi-Pázmány ág (Hontpázmány nb) 140
Panyit (Miskolc nb) 150
Pányoki Tűz Pető, beregi ispán 318
Pápa nemzetség 42
tagját *lásd* Benedek
Pata 24,27
Patócsi Bertalan, Szörényi bán 378
***Pauler Gyula* 84, 264**

Paumkirchner klán 385
Pázmány 12-13, 16-18, 29, 41, 43, 139
Péc nemzetség
ágát *lásd* Marcali klán
Pécsi klán 322
Pécsi Pál, horvát-szlavón bán 312
Pelbárt (Gutkeled nb) 32
Perényi klán 309, 313-314, 316-317, 319-320, 322, 328, 363, 385-386, 389
Perényi Imre, pohárnokmester 314-315, 319
Perényi István I. 315
Perényi István II., asztalnokmestcr 315, 376
Perényi János, pohárnok-, asztal-, majd tárnokmester 314-315, 340
Perényi László 315
Perényi Miklós, asztalnokinester (Rihnói ágból) 314-315
Perényi Miklós, hrussói várnagy 315
Perényi Miklós, iíj. lovászmester 314-315
Perényi Miklós, pohárnokmester, Szörényi bán 314-315
Perényi Orbán 315
Perényi Pál 315
Perényi Péter, székely ispán, országbíró 314-315
Perényi Péter, zselici várnagy 315
Perényi Simon 315
Péter, asztalnokmester 117
Péter (Csák nb) 145, 156-159
Péter, erdélyi püspök (Monoszló nb) 148
Péter, győri püspök 87
Péter, ispán (Aba nb) 56-59, 61-63, 129
Péter, ispán, Tőre fia 85, 95
Péter király 13
Péter, királynéi udvarbíró (Tétény nb) 95-96
Péter, Márk fia (Csák nb) 195
Péter, Petenye fia 159, 195, 238
II. Pius pápa 337, 374, 387
Podebrád György cseh király 370
Podebrád Katalin, Mátyás király első felesége 372
Pok nemzetség 117, 148, 231
tagjait *lásd* Amadé, Anna, István, Miklós, Móric, Móric II., Móric III.
Pomázi Cikó, tárnokmester 246
Pongrác, temesi ispán 66
***Pór Antal* 221, 264, 272**
Pósa (Bor-Kalán nb) 32, 94
Pósa horvát-szlavón bán (Csák nb) 94, 117
Pósa (Szák nb) 113, 117

Priori! klán 359
Prodavizi klán 311
Pót nádor (Győr nb) 94, 96

Rád nemzetség 143
tagját *lásd* Benedek
Ráfáéi, vajda 94
Radvány nádor 57
Ráskai klán 386
Raspe Henrik, türingiai őrgróf 15, 18
Rasztiszláv, macsói bán, IV. Béla király veje 118, 187
Rátót nemzetség 14-15, 17, 116, 120
tagjait *lásd* Balduin, Domonkos, Gyula, Jolsvai, Lóránt, Lőkös, Mátyás, Miske, Olivér, Roland
Rédei Jakab (Aba nb) 252
Rogerius, váradi kanonok 89, 91, 93, 101, 107-108, 114-115, 121, 128
Rohonci klán 194
Roland (Rátót nb) 14
Rozgonyi klán 320, 327, 362, 377, 385-386, 389
Rozgonyi György, főkapitány 346
Rozgonyi János, tárnokmester 340
Rozgonyi Osvát, lovászmester 363
Rozgonyi Simon, egri püspök 341, 351, 364

Saint-Omer Vilmos, lovászmester 118
Salamon király 34, 54, 57, 66
Salamon, Miksa fia 86
Sámuel (Aba nb) *lásd* Aba Sámuel
Sándor, pohárnokmester (Hontpázmány nb) 91, 95, 140
Sárói Bede, a Lévai-Cseh család őse 175
Saul, kalocsai érsek (Győr nb) 38-39
Sebös (Hontpázmány nb) 32, 80, 87, 98, 140
Simon bán (Kacsics nb) 85-86, 113, 232-233
Simon, ispán 14-17
Somi klán 386
Smaragd, pozsonyi ispán 14, 87, 94
Stibor klán 322, 326, 328
Stibor vajda 297, 301, 306-307, 314, 320, 323, 355
Subanus, esztergomi ispán 66
***Sweenev, J. R.* 80**

Szabolcs 23, 27
Szák nemzetség
tagjait *lásd* Barc fia Miklós, Pósa, Tamás
Szalók nemzetség 159, 236

Szapolyai klán 373, 376, 379, 384-386
Szapolyai Imre, nádor 379, 381
Szapolyai István, nádor 379-380
Szár Detre (Ákos nb) 234
Szécsi klán (Balog nb) 195, 238, 242-243, 245, 306, 338, 345, 360-361, 364, 383, 386
Szécsi Dénes, Szörényi bán 225, 244, 341, 360
Szécsi Domokos 245
Szécsi János 361
Szécsi Miklós, országbíró, horvát-szlavón bán 214, 219, 240, 245, 248, 270, 278, 283-284, 289, 360-361
Szécsi Péter 360
Szécsényi klán 242-243, 245, 250, 252, 322, 328
Szécsényi Frank, országbíró 304-305
Szécsényi Konya vagy Miklós 252, 262
Szécsényi Mihály, váci püspök 245
Szécsényi Simon 301
Szécsényi Tamás, erdélyi vajda, országbíró (Kacsics nb) 195, 219, 237, 243, 245-247, 252, 262
Szegi ág (Hontpázmány nb) 140
Szekcsői Herceg Ráfáel, kalocsai érsek 194, 196, 361
Szemere, semptei ispán 66
Szentgyörgyi-Cseklészi ág (Hontpázmány nb) 140, 181, 206
Szentgyörgyi klán (Hontpázmány nb) 327-328, 345, 362, 364, 372, 374, 376, 381, 384-385, 389
Szentgyörgyi György, pohárnokmester 340
Szentgyörgyi Tamás (Temlin) 206
Szentmártoni Nagy Simon, macsói bán 363
Szentmiklósi Pongrác, főkapitány 346
Szepesi Jakab, országbíró 239
Szerdahelyi ág (Győr nb) 34
Szerdahelyi klán 34
Szerdahelyi Ders Márton, asztalnokmester (Győr nb) 320
Szikszai Péter (Aba nb) 252
Szilágyi Erzsébet 366, 369
Szilágyi Mihály 366, 369-370
Szokoli András, Szörényi bán **378**
Szokoli Péter, macsói bán 378

Tallóci klán 320, 362-363
Tamás, egri püspök 87
Tamás, ispán (Hontpázmány nb) 140
Tamás, ispán, Sámson fia 66
Tamás, kolozsi ispán 66
Tamás, Makár fia, horvát-szlavón bán 94
Tamás (Szák nb) 145

Tamás, Záh fia 66
Tamási klán (Iléder nb) 194, 319, 322, 354, 356, 363
Tamási Henrik, ajtónállómester 340, 354, 356
Tamási János, erdélyi vajda 354
Tamási László, lovászmester 340
Tari Lőrinc, pohárnokmester 306
Tarkői klán 377
Tarkői Margit 377
Tatamér, fehérvári prépost 207-208
Telegdi klán 386
Tétény nemzetség 116,119
tagjait *lásd* Marcell, Péter
***Thuróczy János* 301, 355**
Tiba (Tomaj nb) 83
Tibold, türingiai gróf 13
Tibor, királynéi udvarbíró 95
Timót, zágrábi püspök 37
Toldi Miklós, szabolcsi alispán 282
Tomaj nemzetség 32, 83
tagjait *lásd* Dénes, (Losonci) István, Tiba
Tota asszony 32
Tót Lőrinc, tárnokmester 201, 207, 219, 244, 246, 250
Töhötöm vezér 23
Trencsény ág (Csák nb) 145, 223
Treutel klán 240, 328
Treutel János, Szörényi bán 262, 283
Treutel Miklós, tárnokmester 306
Tűrje nemzetség 116
tagjait *lásd* Dénes, Fülöp

Ugali Pál, bán 239-240
Ugrin, kalocsai érsek (Csák nb) 38-39, 87, 237
Újhelyi ág (Hontpázmány nb) 140
Újlaki ág (Csák nb) 186, 237
Újlaki klán 327-328, 340, 363, 385, 389
Újlaki László, macsói bán 318
Újlaki Lőrinc herceg 384, 386
Újlaki Miklós, macsói bán, Bosznia királya 340, 346, 355-358, 370, 374, 379, 384
I. Ulászló király 345-348, 350-352, 354-356, 364, 366, 377
II. Ulászló király 375

Vajdafi család 359
Vázsony nemzetség 87,116
tagjait *lásd* Atyusz, Lőrinc
***Vajay Szabolcs* 271**
Vecellin lovag 12-13, 18

Vencel cseh király 159, 165
Vencel cseh király, ifjabb 165, 172
Vczsenyi László, asztalnokmester 278, 283
Vid ispán (Ják nb) 54
Vilmos osztrák herceg 274
Vince (Báncsa nb) 32
Vingráti Geréb klán 373
Vitéz János, váradi püspök, majd esztergomi érsek 379-380
Vitovec János, zsoldosvezér 364, 381
Vörös Becsa 175
Vörös Tamás 213

Werbőczi István 74, 112, 209, 388
***Wertner Mór, dr.* 228**
Wolfart Ulrik, zsoldosvezér, majd mosoni ispán 196, 241, 249

Záh nemzetség 148, 174
tagjait *lásd* Felicián, Jób
Záh Felicián 174, 249, 267
Zámbó Miklós, tárnokmester 283-284
Zeland, veszprémi püspök (Kaplony nb) 148

Zsámboki család 14
Zsennye ispán 66
Zsigmond király 274, 278, 284-285, 287-289, 295-302, 304-314, 317, 323, 325-326, 328, 331 341, 343-344, 347, 350, 352-355, 360, 362, 364, 368, 375, 377, 380, 387, 389
Zsófia hercegnő 31
Zsombor nemzetség 23, 28

Tartalom

A kezdet 11
Másfélszáz év csendes fejlődése 46
A földcsuszamlás 69
Versenyfutás 115
Új dinasztia, új arisztokrácia 182
Véres intermezzo 264
A győzelem felé vezető úton 295
A győzelem 345
Utószó 388
Jegyzetek 391
Források és irodalom 393
Táblák és ábrák jegyzéke 399
Helymutató 400
Névmutató 404

MAGVETŐ KÖNYVKIADÓ
Felelős kiadó Kardos György
Zrínyi Nyomda 85.1073/10 Budapest, 1986
Felelős szerkesztő Fazakas István • Műszaki vezető Sebestyén Lajos ■ Műszaki szerkesztő Horváth Péter • A fedelet Urai Erika tervezte
Kiadványszám 8050 ■ Megjelent 20,9 (A5) ív terjedelemben, Times betűtípusból szedve
MA 4883

ISBN 963 14 0582 6
ISSN 0231-0910

